

ÇİNGİZ AYTMAOV

Türk ruhunun qələbəsi

ÇİNGİZ AYTMATOV

Türk ruhunun qələbəsi

“Nağıl Evi”

Bakı

2013

Tərtibçi, redaktor və ön söz:

Elnarə Akimova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Elmi redaktor:

İsa Həbibbəyli, AMEA-nın vitse-prezidenti,
akademik

Çingiz Aytmatov – türk ruhunun qələbəsi.

Bakı, 2013. "Nağıl Evi", 284 səh.

Kitabda dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun ömür yolunun sahifələri işıqlandırılmış, onunla bağlı Azərbaycan və digər ölkə yazarlarının düşüncələri, təəssüratları, tədqiqat xarakterli məqalələri, eləcə də yazıçının müsahibələri toplanmışdır. Kitab yazıçının 85 illik vubilevinə həsr olunur.

A 4502020000 2013
93

© "Nağıl Evi" 2013

BİTMƏYƏN YOL, SUSMAYAN DUA...

Ey insanlar. Allah sizləri qeyri-
insani bələlərdən qorusun!

Ç. Aytmatov

Çingiz Aytmatov XX əsr dünya nəsrini yaradan yazıçılardandır, bu nəsrin daxili dinamikasını - ritmini, ovqatını dəyişən, ədəbiyyata bilavasitə türk nəsr poetikasını gətirən, onu yetişdirən, yazan və hətta yazdıran tarixi simadır. Kiçik bir ölkənin nəsrini başqar sivilizasiyasına qovuşdurmuş Çingiz Aytmatov yaradıcılığı ilə gün çağdaş təfəkkür işığında müəyyən parametrləri ilə xüsusi önəm kəsb edir. Zamanın XXI əsr insanının qarşısına çıxardığı bəşəri suallara cavab aramaqda bu nəsrin potensialı yetərinəcə güclüdür.

Çingiz Aytmatovun yetişdiyi ədəbi dövr 60-cı illərin - yeni nəsr düşüncəsinin qurulduğu (məhz qurulduğu!) illərə bağlanır ki, bu mərhələ bildiyimiz kimi bütün postsovet məkanı ölkələri üçün yeniliklərə açıqlığı ilə səciyyəlidir. Ədəbiyyatın bu dövründə irəli gələn yeni dalğası öz bədii meyarlarına mühafizəkarlığı ilə diqqət çəkir, ilk növbədə sənətin pafosdan real həqiqətə, sırf bədii-estetik meyarlara dönüşü, ümumbəşəri dəyərlərə doğru meyillənməsi ilə şərtlənir. Təbii ki, 60-cı illər ədəbiyyatında başlanan bu təbəddülatlar həm də cəmiyyət miqyasında gedən ideoloji ilıqlanmanın nəticəsi idi. Qərribə bir paradoksallıq da məhz, bu zaman(dan) başlayır. Rejimin sərtliyi nisbətən, yumşalmağa doğru getdikcə, ədəbiyyatın içindəki ağır simvolikasi, ruhun təklük, tənhalıq çalarları daha çox üzə çıxır. Bu, bəlkə də, əsrin 20-30-cu illərində yarımçıq qalmış, yarıda qırılmış ədəbiyyat, azadlıq ideallarının içinə hopmuş kədəri idi, yaxud 1937-ci ildə qırığına verilmiş bütöv bir ədəbi nəslin səssiz fəryadı idi – indi, zamanı gəldikcə boy verməyə başlayırdı. Hansı ki, həmin prosesin fəci nəticəsi Çingiz Aytmatovun da taleyindən izsiz ötürməmiş, yazıçının dövlət qulluğunda işləyən atası Terekul Aytmatov 1937-ci ildə həbs edilərək bir il sonra güllələnmişdir.

İstər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra yazıcını qınayır-dılar: niyə atasını güllələyən bir rejimin dissident yazıcısı olmayıb deyə. Bu, Aytmatov istedadına yeni bir çalar qatmasaydı da, olsun ki, rejim çökdükdən sonra müayyən imic qazandıra bilirdi. Amma bütün hallarda yazıçılığın mayasında istedad durur və bu istedad deyilən nəsnə insanda yoxdursa, diyarbədiyar laməkan olsa belə, ədəbiyyatın kandarına ayaq basmağa müvəffəq olmayacaq. Məgər A. Soljenitsını dünyaya tanıdan SSRİ kimi dövlətə müxalifçiliyi ilə bahəm həm də istedadı deyildimi?! Elə Əlahəzrət İstedadın sayəsində Çingiz Aytmatov başqa yolu seçdi, sovet sisteminin daxilində yazıb-yaratdı, hüdudsuz idrakı, kosmoqonik düşüncə qatı ilə sovet nəsri qanunlarını yarib onu dünya nəsri səviyyəsində gerçəkləşdirdi və atasını qırğına verən bir cəmiyyəti öz qarşısında təzim etdirməyə nail oldu. Sosialist realizmin insana müxalif konsepsiyası daxilində Aytmatov humanizmi kult səviyyəyə qaldırdı, psixologizmi dərinləşdirdi. Bu mənə, dissidentlikdən də çətin hasilə gələn bir hünərdir. R.Rövşən demiş: "Dünyayla savaşımaq asanmış demə, çətin dünyayla barışmaq imiş..." Bir də bəlli bir qanunauyğunluğa diqqət çəkməyin zamanıdır: istənilən sənətkarı, ədəbi şəxsiyyəti, həmçinin ədəbiyyat tarixinin özünü belə real tarixi gerçəklikdən ayırıqda zaman da, sənətkar da yeni repressiyanın qurbanına çevrilirlər. Halbuki, Tanrının Ç.Aytmatova ayırdığı missiya daha ağır, daha müqəddəs idi. O, sovet rejiminin daxilində əsl ədəbiyyat yaratmağın nümunəsi olmalıydı, istedadın heç bir qadağa, sərhəd tanımadığına insanlar, olsun ki, imperiyanın süqutundan sonra doğrulacaq yeni ədəbi nəslə inandırılmalı idi. "Əsərə bərabər gün" romanındaki bir epizodu xatırlayırırsınız mı? Nayman Ana onu tanımayan oğlunu yaddaşını hərəkətə gətirmək üçün başını dizləri üstə alıb layla oxuyur. Silinan yaddaşı, itən hafizəni qaytarmağın bundan titrək vasitəsi ola bilməz. Ç.Aytmatovun əsərləri də sovet sisteminin ideoloji siyasətində boğulan insanlar üçün bir layla səciyyəsi daşıyırdı. "Səni nə hala gətirdilər, xatırla kim olduğunu" - bu, Nayman Ananın dili ilə özündən, özgülüyündən zorla qoparılan bütün türklərə ünvanlanmış nida, qan yaddaşını oyatmağa yönəlik türkü idi.

Bu gün bütün keçmiş postsovet məkanı ölkələrində XX əsrin ilk onilliklərində rəngarəng tendensiyaaların formalaşmasına rəvac verən əmil kimi I Dünya müharibəsi, onun əşladığı inqilabi karakter, bəşər miqyasında başlanan dekadans, dünyanın gələcəyi ilə bağlı

pessimist əhval-ruhiyyə, apokaliptik hissi, insanların psixolojisində, düşüncə və xarakterində başlanan "çevrilmə" əsas səbəblər kimi mənalandırılır və bu, haqiqətən də, XX əsr insanını, sənətkarını keçib gəlidiyi zamanın gerçəkləri və tələbləri icra səciyyələndirməyə imkan verir. Əsrin planetar məzmunu, elmi informasiya məkanında iştirakı ilə şərtləndirilən başlanğıcı ilə onunla səciyyəvidir ki, qəti olaraq tarixi gedişatı çağdaş dünya proseslərinə cəlb edir: ən azı təcrübəsinə daxil edib onu dərk etməyə çalışır. 20-cı illərdən başlayaraq sovet hakimiyyətinin diktəsi, asılılığında olan ölkələrin ədəbiyyatındakı prosesləri özgə səmtlərə yönəltdi. Bu epoxanın bir neçə onilliyini qapsayan sovet ideologiyasının insana vəd etdiyi işıqlı həyat, xoşbəxt gələcək ilə bağlı fikirlərin sadəcə illüziyadan başqa bir şey olmadığı isə təxminən 60-cı illərədək davam etdi. Bu zamandan başlayaraq sənətə münasibətə pessimizmin meydana çıxma səbəbləri daha çox maarifçilik ideyalarının özünü doğrultmadığı və zəkanın süqutu ilə əlaqədar idi. İki dünya müharibəsi, ölüm sobaları, konslagerlər, total inqilablar və əksinqilablar – hər biri cahanda kamalın təntənəsi arzusunu fiaskoya uğrətədi. Fəlsəfənin bu çağadək diktə etdiyi aqli inkişaf intibah doğurmadı. Əksinə, müharibələrə yol açdı. Ədəbiyyatda əqlin gücünə olan inam sarsıldı. Həmin xaosik durumun rəvac verdiyi neqativlər sonucda ən böyük zərbanı insana vurdu, onunla zamanın, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin sabitliyi arasındakı əlaqənin pozulmasına gətirib çıxardı: qlobal tənhaliq insanın özgələşməsini, özündən ayrılmasını, yadlaşmasını şərtləndirmiş oldu. Bu mənada, sovet rejiminin İnsanı yalnız müharibələrin əzdiyi insan deyildi, o, həm də tək qalmış, təcrid olunmuş, cəmiyyət tərəfindən təbii bir proseslə uzaqlaşmış, yadlaşmış çərasiz insan idi. Həmin dönmənin mahiyyəti, onun yaddaş strukturunda yer almış görüntüləri ilə çağın insanını düşüncəsi arasında dialoq bədii təfəkkürə yansımaya bilməzdi. Bədii düşüncə yeni təfəkkür modelləri axtarışında fərqli fəaliyyət sferasına daxil oldu. Qərbdə bu sosial anomaliya ilə ekzistensialist fəlsəfə məşğul olurdun, keçmiş postsovet məkanı ölkələrinin dünya ilə, insanla yeni münasibətlər sistemi yaratmağa çalışan fəlsəfi-estetik fikrində sərt realistlik boyalar üstünlük qazanmağa başladı. Bu mənada, 60-cı illərdən başlayaraq dünya ədəbiyyatının yükləndiyi İnsan ağrısının ədəbiyyatın mərkəzinə çəkilməsi yalnız rejimin yumşalması səbəbindən hasilə gəlməmişdi,

həm də puç olmuş, bada getmiş xəyalların yazıçı psixolojisində yaratdığı məntiqi nəticədən qaynaqlanmışdır.

Əslində, ədəbiyyatda yenilik hesab olunan hər bir nəsnə yeni İnsan konsepsiyasının yaranması, ənənəvi sənətin tənqidi dərki ilə bağlı məsələdir. İstənilən ədəbi təmayülün məşğul olduğu və həll etməyə çalışdığı ən mühüm problemlərdən biri məhz, insana baxış məsələsinin öna çəkilməsidir. Deməli, burada iki amilin rolu həlledicidir: zamanı irəli aparmağa çalışan ideyalar və onun doğuluşunu şərtləndirən yeni sənət, insanın zamanda yeri ilə bağlı irəli gələn yeni estetik prinsiplər. Bəs bu mübadilədə Ç.Aytmatovun iştirakı nə qədər funksional görünür? Bunu, təbii ki, ustad yazıçının əsərlərini dünya maraqları kontekstində tədqiqata cəlb etməklə öyrənmək mümkündür.

Ç.Aytmatov nəsrinin güc mənbəyi nədədir? Sualın cavabı yazıçının yaradıcılığı ilə tanış olan hər kəsə bəllidir. Ç.Aytmatov yaradıcılığa başlayan zamandan sənətin ali prinsiplərinin, bəşəri dəyərlərin nədə ehtiva olunduğunu dərinəndən anladı və bütün şüurlu ömrünü həmin ali prinsiplərin realizəsinə yönəlttdi. "İnsan - təbiəti etibarilə kosmosdur" - deyəən ustad yazıçı ədəbiyyatın əbədi predmetinə kosmos olaraq yanaşdı, onu təbiətin və Tanrının zərrəsi kimi aldı, bəşərin əşrafı kimi dəyərləndirdi. İndi, bəlkə də, İnsanı bədi mətnə gətirmək, onun dardlarından, qayğılarından, sevgi və həyəcanlarından yazmaq o qədər də çətin deyil. Amma Aytmatov zamanında bu o qədər də asan məsələ deyildi. Sənətkarsə bütün hallarda öz zəmanəsinin övladıdır və onu öz mühiti və dövrü içərə dəyərləndirmək lazımdır.

Hələ XX əsrin əvvəllərində yazdığı "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində Ə.Hüseynzadə qırğız türklərinin istedadı haqqında Radlovun dediyi fikirlərə şərik olaraq yazırdı: "Yunan şairi-əzəmi Homer zamanındakı sünühati-milliyənin dövrü-dastanısını bu gün ancaq qırğız qövmündə müşahidə etmək mümkündür". Ç.Aytmatovun əsərləri həmin folklorla, miflə, tarixi keçmişlə körpü rolunu oynadı. Mifdən yazıya, eposdan kitabə və nəhayət, dünəndən bu günə uzanan ələ bir körpü ki, onunla çağdaş dövrün təmasını yaratmaq sovet dövründə zamanın qırılması bağlarını birləşdirmək, onun bütövlüyünü bərpa etmək üçün lazım idi. Bu mənada ədəbiyyatə yeni gələn yazıçının üzünü yaddaşə çevirən tarixə - özündə xalqın milli kodunu və möhürünü əbədləşdirən söz sənətinə tutması

ilk növbədə, həmin boşluğu doldurmaq ehtiyacından irəli gəlirdi. Təbii ki, bu həm də qırğız xalqının min illər boyu formalaşmış dəyərlərinin nəsrədə təəcəssümü idi, zamanı gəlmiş də "Manas oğlunun" qələmində əksini tapmışdır.

Ç.Aytmatov insan dayırinə xidmət edən sənət yaradır və yalnız bu sənəti əqli-mənəvi intibahın, milli-başəri dəyər və beynəlmilət sərəvət axtarışının mərkəzinə gətirirdi. 1960-cı illərdə başlayaraq bu nəsr ələ mövzuları qabardır ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə təəsəvvür hüdudlarını aşır. Konkret tarixi materialın kontekstində ümumbəşəri problemləri qoyub həll etməyə çalışan bu əsərlərdə İnsan onun mövcudluq problemlərinin dəyışməz mənanı və sosial dəyərləri sınağında dərək edildiri. Hansı ki, bəşəriyyətin qarşısında həmişə bütün kəskinliyi və ciddiliyi ilə durmaqdadır. Əbədi insan-zaman, Tanrı-mən, həyat-ölüm məsələlərini ehtiva edən bu əsərlər ilk növbədə, İnsan konsepsiyasının bütövlüyü ilə, dövrün mürəkkəb və təzadlı proseslərində, harmoniya və mənəvi kamillik axtarışlarında iştirak edən milli sərəvət kimi dəyərlidir.

Yazıçının oğlu İlgiz Aytmatov da atasının ədəbi irsinə "dəyərlər məxəzi" kimi yanaşır, ondan çağın problemlərini dərək etməkdə kərə gələn ünvan olaraq bəhs edir: "...cəmiyyətin özündə daima və sistemətik olaraq insanların düşüncələrinə humanizm, sevgi, qarşılıqlı hörmət, beynəlmilətçilik, dostluq münasibətləri, əmin-amanlıq iş zəhmətsevər həyat ideyalarının hakim kəsilməsi üçün təbliğati iş aparılmalıdır. Təsəvvüf ki, insanın real həyatında, əsasən, adamların bir-birinə qarşı durması amilləri mövcudur. Bu gün Çingiz Aytmatovun ədəbi əsərləri müasir cəmiyyətin inkişafının ideoloji - əxlaqi əsasının təşəkkül tapmasında fəlsəfi və həyatı mənbələr ola bilər." Həqiqətən də, öz sosial-siyasi görüşlərinin miqyası və məzmunu, İnsana, onun mövqeyinə və roluna verdiyi dəyəri, əqli-əxlaqi təkamül ideali ilə Ç.Aytmatovun əsərləri bəşəriyyət üçün güclü impulsilər verir. Çingiz Aytmatovun sən əsərlərində belə qloballaşan dünyamızın təbəddülatlarına, onun insan mənəviyyatını üstələməsinə dair fikirlər var. Müəllif yeni dünya həqiqətlərinə, həyat tərzinə qarşı milli yaddaşın öz keyfiyyətlərini qoyur və bu məramla yaddaşma (yaddaşsızlaşma!) prosesinə müqavimət hissi aşılayırdı. Çingiz Aytmatov sanki zamanı yeni sınaq qarşısına çıxarıır: özə mədəniyyətlər daxilində hər bir milli insanın mövqeyi necə görünür, ənənə və mühafizəkarlıq meyarlarının cəmiyyətdə dayanıqlılığına necə çaba

göstərir. Faktura və problematika müasirlikdən, keçib gəldiyimiz çağdaş və hələ də diri qalan problemlərimizin aktuallığından nəşət edirdi.

“Əsrə bərabər gün”, “Kassandra damğası”, “Edam kötiyü” - bu əsərlərlə yazıçı bəşəriyyətin xilası yolunda ahəngə, birliyə addımı ifadə edən ünvanları nişan verirdi. Bu əsərlərdə eyni anlam yaradıcı mexanizmlər fəaliyyət göstərir, yeni dünya modelinin mənə axarlarının trayektoriyası kosmik, mifik və ilahi elementlərin məkanları içrə gəzirdi. Ona görə də məhz bu yaradıcılıqda kodlaşdır adəbi və mənəvi dəyərlərin vüsəti böyük idi: din və dil birgəliyi, ruhani və bəşəri problemlər, dünyəvilik və ilahlilik, Tanrı eşqi və insan sevgisi Aytmatov yaradıcılığında ideal bütövlük və ahəng yaradırdı. Məkan və zaman paralelləri, süjetdə çoxqatlı ekspozisiya, təbiətə insan ahənginin birgəliyi, həyat və ölüm, mif və reallıq arasında sərhədsiz keçidlər - hər biri təsadüfi xarakter daşımır, əsərlərdə yalnız bədii deyil, eyni zamanda fəlsəfi məkanı təşkil edirdilər. Yazıçı müasir problemlərin inikasına vərmaq üçün də yolu tarixdən, mifologiyadan, folklorlardan salırdı, təsvirə çəkəcəyi predmetin etnik-tarixi tipini - genotipini müəyyənləşdirirdi. Əsrarəngiz təbiət təsvirləri, heyvan obrazları, müxtəlif rəmzlər, şərti-metəforik obrazlar onun təhkiyə üsulunun mifoloji kökləri idilər. “Ağ gəmi”də Ana maral, “Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş”dakı Qadın balıq, “Edam kötiyü” romanındaki Taşçaynar adlı quş obrazları, Gülsarı, Qaranar, Ağlıbars kimi real heyvan obrazları yazıcının milli folklorla bağı (bağlılığı) zəminindən qaynaqlanmaqla bahəm onun fərdi yaradıcılıq üslubunun əsas özəlliyi kimi çıxış edirdi. Həmin mifoloji obrazların inikası yazıçıya insan taleyini qabartmaq, təcəssüm etdirmək üçün lazım idi. Bu mənada onun bir yazıçı kimi özəlliyi heç də yaratdığı türk obrazlarının mükəmməlliyi, yaxud insan yaddaşının simvolikası ilə məhdudlaşmır. Onun mürəkkəb, çoxplanlı nəsrinin ən əsas özəlliyi hər zaman məhz, türk təfəkkürü məcrasında düşünməsi və düşüncələrinin türkün zəngin tarixi mədəniyyəti kontekstində ədəbiyyat müstəvisinə gətirməsidir. Bu özəlliyi zamanında duyan və dəyərləndirən ədəbiyyatşünas-alim Nizami Cəfərovun dediyi kimi, “Ç. Aytmatov ona görə nəhəng sənətkardır ki, min illərin zəngin türk mədəniyyətini özündə məhz tarixi inkişaf məntiqi ilə ehtiva edir,- onun təfəkküründə buddizmin də, iudaizmin də, xristianlığın da, İslamın da fəlsəfi-estetik anlayışları ardıcıl şəkildə türk mədəniyyətinin idrak prinsiplərinə tabe olur, həmin prinsiplər baxımından işlənir,-

bu mənada Ç. Aytmatov mədəni-tarixi mövcudluğumuzun arxeoloji ibtidasından gəlir...” Hələ ilk əsəri olan “Cəmila”nın nəsrin fəzasında doğuluşu müəllifinin türk mentallığına bağlılığını uğurla sərgiləyir, türk etnosunun etnoqrafik cizgilərinin portretini yaradırdı. Baxmayaraq ki, əsər köntülləri “ən gözəl sevgi hekayəti”(L. Araqon) kimi fəth etmişdi.

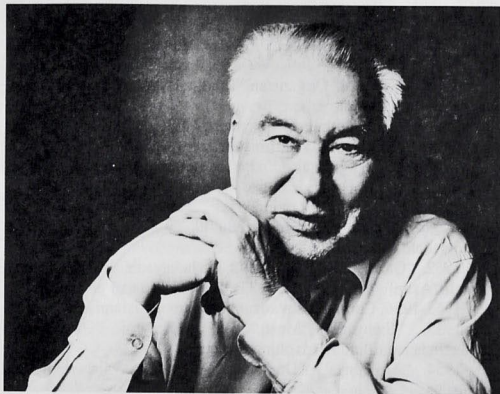
Mənə elə gəlir ki, Ç. Aytmatovun ən saf, ən zərif əsəri məhz “Cəmila”dır. Yalnız ona görə yox ki, povest yazıcının ilk qələm təcəssümü sırasına daxildir. Sadəcə bu əsərdə Ç. Aytmatov qələmi dünyanın böyük işləklərinə bulaşmayaraq, ona eşqin nəzərləri ilə boylanmış təqib qılırdı. Cəmilənin “kiçinəbala”sı olan Seyidin rənglər dünyasında sevgi boyaları oxucuya “gördüyündən artıq görə bilmək” cəsəreti və həssaslığı aşılayırdı. Ç. Aytmatov sevginin yaddaşını oyaq, onu İnsan mədəniyyətinin başlıca məziyyəti kimi qabardırdı. Sonralar müsahibələrinin birində bu konsepsiyanı daha inamla tələqin edirdi - “həyatın əsasını məhəbbət təşkil edir” deyirdi. Bu, ağırlardan keçib gələn XX əsr yazıcısının fəci reallıqlar qarşısında çıxış yolu idi. Ç. Aytmatovun istisnasız bütün əsərlərində bu konsepsiyanın - humanizmin ideya istiqamətləri aydın görünürdü. “Cəmila” əsəri ilə yazıçı sevgisi gözündə donan bir cəmiyyətin buzunu əritməyə qalxırdı və bunu elə zamanın özünün dəyərlərinə müxəlif olaraq, tabulara qarşı çıxaraq edirdi. Bu “mərəzədən qaçma tendensiyası” icazəli yenilik idi mi? Düşünmürəm. Çünki əsər icazəsiz-filansız, öz bədii məziyyətləri ilə bütün cəmiyyət qanunlarını nəsrin fəzasında görməzdən gəlir, bu qanunların hər şeyin fəvqünə qaldırıldığı sevgi motivindən neçə boy aşağıda, çökməkdə olduğuna ayna tuturdu.

“Bu dünyanın köhnəmişdi rəngləri, Sevidim səni məhəbbətlə boyadım” (N. Kəsəmənli), Ç. Aytmatov da beləcə, bozluq içində yaşayan sovet insanına Sevgi adlı ali hissədən bəhs edirdi. İcmək adamlarını yalnız iş başında təsvirə çəkməklə deyil, içindəki dəyərləri halları üzə çıxarmaqla mənəli edirdi. Cəmila, Daniyar, Düşən, Tanabay, Edigey, Boston - ilk növbədə, mənəvi yüksəlişləri ilə maraqlı idilər. Çünki həmin vaxta qədər nəsrdə sözün böyük mənasında İnsan təsvirə çəkilmirdi. Kolxozçu, fəhlə, inqilabçı, çoban və s. - bu peşələri təmsil edən obrazların arxasında düşüncənin beyni, döyünən ürəyi bədii mətnə gətirmək, nədənsə, yazıçıları o qədər də məşğul etməirdi. Ç. Aytmatov ilk olaraq İnsanı bədiyyətin mərkəzinə gətirdi və elə həmin zümərənin İnsanın hiss və həyəcanlarından,

qayğı və problemlərindən, sabahı naminə keçmişindən və indisindən yazdı.

Çingiz Aytmatov ömrünün son çağlarındak öz prinsipinə sadıq qaldı. Dünyanın mal, mülk, torpaq iddiaları ilə bağlı ağlaşığmaz fəlakətlərinə, insanlığa edilən amansız cinayətlərə münasibətdə öz mövqeyindən sapmadı: "İndi artıq dünya qan tökməklə problemləri həll etmək yolunu tuta bilməz. Müharibə kultunun yerinə mütləq dünya mədəniyyəti gəlməlidir. Dünya paytaxtlarının mərkəzində mütləq at belində sərkərdələr görürük. Bəs sülh istəyənlər böyük şəxsiyyətlər hani"? Bu fikirlər Çingiz Aytmatov ziyalılığının yerinə yetirdiyi missiya baxımından özəlliyinin sübutu kimi xüsusi bir əməl cizgisi kəsb edir. Yəni yazıçı ortaya qoyduğu əsərlərlə milli cəmiyyətin həssas və ayıq yanaşdığı məsələlərdə müəyyən təklif və əlavələrdə bulunmalı, qılıncın işləyə bilmədiyə dərnlərdə Sözü ideoloji vasitə olaraq qələm çala – "qılınc oynada" bilməlidir. Axı ədəbiyyat, bədii söz həm də tarixin yuvasıdır, bu günün dərslərini zamanın sonrakı axarına qatan və gələcəyə ötürən ən etibarlı məxəzdir. Bu baxımdan Çingiz Aytmatov irsi bəşəriyyətin sabahına aparən yolda kara gələnlərin ən etibarlı bələdçidir. Biz "kəçəri quşun iniltisi"ni yenə eşidirik və heç şübhəsiz, bu səs dünyanın ən gözəl Duasına çevrilib öz işıq selini hər zaman yer üzünə axıdacaqdır...

**Elnarə Akimova,
tərtibçi**

Bir zamanlar neçə fateh
Qılıncıyla mən-mən dedi,
Heyhat, onlar bilmədilər,
Qan tökməyin sonu nədir!
İskəndərlər, Çingizxanlar
Yadda qaldı ələmiylə.
Ərzi eşqlə fəth elədi
Aytmatov qələmiylə

Şahmar ƏKBƏRZADƏ

ÖMÜRDƏN SƏHİFƏLƏR

1928, 12 dekabr. Qırğızıstan, Talas vilayətinin Şəkər aulunda anadan olub.

1946-1948. Cambul Zoobaytarlıq Texnikumunda oxumuş, oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

1948-1953. Qırğızıstan Dövlət İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

1951, 11 noyabr. "Leninçil yaş" qəzetində çıxan "Rusca-qırızca sözlük haqqında sözümlər" adlı ilk tənqidi yazısı ilə ədəbi mühitə qədəm qoymuşdur.

1952. "Qəzetçi Dzüyo" yazdığı ilk hekayədir. Bunun ardınca həmin il "Aşım", "Mı idyom dalşe" hekayələri işıq üzü görmüşdür.

1953-1956. Çon-Arık sovxozunda zootexnik işləmişdir.

1953. "Sıpayçı" ("Muştuluquçu") hekayəsi "Qırğızıstan" almanaxında rus dilində dərc olunmuşdur.

1954. "Ağ dünya", "Dəmyə torpaqda" hekayələri işıq üzü görmüşdür.

1955. "Asma körpü", "Gecə sovqatı" hekayələri çapdan çıxmışdır.

1956. SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul olunmuşdur.

"Çətin keçid" hekayəsi çıxmışdır.

1956-1958. Moskvada SSRİ Yazıçılar İttifaqının Ali Ədəbiyyat kursunun dinləyicisi olmuşdur.

1957. "Üzbəüz" povesti "Alatoo" jurnalında dərc olunmuşdur.

1958. "Cəmilə" ("Noviy mir", Moskva), "Üzbəüz" ("Oktyabr" Moskva) və "Rəqiblər" ("Drujba narodov", Moskva) hekayələri dərc olunmuşdur.

1960-1965. "Pravda" qəzetinin Qırğızıstan üzrə xüsusi müxbiri vəzifəsində çalışmışdır.

1958-1960. "Literaturniy Kirqizstan" jurnalının baş redaktoru işləmişdir.

1961. "Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim" ("Drujba narodov"), "Köşək gözli" ("Noviy mir") povestləri çıxmışdır.

1963. "İlk müəllim", "Ana tarla" povestləri işıq üzü görmüşdür.

1963. "Dağların və səhraların povestləri" nə görə Lenin Mükafatı Laureatı adına layiq görülmüşdür.

1960-1986. Qırğızıstan Kinematografçılar Birliyinin sədri seçilmişdir.

1966. "Əlvida, Gülsarı" povesti çapdan çıxmışdır.

1967. "Qırmızı Əmək bayrağı" ordeni almışdır.

1968. "Əlvida, Gülsarı" povesti SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. "Qırğızıstanın xalq yazıçısı" adı verilmişdir.

1970. "Ağ gəmi" povesti çapdan çıxmışdır. Ədəbiyyat üzrə Qırğızıstan Dövlət Mükafatı almışdır.

1971. Lenin ordeninə layiq görülmüşdür.

1973. "Fudziyamanun fəthi" dramı Moskvada səhnələşdirilmişdir.

1974. Qırğızıstan Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir.

1975. "Erkən gələn durnalar" povesti çıxmışdır.

1977. "Ağ gəmi" filminə görə SSRİ Dövlət Mükafatı almışdır.

"Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş" povesti çapdan çıxmışdır.

1978. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

1980. "Gün var əsrə bərabər" romanı dərc olunmuşdur. İtaliyanın "Etruriya" ədəbiyyat mükafatını almışdır. Avropa Elm və İncəsənət Akademiyasının akademiki seçilmişdir.

1983. "Gün var əsrə bərabər" romanı SSRİ Dövlət Mükafatı almışdır.

1985. Beynəlxalq Cəvahirlər Nehru mükafatı almışdır.

1986. "Qiyamət" ("Plaxa") romanı çapdan çıxmışdır.

1986-1995. SSRİ prezidentinin və Sov.İKP MK Baş katibinin müşaviri olmuşdur.

1986-1990. Qırğızıstan Yazıçılar Birliyinin sədri seçilmişdir.

1988-1990. "İnostrannaya literatura" jurnalının baş redaktoru olmuşdur.

1990-1993. SSRİ-nin Lüksemburqda səfiri olmuşdur.

1993. "Ruhun böyüklüyü barədə Oda" (D.İkeda ilə dialoq-kitab) çap olunmuşdur.

1993. Avropa ədəbiyyatı mükafatı olmuşdur.

1994. Qırğızistanın Belçikada, Niderlandda və Lüksemburqda böyük elçisi, Avropa Birliyində, "UNESKO"-da Qırğızistanın səlahiyyətli nümayəndəsi olmuşdur.

1994. Kaliforniya Beynəlxalq Elm, Təhsil və İncəsənət Akademiyasının akademiki seçilmişdir. (ABŞ)

1995. "Kassandra damğası" romanını yazmağa basılmışdır. V.Hüqo adına Beynəlxalq mükafata layiq görülmüşdür. (Paris)

1995. Mərkəzi Asiya xalqları Mədəniyyət Assambleyasının prezidenti seçilmişdir.

M.Şaxanovla birlikdə yazdığı "Uçurum qarşısında ovçu ağısı" kitabı çıxmışdır.

1996. Türkiyənin Ali Ədəbiyyat mükafatına layiq görülmüşdür. "Sokratı anma gecəsi" pyesini (M.Şaxanovla birlikdə) yazmışdır.

1997. Qırğızistan Respublikasının qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

1998. "Dünya elmi, ədəbiyyatı və incəsənətində görkəmli xidmətlərinə görə A.Eynşteyn adına böyük Qızıl Medala layiq görülmüşdür. Xalqların mənəvi, mədəni cəhətdən yaxınlaşması sahəsində xidmətlərinə görə A.Men adına mükafat almışdır.

1998. Xalqlar ordeni almışdır.

1999. Qırğızistanın I dərəcəli Manas ordeninə layiq görülmüşdür.

2000. Otan ordeni almışdır.

2006. Xidmətə görə zabit xaçı ordeni almışdır.

2007. Türkdilli ölkələrin mədəniyyətinin inkişafına görə Türkiyənin yüksək Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

2008. 26 fevral. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev onu "Dostluq" ordeni ilə təltif etmişdir. Ç.Aytmatov bu ordenə Azərbaycan və Qırğızistan respublikaları arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsində xidmətlərinə görə layiq görülmüşdür.

2008. 80 illiyi münasibətilə Qırğızistan prezidentinin fərmanı ilə Qırğızistanda Çingiz Aytmatov ili elan olunmuşdur.

2008. 10 iyun. Almanyanın Nürnberq xəstəxanasında vəfat etmişdir.

Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə
gözəl əsərlər bəxş etmiş
Çingiz Aytmatov həm
Qırğızistanın, həm də bütün
türk dünyasının fəxridir.

Heydər ƏLİYEV
Azərbaycan xalqının
ümummilliyə lideri

ZAMANDAN UCA YAZIÇI-MÜTƏFƏKKİR

Hidayət ORUCOV,
Azərbaycan Respublikasının
Qırğız Respublikasındakı
Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri

ÇİNGİZ AYTMATOV: Mən Sizə öz ehtiramımı bir daha bildirmək üçün yenidən burada olmağıma şadam. Mən Sizin atanızı yaxşı tanıyırdım, onunla Moskvada söhbətlərimiz olubdur.

İLHAM ƏLİYEV: Hörmətli Çingiz Torekuloviç, mən Sizi Azərbaycanın yüksək ordeni ilə təltif etmək istədim. Bu orden "Dostluq" adlanır. Siz həmişə, bütün dövrlərdə Azərbaycanın böyük dostu olmusunuz. Bu, sovet dövründə də belə olub, - mən bunu atamın söhbətlərindən də bilirəm, Sizin onunla münasibətləriniz mənə məlumdur, - müstəqillik dövründə də. Siz həmişə bizi dəstəkləmişiniz. Çətin anlarda Siz həmişə ədalət, sülhün, əməkdaşlığın tərəfdarı kimi öz qətiyyətli sözünüzdü demisiniz. İcazə verin, bu mükafatı Sizə təqdim edirəm.

Burada bir xüsusi məqam var. Bu ordenin qeydiyyat nömrəsi 1-dir. "Dostluq" ordeni yeni ordendir, dövlət təltifidir. Siz bu ordenin təqdim edildiyi birinci şəxssiniz. Bu, çox mühümdür, bu - tarixdir.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin Çingiz Aytmatovu
"Dostluq" ordeni ilə təltif edərək söhbətindən.**

**Bakı
26.02.2008.**

Şaf- 276992

Çingiz Aytmatov mənim uşaqlıq və gənclik dövrümün yazıçısıdır. ən çox sevdiyim qələm sahiblərindən biridir. Mən onu yalnız sevməmişəm, həm də onunla fəxr etmişəm. Bu gün də fəxr edirəm ki, qardaş qırğız xalqının və türk dünyasının belə bir fikir sahibi var. Mən, demək olar ki, onun bütün əsərlərini oxumuşam. Onu da deyim ki, Qırğızıstan dan və Rusiyadan sonra Çingiz Aytmatovun əsərləri ("Cəmilə"dən tutmuş "Edam kötiyü" nə və ondan sonrakı əsərlərinə) ən çox Azərbaycanda tərcümə olunub, çap edilib.

Tələ gətirdi ki, mən onunla 1982 və ya 1983-cü ildə İrəvanda tanış oldum, iki dəfə ikitərəfli, bir neçə dəfə çoxluqda görüşlərimiz oldu, xeyli söhbət etdik. Xanımı və uşaqları ilə ora dəvət olunmuşdu. Yazıçılar İttifaqının akt zalında ictimaiyyətlə keçirilən görüşündə də iştirak etmişəm. Yazıçılar İttifaqının İrəvan yaxınlığında səfəli bir yerdə yaradıcılıq evi vardı, sonra Çingiz Aytmatovu ora istirahətə apardıq. Adını ermənicəyə dəyişib "Caxkacor" qoysalar da, çoxu qədim, əsil adını - elə "Dərəçiçək" deyirdi.

Çingiz Dərəçiçəkdə dincəldəndə elə oldu ki, mən təcili olaraq SSRİ Mədəniyyət Nazirliyinin kollegiya iclasına-Moskvaya getdim və başqa görüşlərim də olduğu üçün səfərim çox çəkdi. Mən qayıdandan Çingiz Torekul oğlu Moskvaya dönmüşdü. İrəvandakı söhbətlərimdə mən erməni millətçiliyindən danışdım və bu məlumatlar ona yeni idi, dediklərimi diqqətlə, səbirlə dinləyirdi. İllər keçəndən sonra biz Moskvada Yazıçılar Evinə görüşdük. Dedi: "Səni tez-tez xatırlayıram", onda artıq Bakıda "Gənclik" nəşriyyatının baş redaktoru işləyirdim.

Bakıya köçdükdən sonra onun povestlərindən ibarət iri həcmli kitabını bizim nəşrlər evində çap etdirdik. Moskvaya telefon açdım,

danışdır, müqavilə ona göndərildi, imzalayıb Bakıya qayıtdı. Sonra o mənə zəng etdi.

Kəçmiş SSRİ-nin dağılması ərəfəsində yenidən Moskvada görüşdük. Artıq Dağlıq Qarabağ problemi başlamışdı, o özü vəziyyəti barədə maraqla soruşdu, biz erməni məsələlərində geniş danışdıq. O mənə dedi ki, neçə illər əvvəl İrəvanda görüşəndə mənə bu haqda danışmışdınız (illər öncə İrəvanda ona bu barədə nəsa dediyim o anlarda yadımda deyildi, sonra xatırladım-müfəssəl demişdim) və çox dərin bir fikrə getdi.

Mən çox təssüf edirəm ki, Çingiz Aytmatov sonuncu dəfə Bakıya gələndə mən xaricdə idim, əlbəttə, o məni soruşmuşdu. Bişkekda işə başlayan bir az sonra Qırğızıstanın Yazıçılar Birliyinin rəhbərliyi və bir qrup görkəmli yazıçısı ilə "Ata Beyit"ə gedib Çingiz Aytmatovun məzarını ziyarət etdim. Məzarın önündə ehtiramla baş aydıkca, yanındakı Represiya Qurbanları Muzeyinin tükürpədiçi eksponatlarına baxdıqca, dəhşətli informasiyaları oxuduqca, şərhədiçi əməkdaşın kədərli səsinə, qəmli sözlərini dinlədikcə çox mətləb barədə düşündüm. "Dünya bir pəncərədir"-hamı gəlir, gedir... Böyüklər ədəbiyyatə qovuşurlar.

Biz tez-tez görüşməsək də, münasibətlərimiz səmimi idi. Yaşda mənədən on altı il böyük olsa da, ona sadəcə "Çingiz" deyə müraciət edirdim. İlk öncə nə üçün belə müraciət etdiyimin izahını da vermişdim: "Sizə Çingiz ağa, Çingiz mırza, ya Çingiz Torequloğlu - deyə müraciət etsəm, nəhəngliyinizi, "statusunuzu" kiçiltmiş olaram. O Çingiz tarixin fəthlər Çingiziydi, Siz onun tarixdəki obrazını ədəbiyyatda yaradırsınız, beləliklə, dünya ədəbiyyatının Çingizisiniz".

Gülə-gülə deyirdi: "Mənə elə belə də müraciət et, belə xoşuma gəlir".

Bir daha deyirəm: Çingiz Aytmatovu, demək olar, bütün dünya oxuyur, tanıyır, sevir. Ancaq onun Qırğızıstandan sonra ən çox dəyərləndirildiyi, sevildiyi ölkə Azərbaycandır. Azərbaycanı yaxşı tanıyan, Çingizi çox sevən qırğız qardaş-bacılar mənə deyirlər: "Biz Çingizi oxumağı və dəyərləndirməyi sizdən öyrənməliyik". Mən deyirəm: "Bizi çox böyütməyin, Çingizə olan səmimi sevgimizin üstünə çox qoymayın." Deyirlər: "Heç nəyi böyütmürük, üstünə heç nə qoymuruq". (Qırğız dostlar mənədən inciməsinlər, dediklərim qırğız dostların sözləridir).

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Çingiz Aytma-

tovu həm yazıçı, həm də Ziyalı Şəxsiyyət kimi yüksək dəyərləndirirdi. Onun tapşırığı ilə böyük yazıçının doğumunun 75 illiyinin Azərbaycanda qeyd olunması üçün hazırlığa başlandı. Milli Akademik Dram Teatrında Muxtar Şaxanovla birlikdə həmmüəllifi olduğu pyesin səhnə həlli üzərində iş başladı. Tamaşa hazırlandı. Yubiley payız aylarında keçiriləcəkdi.

... Aprel ayında Ulu Öndər xəstələndi...

...Dekabrın 12-də - Çingiz Aytmatovun doğum günündə əbədiyyətə qovuşdu.

Yubiley Azərbaycanda beş il sonraya, 2008-ci ilə, yazıçının 80 illiyinə qaldı və yüksək səviyyədə keçirildi. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Çingiz Torekul oğlu "Dostluq" ordeni ilə təltif edildi. Bu orden "Dostluq" ordeninin ilki - 1 saylısı idi.

Ölkə Prezidentimizin sərəncamı ilə ölməz söz ustasının 85 illiyi Azərbaycanda yüksək səviyyədə, geniş qeyd olunur.

...Hələ gənclik illərində yazdığım, indiyənə qədər də sevdiyim, həyatda isə görmədiyim ustadıma həsr etdiyim "Səməd Vurğun Qitəsi" şerindən misralar düşdü yadıma:

...Gördüm orda
dahilərin taleləri
insanlığın öz yoludur, həyatıdır,
Kitabını varaqqlaya-varaqqlaya
mən bir daha inandım ki -
ən çətin janr bayatıdır!!!

Gördüm orda
istiqlalın duyğuları qanad açıb
qatar-qatar,

Gördüm, ustad,
yerlə göyün arasında
Vurğun adlı bir qitə var!

Dünyada belə bir qitə də Çingiz Qitəsidir.
Yerlə göyün arasında-
Zamandan uca.

5.11.2013. Bişkek

Aytmatov hər şeydən öncə mənim qan qardaşımdır. "O, qırğız torpağının əli qələm tutan Batır Manası olmaqla yanaşı, həm də bütün türk dünyasının üzünü Yer üzündə ağ edən XX əsrin klassikidir. Ömrünü söz yolunda girov qoyan qələm adamı kimi deyə bilərəm ki, "V.Hüqonun "Səfillər"indən sonra məni "Gün var əsrə bərabər" romanı qədər sarsıdan başqa əsər olmayıb. Jan Valjanın keşiş evinin başına dolana-dolana öztündərk səhnəsi ilə Qazanqapın dəfni zamanı Yedigeyin oxuduğu dua qədər heyrətləndiyim epizod ağıma gəlmir. Aytmatov qələminin sehri, ecazi dünya ədəbiyyatına misilsiz incilər bəxş edib. Bu, bütövlükdə türk ruhunun, turançılığımızın qələbəsidir. Çingiz Aytmatov mənim üçün yaş həddinə sığmayan, əsərlərlə əbədiyyətə çoxdan qovuşan sənət cəngavəridir.

*Bəxtiyar Vahabzadə,
Xalq şairi*

Mən Çingiz haqqında çox sözlər deyə bilərəm. Onun böyük yazıçı olmağını, güclü əsərləriylə o zaman sovet ədəbiyyatında necə bir "partlayış" etməsini də çox gözəl bilirəm. Amma yaxın dost kimi necə səmimi, insanpərvər, sədaqətli, sözübütöv, kübar, aristokrat bir insan olmasını isə heç zaman unuda bilmirəm. Bunu ancaq onu yaxından tanıyanlar, onunla dostluq edənlər bilər.

*Toğrul Nərimanbəyov,
Xalq rəssamı*

Kimdir Aytmatov?

Onun adına heç bir epitet yarasdırmaq lazım deyil. Nə filosof, nə ensiklopedik alim, nə də ideoloq titulları onun şəxsiyyətini, biliyini tam ehtiva eləmir. O, mədəniyyətimizin Allah vergisi olan elçisidir. Əliqılıncı müdrik Manasın əliqələmlı yeni təzahürüdür və təkcə qırğız xalqının, türk aləminin deyil, bütün dünyanın övlədidir. Bununla belə, Tanrı onu türk mentalitetinin canlı səsinə, yer üzündə

türk mədəniyyətinin səlahiyyətli elçisinə çevirmişdir. XX əsrdə dünyada Aytmatov qədər məşhur olan, sevilən, xətri əziz tutulan ikinci sənətkara rast gəlmək mümkün deyil.

*Polad Bülbüloğlu,
Azərbaycanın Rusiyada Fövqəladə və səlahiyyətli səfiri*

Çingiz Aytmatovun "Ağ gəmi" povestini oxudum. Çingiz "Cəmila"ni yazanda Azərbaycanda onun ədəbi nəslindən olan və ondan daha yüksək bir bədiiliklə, ondan daha artıq bir dərinliklə yazan yazıçılar var idi.

Ancaq Çingiz əsərdən-əsərə dərinlərə getdi, bizimkilər isə, əsərdən-əsərə üzə qalxmağa başladılar.

Mən bunun səbəbini tapa bilmirəm.

Mən həmişə bu fikirdə olmuşam və dəfələrlə bunu yazmışam ki, ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, sənətdə bəşəriyyəyə aparan yol millidən keçir. Mən dəfələrlə Lev Tolstoyu misal çəkərək yazmışam: nə üçün Lev Tolstoy dünyada bu qədər qəbul olunur? Nə üçün o, Azərbaycan intellektualına da, sadə oxucusuna da bu qədər doğmadır və Annanın intiharı, yaxud Hacı Muradan başının kəsilməsi intellektuali da, həmin sadə oxucunu da sarsıdır?

Çünkü Lev Tolstoy tam millidir, ilk növbədə və ilk növbədə rus yazıçısıdır, onun çətdığı və sahibi olduğu bəşəri mərtəbənin bünövrəsi milliyə - rusluğa söykənir. Eyni cəhət Balzac və Hüqo, Dikens və Tekkerye, Dostoyevski və Çexov və bu mötəbərlikdə olan başqa qələm sahibləri üçün də səciyyəvidir.

XX əsrin ikinci yarısı və bugünkü türk nəsrinin bütün dünyada məşhur və populyar olan Orxan Kamal və Tahir Kamal, yaxud Əziz Nesin, yaxud Yaşar Kamal kimi böyük nümayəndələri ilk növbədə Türkiyənin, türkün böyük yazıçılarıdır, türk oxucusu onları qəbul edir və sevir və həqiqət bundan ibarətdir ki, bu sənətkarlarda olan xəlqilik (yanlız elə "İncə Məmməd"i yada salın!) Orxan Pamukda yoxdur. O zaman, bəşəriyyət millidən başlayırsa, müasir ədəbiyyatda Pamuk təcrübəsi və başqa bu tipli sənətkarların təcrübəsi necə olsun?

Kimdir Pamuk - kosmopolit, yoxsa milli ədəbiyyatın nümayəndəsi?

Mənə elə gəlir ki, bu tipli ədəbi hadisələr qloballaşma döv-

rünün meydana çıxardığı yeni ədəbi hadisədir və Pamuk yaradıcılığı "türk düşüncə ənənəsi" (Nizami Cəfərov) ilə kosmopolitizmin sintezidir. Yalançı "xəlqilik" atributlarından uzaq Pamuk xəlqiliyi – genetik xəlqiliktir və o görünür, çünki kosmopolitliyin arxasında gizlənib.

Sovet İttifaqında müharibədən sonra İosif Stalinin ölümünə qədərki dövr - ədəbi-ictimai həyatda hakim ideologiyanın elan etdiyi "kosmopolitizmə qarşı mübarizə!" dövrü idi və biz - ədəbi tənqid və ümumiyyətlə, ədəbi proses - "kosmopolitlik" məfhumunu hələ də sovet yozumunda, yəni tamam mənfə qiyafədə qəbul edirik, onu yalnız öz mentalitetinə, ədəbiyyatına, sənətinə təkəbbürlə yuxarıdan aşağı baxmaq mənasında başa düşürük, ancaq böyük mənada kosmopolitlik ali düşüncənin ifadəsidir, yəni millini qiymətləndirməklə bərabər, yalnız millinin yox, bəşərinin maraqları ilə yaşayırısan, bəşərinin meyarları ilə düşünürsən. Bu mənada mən Çingiz Aytmatov ilə Orxan Pamuk arasında çox doğma bir yaxınlıq görürəm.

*Elçin,
Xalq yazıçısı*

Çingiz insan qəlbinin sarı simini tərpedən, onun varlığını coşdurən, əqlini fəallaşdıran həssas psixoloqdur. Qələmə aldığı ən adi hadisəni, əhvalatı belə canlı insanlar vasitəsi ilə cəmiyyətdə, Ana torpağın fonunda, təbiətin qoynunda təsvir edir, fəaliyyətdə, təmasda, hərəkətdə göstərir. Oxucuları hazır düsturla arxayın salmayaraq, məsləhətin həllini, işin nəticəsini, mətləbini onların öz öhdəsinə verir.

Çingiz Aytmatov hansı problemin bədii həllinə müraciət edərsə-etsin, onun diqqət mərkəzində həmişə insan dayanır. İnsan – onun əmək rəşadəti, paklığı, bütövlüyü, həyata, torpağa münasibəti; bir də, əlbəttə, məhəbbəti. Bu məhəbbət ədəbin qəhrəmanlarını mü-rəkkəb münəqışlərdən, toqquşmalardan, həyat sınaqlarından, bərkə-dən-boşdan keçirir, mənəvi imtahana çəkir, kamilləşdirir.

*Vilayət Rüstəmzadə,
şair-tərcüməçi*

Çingiz Aytmatov mənim üçün hər şeydən əvvəl ustaddır. Müasir dünyanın ədəbi sənət zirvəsinə, geniş fəlsəfi-estetik anlamda fəht etmiş sənətkardır. Mən əvvəllər onu bir oxucu kimi sevirdimə, onun yaradıcılığına marağ göstərdimə, sonrakı illərdə onun əsərlərini tərcümə etmək ehtiyacı yarandı. Onun "Dəniz kənarıyla qaçan alabaş" povestini tərcümə etmişəm. Mənə elə gəlir ki, əgər Çingiz Aytmatov yazıçı olmasaydı, mütləq ya rəssam, ya da bəstəkar olmalıydı. Onun bir sıra əsərlərində bunu hiss etmək olur. O, suların, dağların çirpintisini, müəyyən məqamda, rəngini, musiqisini verir.

*Xeyrulla Əliyev,
ədəbiyyatşünas*

Aytmatov qədim türk torpağında – Qırğızıstanda doğulan, lakin bütün dünyanın övladına çevrilən misilsiz yazıçıdır. O, xalqından aldığı qüdrətin, mənəvi gücün hesabına uzaq-uzaq üfüqlərə havalandı. Bu uçuş Qırğızıstanı əbədi xoşbəxtlik gətirdi. Beləliklə, Çingiz Aytmatov mənim üçün qırğız torpağından dünya üfüqlərinə qanadlanan qartaldır.

*Nəbi Xəzri,
Xalq şairi*

Aytmatov mənim üçün türk dünyasının böyük sənətkarı, tükənməz mənəvi sərəvətidir. Manqurtlaşmaya qarşı qəzəb vulkanıdır.

*Famil Mehdi,
şair-publist*

Çingiz Aytmatov təkcə qırğız və türk dünyasının deyil, Yer üzünün böyük yazarlarından biri, aramızda yaşaya-yaşaya ismi min illərin ədəbiyyat karvanına qoşulmuş bir insandır.

Bizlər - ədəbiyyat alanına ötən yüzilin 70-ci illərində atılmış yazarlar üçün Çingiz Aytmatov elə o çağlardan bir əfsanəvi qürur

yeri idi. Qardaş Qırğızıstandan çıxmış bir türk övladının çox gənc yaşlarından tanınub sevilməsi, kitablarının əl-əl gəzməsi, bir-birinin ardınca dünya dillərinə çevrilməsi ürəyimizi qanadlandırır, onun addımlarını və yeni kitablarını böyük maraqla gözləyirdik.

Çingiz Aytmatov aşağı-yuxarı əlli il sürən bir zaman içində dünyanı dolaşdı, hər yeni əsərini milyonlarla oxucu intizarla gözlədi. Onun qələmi Manas Yurdunu çağdaş ədəbiyyatın paytaxtlarından birinə çevirdi. Aytmatovun cismani həyatı bəhsə də, ədəbi-mənəvi həyatı heç zaman bitməyəcək və o, dirilərin dirisi, ünlülərin ünlüsü kimi hər zaman yer üzündə, insanların arasında, düşüncə və yaşamlarında, sevgi və ümidlərində var olacaqdır.

Çingiz ağa hər yeni əsərlə qırğiz həyatının sirlə bir səhifəsini açdı, qırğiz ruhunun yeni bir qatına yüksəldi, insanlığın ağılaşmaz bir möcüzəsini ortaya qoydu.

Əgər Çingiz Aytmatov yazılarının, hekayə və romanlarının ən önəmli dəyərini soruşsalar, birçə kəlməylə "işiq" söyləyərdim. Onun bütün əsərləri, hətta ən faciəvi yazıları belə insanı sehirləyən bir ilahi nuruna və gözəllik işığına bürünüb.

Mənim "işiq" deyə dəyərləndirdiyim bu bədii dəyərə - eyni zamanda sevgi, mənəvi kamilliyin daim yaşayacağına inam, insanlığı qorumaq uğrunda mübarizə və ya insanı özünə, ilkin kökünə qaytarmaq yolu da söyləmək olar.

Çingiz Aytmatov öz əsərləri ilə təkcə Qırğızıstanı yox, həm də Türk Dünyasını, türk yaşam tərzini, yəni türk kultürünü yüksəldi və sevdirdi.

*Sabir Rüstəmxanlı,
millət vəkili, yazıçı-publisist*

Çingiz Aytmatov təbii ki, mənim üçün ilk növbədə böyük yazıçı, nəhəng fikir adamıdır.

XX əsr başa çatır. Çingiz fenomeni məhz bu yüzilliyin qismətinə düşüb. Amma Aytmatov elə əvəzsiz Söz sahibidir ki, onun yazdığı əsərlər gələcək qərinələrin, yüzilliklərin insanlarını da, bu gün olduğu kimi düşündürəcək, həyəcanlandıracaq, onların qəlbini ehtizaza gətirəcək.

Adətən, böyük kəşfləri dəqiq elmlərin hüdudunda axtarırlar.

Mənə elə gəlir ki, Aytmatovun hər bir əsəri böyük ədəbi kəşfdir. Onun özü isə XX əsrin hadisəsidir.

İllər keçəcək, əsrlər əbədiyyətə qovuşacaq – Aytmatov irsi zaman-zaman insanları öz sehrinə salacaq, onları sabah da, bu gün olduğu kimi düşüncəyə vadar edəcək, kədərləndirəcək, sevindirəcək.

*Firuz Mustafa,
yazıçı - filosof*

Çingiz Aytmatov mənim üçün ümumdünya mədəniyyətinə ən böyük töhfə olan, gözə görünən zirvələrindən biridir. O hələ Sovetlər İttifaqının dövründə öz xalqının və bizim də məxsus olduğumuz böyük türk dünyasının nəyə qədər olduğunu dünyaya görklədi. Mən ikinci bir şəxsiyyət tanımıram ki, Çingiz Aytmatov qədər oxucu qəlbinə girə bilsin. Çingiz Aytmatov sözün əsl mənasında qəhrəmanlıq nümunəsidir. O, ürəkləri, ölkələri fəht etməyi bacaran bir dühadır. Sovet imperiyası zamanında milli inkişafdan ağızdolusu danışanların iç üzünü açan, türk xalqlarının kölə vəziyyətini ilk dəfə öz əsərlərində yer üzünə çatdıran Aytmatov olmuşdur. Mən onun əsərlərini həmişə sevə-sevə oxumuşam. Ümumbəşəri, sivil düşüncəli bədii təfəkkürün cəngavərliyini, gözəl nümunələrini Çingiz Aytmatovda görmüşəm. O, qüdrətli bir qələm sahibidir. Tanrı belə sənətkarı Tanrı dağlarına və bütövlükdə türk dünyasına çox görməsin.

*Fətaħ Heydərov,
millət vəkili*

Qırğiz xalqının mədəni-mənəvi aləminin müəyyənləşməsində Çingiz Aytmatov mühüm rol oynayıb. Təkcə Qırğızıstan yox, dünya mütəxəssisləri də sübut etdilər ki, Ç.Aytmatov, həqiqətən, çox böyük yazıçı idi. O, qırğiz ədəbiyyatının səmasında ildırım kimi çaxdı, gürnəş kimi parladı. Çingiz Aytmatovun əsərləri əsasında çəkilmiş filmlər qırğiz kino sənətində mənəvi-əxlaqi axtarışlar mərhələsini formalaşdıran dəyərli ekran əsərləri idi. Bu filmlərdə insanın mənəvi ləyaqəti, əxlaqi dəyərləri, insan və təbiət, insan və cəmiyyət, insan və tarixi keçmiş, milli-ənənəvi özünüdərk kimi problemlər kontekstində

nəzərdən keçirilir, müasir baxımdan qiymətləndirilir. Buna əminlik yaratmaq üçün ədibin müxtəlif zamanlarda çəkilmiş "İlk müəllim", "Ağ gami" filmlərini müxtəssər nəzərdən keçirmək kifayətdir.

*Tofiq İsmayilov,
kinorejissor*

"Cəmilə" - o qədər dahiyənə bir əsər idi ki, onun bu dahiyənəliyinə görə, hətta kommunist liderləri də bu əsərin daxilində gizlənməmiş təhlükəni görə bilmədilər. Ümumiyyətlə, Aytmatovun əsərlərin oxuyanda onun yazıçı düşüncəsinə heyran olmaya bilmərsən".

*Həmid İsmayilov,
özbək yazıçısı*

"Cəmilə" haqqında düşüncələrimi yazmağa başlarkən, nə qədər təəddüd içində olsam da, amma deyə bilərəm ki, bu əsər mənim üçün dünyanın ən gözəl eşq hekayəsidir.

Hər halıyla öyünən, qürurlu, məğrur Parisdə - Hüqo ilə Volterin doğulduğu məkanda, neçə krallar və çevrililər görünərisə - hər hansı bir daşı uzun-uzun hekayələr, əfsanələr xatırladan böyük rəssamların Parisində, atəşli eşqlərin və atəşlərin şəhərində görmədiyi, oxumadığı, mətbuatdan keçməyəni qalmayan bu şəhərdə mən "Cəmilə"ni oxudum... Bax, o an Verter ilə Veronikanın, Antonio ilə Kleopatranın, ya da Manon Leskautun mənim gözümə heç bir dəyəri qalmadı. Və yenə də o an Romeo ilə Cülyettanın, Paolo ilə Françeskanın, Ernan ilə Danyarsonun xəyalları gözələrimin önündən bir anda silinib getdi. Çünki mən Daniyar və Cəmiləyə qarşılaşdım və onlarla bərabər İkinci Dünya savaşının 3-cü ilinə, 1943-cü ilin bir avqust ayına, gözəl bir gecəyə yenidən dönmək orada Kurkoro çayına, əkin yüklü arabalara və digər ikisinin hekayəsinə bizlərə naql edən Seyid adında yeniyyətmanın yanına getdim.

Hər nə qədər sənə inanmasam da, minnətdaram sənə, Ulu Tanrı! Sevgiyə olan sonsuz inancımın zərər qədər bir əksilmə olmadan,

qarşılaşdığım bu avqust gecəsi üçün minlərlə, on minlərlə dəfə təşəkkürlər!..

*Lui Araon,
fransız yazıçısı*

Hələ sovet zamanından dünya Aytmatov haqqında Qırğızıstan haqqında olduğundan çox bilirdi. O, bizim mənəvi pasportumuzu, bizim vizit kartımızı təəssüm edirdi.

*Əbdüldacan Əhmədəliyev,
Qırğızstan EA-nın akademiki*

"Cəmilə" Ç.Aytmatovun ilk əsəri deyildir. Fəqət yenə də o, mənim üçün gənc bir yazıçıdır. Məncə, "Cəmilə" ilə özünəməxsus qabiliyyətini göstərən Aytmatovun bu əsərində anlatma gücü, təsvir özəlliyi ilə yaradıcılığının yüksək zirvəsinə çatdığı aydın görünür. Elə isə Aytmatovun bəhs etdiyimiz özünə xas cəhətin sirri nədir? Doğrusunu desəm, yerinə düşər ki, Çingiz Aytmatovun qırğız ədəbiyyatına bir yenilik olaraq ən önəmli xüsusiyyəti insan davranışlarını və insan münasibətlərini özgə birisi kimi deyil, onları tam mənasıyla anlayan, başa düşən, bir sözlə, son dərəcə təbii, canlı bir şəkildə verməsidir. Hekayəçiliyin başlıca meyarlarını və özəlliklərini öyrənmək, özünü külləşdirmək və bu əsaslar daxilində yazmaq bizim yazıçılarımızın çoxu üçün hələ də böyük problemdir. əksiklikdir və qüsurdur. Çingiz Aytmatov nəsrin bu formasında həyatında yaşamış olduğu iç dünyasının ağrı-acılarını da açıqca görürük.

*Muxtar Auevov,
yazıçı-dramaturq,
Qazaxstan EA-nın akademiki*

Çingiz Aytmatov təbii və dahi sənətkardır. O, xalqının mənəvi lideridir. Məhkəm yaradıcılığı, yazıçı individuallığı, bəhrəli təsir qüvvəsi, milli sənət təəssümü onun dahiliyini göstərir, başqa sözlə

desək, bir çox sənət nümunələrinə aydın sübut edir ki, qeyri mədəniyyətlərin təsirində olmayıb öz mədəniyyətini planetlərin daxilində yaşayanlara – Qərbin üzünə Şərqi qapısını açır.

*Artıqpay Suyundukov,
qırğız rejissoru*

“...onun içərisində olduğu mülkü, onun dünyası – qırğız dağlarının əsətləri və folklorunun dünyası və ... kosmos aləmi idi. Çünki, əsətlir – əsətlərin gündəlik həyatda əksidir. Və bu manada Aytmatov keçilə bilməyən bir ustad idi. O nə yazırsa-yazsın, istər böyük ana maral obrazını qabartdığı “Ağ gəmi” əsəri, istər vəhşi dəvə obrazı olan “Boranlı yarımdaygah”, istərsə də, - mən bunu deməkdən heç çəkinmirəm də – şimaldan söhbət açılan “Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş” əsəri olsun – bütün bunlar vahid bir baxış altında yaradılmış əsərlərdir. Bunlar – bütün bəşəriyyət ilə ümumi dil tapmaq cəhdləridir.”

*Ravil Buxarayev,
tatar şair-dramaturqu*

“Çingiz ağa sözümlün padşahıdır”.

Oljas SÜLEYMENOV

ONUNLA BİZ DƏ FƏXR EDİRİK

ANAR,
Xalq yazıçısı

Uşaqlıq və yeniyetməlik çağında həyatın bütün amansız sınaqlarından keçəndən sonra Çingiz də, Tahir də istedadları, iradəli və əzmkarlıqları sayəsində çox gənc ikən artıq ümumittifaq miqyasda tanındılar, sonra da dünya şöhrəti qazandılar. Çingiz Aytmatov – Allah vergisiylə yazıçıdır, amma ixtisası üzrə sootexnikdir, baytarlıq fakültəsini bitirib. Bu, onun yaradıcılığına da təsir göstərib. Az yazıçı adı çəkmək olar ki, Aytmatov kimi yer üzündəki bütün canlı məxluqları bu qədər dərindən və daqiqə tanısın, insan iztirablarının bütün varlıqlarla sirlə vəhdətini duya bilsin – kəhər Gülsarının, ya qara nərin taleyini başəş övladının ömrüylə əlaqələndirməyi bacarsın. Ədəbiyyatşünaslıqda artıq dəfə-dəfə söylənmiş müqayisəni, dahi L.Tolstoyun “Xolstomer”iylə müqayisəni burda bir daha təkrar etmək istəmirəm.

Panteist dünya duyumu, Ana Maral, ya qurd Bozdon, qırğız çöllərinin genişliyi və dağların özəməti, İssık-Kulun müqəddəs suları, Manasın və Çingizin Özünün vətəni Talas vadisində bitən hər ot, hər çiçək, Boranlı qatar dayanacağı və yazıcının doğulduğu Şəkar aulu, kosmik fantaziya ilə Tövrat, İncil süjetləri – Aytmatov bədii kəhkaşınının mərkəzində üzvü ünsürlərdir. Təbii ki, bu kəhkaşanın mərkəzində XX yüz il insanın taleyi durur. Əsrin bütün mürəkkəb problemlərini ehtiva edən insan taleyi.

Bu problemlər sovet gerçəkliyinin həm ayrı-ayrı adamların, ailələrin, həm də bütün xalqların qarşısına ötən əsrin iyirminci, otuzuncu illərində, müharibə dövründə və ondan sonrakı zamanda çıxardığı problemlərdir. Amma eyni zamanda bu problemlərin bir çoxu müəyyən bir tarix kəsiyinə bağlı deyil. Həyat və Ölüm, Xeyir və Şər, Şərəf və Şərəfsizlik, Məhəbbət və Nifrət məsələləri əbədidir. Bu məsələlərə insanlar hansı dövrdə, hansı ölkədə, hansı ictimai quruluşda yaşamaqlarından asılı olmayaraq üz-üzə gəlir. Məhz bunu dərk və ifadə edə bildiyinə görə, bu ümumbəşəri problemləri qırğız

həyatı və qırğız tarixinin gerçəklikləriylə əlaqələndirdiyinə görə Çingiz Aytmatov, əlbəttə, ilk növbədə böyük istedadlı sayəsində dünya yazıçısı ola bildi. Əsərləri dünyanın bütün qitələrində neçə-neçə dilə çevrilən, nəşr olunan, oxunan və sevilən bir yazıçı.

İztirablı uşaqlıq illərindən Ç.Aytmatov ürək titrədən saf, təmiz uşaq surətini gətirib əbədləşdirdi. Bu uşaq heç cür Şərlə bərişə bilmir, Şərin təntənəsini qəbul etmir və Şəra atılıb xəyallarında yaşayan Ağ gəminin dalınca axıb gedir. Amma, o, ölümə doğru, hətta İssık – gölün müqəddəs sularına doğru üzür. O, ədəbiyyata tərəf üzür, bu səbəbdən də yaşayır və həmişə yaşayacaq. Çingiz Aytmatov danışır ki, bir dəfə Pekində olarkən ona zəng edirlər. telefon edən qırğız dilində yazıçıya bəyan edir ki, onun oğludur.

Görüşdükləri zaman məlum olur ki, tələbədir, Çində oxuyur. Sonra gənc əlavə edir: Mən həmin o balaca oğlanam. “Ağ gəmi” povestində çaya atılaraq axıb gedən uşaq.

Əsərlərində miflərə, əfsanələrə gen-bol müraciət edən Ç.Aytmatov özü də mif yaradıcısıdır. Qədim əfsanələrdən bəhrələnmək onları elə yeni anlamda mənalandırır ki, tamamilə müasir səslənir.

İstanbulda Rəsul Rzanın yubiley təntənələrində çıxış edərkən dedim ki, hələ VII əsrdə Orxon kitabələrində acı bir şikayət həkk olunub – türk bəyləri yadelli tabaqçaların şirin sözlərinə və bahalı bəxşişlərinə aldanaraq öz türk adlarından, dillərindən, türklüklərindən imtina etmiş, tabaqçı adları qəbul etmiş, tabaqçalar arasında az qala assimilə olunmuşlar. Və budur, XX əsr yazıçısı Ç.Aytmatov yaddaşını itirmiş, hətta tanıya bilmədiyi anasına əl qaldıran Manqurt əfsanəsini qələmə alaraq xəbərdarlıq edir – xalqın tarixi hafizəsinin qorxılması, fərdlərin və xalqların öz məniqlərini qeyb etməsi – faciədir. Böyük humanist yazıçı bunu elə bir zamanda yazmışdı ki, “yeni vahid insan birliyi – sovet xalqı” haqqında müddəə hakim ideologiya idi və Ç.Aytmatov bax, bu ideologiyaya meydan oxuyurdu. Əfsus ki, bunu yeni postssovet dövrünün müasir manqurtları anlamırlar, unudublar, yaxud unutmğa çalışırlar, ötən dövrün bütün anlayışlarına – mənfii cəhətlərinə də, müsbat dəyərlərinə də eyni nigarançılıq mövqeyində duranlar qurunun oduna yaşı da yandırmğa can atırlar.

Söz azadlığının çox vaxt söz azğınlığı kimi dərk olunduğu bizim günlərdə mətbuat özbaşınalığı zamanın acı xüsusiyyətləridir.

Bəxtlərinə dünyaya bir az gec gəlmək səadəti düşmüş bir para qələm əhlinə ötən illərin təzyiqləri, senzura qəddarlığı, ideoloji və bəzi başqa xidmətlərin təhlükəsiylə üz-üzə durmaq nəşib olmayıb. İndi "icazəli cəsarət" dövründə sovet dönəmi şairlərini, yazıçılarını, sənətkarlarını ucdantutma qaralayır, üstlərinə camur, çirkab atırlar. Əlbəttə, sovet dövründə çoxluq (bəlkə də, əksəriyyət) təşkil edən yaradıcı xadimlər vardı ki, bəzən, bəlkə də, səmimi şəkildə, bəzən də üzə görə quruluşa sədaqətlərini bəyan edirlər. Maddi mənəfətlər güdən, fəxri ad, mükafat tamarzısı olan konyukturaçılar da az deyildi.

Amma, axı hətta təltif olunanlar, mükafatlar, fəxri adlar alanlar arasında sənətkarlıq və vətəndaşlıq vicdanına xilaf çıxmayanlar da vardı və Ç.Aytmatov da məhz belələrinin ilk sıralarındaydı. Bu sənətkarlar yalnız həqiqətə xidmət edirdilər.

Bizim günlərin bir qaribə paradoksu da ondadır ki, istedadsız və təmənnalı konyukturaçıları – "Zəmanə adamlarını" artıq heç kas xatırlamır, onlar unudulub gedib və deməli, onları qınayan, onlara irad tutanlar da olmur. Tənqidlərin, bəzən açıq böhtanların və təhqirlərin hədəfi isə o dövrünə namuslu sənətkarlarıdır. Onları nədə günahlandırırıqlar? Günahlandırırıqlar ki, sürgünlərdə məhv olmayıblar, güllələnmayıblər, öz zəmanələri haqqında həqiqətin heç olmasa, bir qismini yaza biliblər. elə bunda da təqsirləndirirlər: Niyə görə tam həqiqəti yox, onun yalnız müəyyən hissəsini qələmə alıblar? Birincisi, uca Tanrıdan başqa tam həqiqəti kim bilir axı? İkincisi, bu gün tam həqiqət kimi qəbul edilən, səhə tamamilə tərsinə qavranıla bilər. Üçüncüsü, Ç.Aytmatov kimi əsl yazıçılar bütün həqiqətləri edə bilməyibsə, bədii bir kəlmə də yalan yazmayıblar. (Müxtəlif kompaniya imzalamaları, rəsmi müsahibələr və məcburi bəyanatları hesabla almıram).

Bu yazıçılar imkan daxilində maksimum dərəcədə böyük həqiqətin müəyyən və çox vacib hissəsini oxucularına çatdırıla biliblər. Etiraz edə bilirlər: həqiqətin bir hissəsi yalandan bətdərdir. Yox, yox, belə deyil! Həqiqətin bir hissəsi heç də yarımhəqiqət, şikəst, kəsirli həqiqət deyil. Tutalım, əgər yazıçı əsərlərində müharibə dövründə aclıq çəkən Rusiya, Qırğızıstan və ya Azərbaycan kəndi haqqında tam həqiqəti göstərə bilibsə, "bəs niyə ziyalıların əzab-əziyyəti haqqında susursan" – deyər onu ittiham etmək olmas. Yaxud, yazıçı ziyalıların mənəvi işgəncələrini, məşəqqətləri axtarışlarını qələmə

alırsa, onu fəhlə sinfinin problemlərinə biganəliyindən ötrü qınamaq düz deyil.

Yazıçı adına layiq olan hər qələm əhli öz təcrübəsindən, öz şəxsi ömürlüyünün keçməkeşlərindən, ona yaxın olan problemlərindən çıxış edərək müəyyən bir mövzuya müraciət edir və sovet dövrünün əsl ədəbiyyatı – Ç.Aytmatov da bu ədəbiyyatın mötəbər yaradanlarından – küll halında öz zamanını bütün mövcud ziddiyyətlərlə göstərə bilmişdir.

Mən "sovet dövrü ədəbiyyatı" ifadəsinin altını cızıram, mənə, bu ifadə heç də bədnam sosialist realizmi metoduyla yaranan "sovet ədəbiyyatı" anlayışıyla eyni mənə daşımır. Vulfar-sosioloji proletariət nəzəriyyəsinə qeyri heç kəsin ağına gəlməz ki, feodalizm dövründə yaşayıb-yaratmış Nizamini, Dantenii, və Şekspiri, Markesi kapitalist yazıçısı saysın. Yalnız "Usta və Marqarita" romanının deyil, Stalin haqqında pyesinin müəllifi olan M.Bulqakovu da sovet yazıçısı adlandırmağa heç kəsin dili gəlməz. Eyni sözləri Aytmatov haqqında, bir çox başqa yazıçılar, o cümlədən "altmışıncılar"ın çoxu haqqında da söyləmək mümkündür.

Bizim nəslin Azərbaycan yazıçıları milli ədəbiyyatın zəminində yetişdi. Böyük C.Məmmədquluzadənin mənəviyyat dərslərinə mənimsədi, eyni zamanda rus və dünya ədəbiyyatına da bələd oldu. İki müasir nasirin təcrübəsi bizimçün xüsusi əhəmiyyət kəsb elədi – mən İsa Hüseynovu və Ç.Aytmatovu nəzərdə tutaram.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, bu İsa Hüseynovun da 75 yaş tamam oldu və fürsətdən istifadə edərək mən bu böyük sənətkarın bizim ədəbi nəslin yetişməsində müstəsna rolunu xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Əgər söz sənətinin şərti olaraq "şəhər ədəbiyyatı" və "kənd ədəbiyyatı" kimi təsnifləsək, İsa Hüseynovun müharibə illərində Azərbaycan kəndini təsvir edən povestlərini mən bu günəcə "kənd nəsrimizdə" hələ heç kəsin ucala bilmədiyi zirvə sayıram. Eynilə bu cür Ç.Aytmatovu da biz böyük yoldaşımız kimi qəbul edirik və mənəmmunam ki, mənə avtoqrafla bağışladığı "Kassandra damğası" kitabında Çingiz ağa bu sözləri yazmışdır: "Anara, böyük qardaşımdan."

Çingiz Aytmatov bizim xalqın da çox sevdiyi yazıçıdır. Kitabları dilimizə çevrilmiş və Bakıda nəşr edilmişdir. Əsərlər üzrə səhnələrimizdə tamaşalar qoyulmuşdur. O, bir sıra şair, nasir, bəstəkar və rəssamlarımızla dostluq edirdi və edir.

Bişkekdə bizi qonaqpərvərliklə qəbul etdiyi mənzilinin divarlarının gözəl rəssamımız Cavad Mircavadovun tabloları bəzəyir.

Lap bu yaxınlarda, oktyabr ayında Fikrət Qocayla mən Bişkekdə, dialoq Avrasiya platformunun toplantısında iştirak edirdik. Ç. Aytmatovla görüşdük, bir daha onun sadəliyinin, mehribanlığının, xalqımıza rəğbətini şahidi olduq.

Toplantı Qırğız dövlətinin 2200 illiyilə əlaqələndirilmişdi. Əlbəttə, çox təəssüfləndik ki, Qırğızıstanda Yazıçılar İttifaqı ləğv olunub və nə yazıq ki, qırğız dilində yeganə ədəbi jurnal "Alatoo" da çıxmır.

Vaxtilə elə Aytmatovun özünün, bir sıra talantlı rejissorların, o cümlədən, mənim mərhum dostum Tolomuş Okeyevin də səyləriylə dünya şöhrəti qazanmış qırğız kinosu da bu gün yoxdur.

Ancaq biz, dövlətçiliyinin 2200 illiyini bayram edən qırğız xalqının fərəhini və iftixarını da bölüşürdük. Qırğızlar dünyanın ən qədim xalqlarından və indiki bəzi təkabürlü ölkələrin izi-sorağı belə olmayan dövrlərdə öz dövlətlərini yaratmaqlarıyla fəxr etməyə haqları var.

Dünyanın həcmcə ən iri eposu olan "Manas" dastanını da qırğızlar yaradıb. "Manas"ın həcmi "İliada"nın, "Odiseya"nın, "Mahabbarata"nın, "Ramaya"nın ümumi həcmindən dəfə-dəfə böyükdür.

Qırğız xalqı dünyaya Ç. Aytmatovu, ümumtürk köklərimiz baxımından soydaşımız sayıla biləcək böyük yazıçını da bəxş edibdir.

Çingiz Aytmatovla biz də fəxr edirik.

ƏDƏBİYYATDA MİLLİLİKLƏ BƏŞƏRİLİYİN VƏHDƏTİNİN ÇİNGİZ AYTMATOV MODELİ

İSA HƏBİBBƏYLİ,

*AMEA-nın vitse-prezidenti,
millət vəkili, akademik*

Geniş dünya şöhrəti qazanmış Çingiz Aytmatov XX əsrin və ümumiyyətlə, böyük ədəbiyyatın ən qüdrətli ustadlarından biri kimi qəbul olunur. Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatında yeni nəsrin görkəmli yaradıcıları sırasında daxil olmuşdur. XX əsrin ikinci ifadəsində böyük ədəbiyyatda yeni tipli insan obrazının formalaşdırılmasında və təşəkkülündə Çingiz Aytmatovun əvəzsiz xidmətləri vardır. Sovet rejiminin sərt ideoloji tələblərinə baxmayaraq, Çingiz Aytmatov sadəcə əməli, işi ilə deyil, mənəvi aləminin bütün zənginlikləri, qarıblikləri ilə yeni olan insanı ciddi bir ədəbiyyat hadisəsi səviyyəsində təbii şəkildə təqdim etmək vəzifəsini bacarıqla həyata keçirmişdir. Sovet dövrünün görkəmli yazıçısı Çingiz Aytmatovun milli mövqeyi, yeni insan və bəşəri problemləri böyük ədəbiyyat miqyasında ifadə etməklə yanaşı, həm də nəşr etdirib dünyada yaya bilməsi sosializm dövrünün möcüzələrindən biri idi. Bəzi sovet yazıçıları kimi Çingiz Aytmatov da əsərlərində əks etdirdiyi problemləri bir qədər gərginləşdirərək Nobel mükafatı alıb, ölkəni tərk etmək imkanını gerçəkləşdirə bilirdi. Lakin Çingiz Aytmatov sosializm cəmiyyətində yaşayıb, sovet gerçəkliyinin sədlərini aşan böyük ədəbiyyat yaratmağın təkrarsız nümunəsini göstərmişdir. Hətta bəzi Nobel mükafatı laureatları ilə müqayisədə Çingiz Aytmatovun əsərlərində dərin həyatı proseslər siyasi motivlərdən daha çoxdur. Çingiz Aytmatov Nobel mükafatı səviyyəsində yazıb-yaradan və Sovetlər İttifaqında qalıb yaşamağı bacarmış qüdrətli dünya yazıçısı idi. Fikrimcə, bu mənada Nobel mükafatı almamış Çingiz Aytmatovun xidmətləri bu böyük beynəlxalq mükafatın laureatlarından heç də az deyildir. Dünyanın digər görkəmli yazıçılarının yaradıcılığına və fəaliyyətinə kölgə salmadan, əksinə, onlardan hər birinin əsərlərinə obyektiv şəkildə yüksək qiymət verməklə, həm də bu qonaqəyəm ki, Çingiz Aytmato-

vun yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatının yeni standartı meydana çıxmışdır. Bəlkə də, nə vaxtsa, dünyanın bu tipli ədəbiyyatı üçün də yeni bir beynəlxalq mükafat – Çingiz Aytmatov mükafatı da təsis ediləcəkdir.

Çingiz Aytmatovun əsərlərində və baxışlarında milliliklə bəşirlik vəhdət halındadır. Milliliklə bəşirliyin dahiyana harmoniyası Çingiz Aytmatov sənətinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir. Millilik və bəşirliyin dialektik əlaqəsi və üzvi sintezi Çingiz Aytmatovun ümumdünya tarazlığı modelinin əsas dayaqlarını təşkil edir. Çingiz Aytmatov ədəbiyyatda insani milli varlığını və bəşəri dəyəri ilə vəhdətdə təqdim etməyi zəruri saymış və yaradıcılığını bu ahəng üstündə tarazlamışdır. Beləliklə, ayrılıqda götürülmüş bir obrazın və ya xalqın təmsalında bütövlükdə bəşər övladı üçün əhəmiyyətli olan problemlərin ümumiləşdirilməsi kimi məsuliyyətli və şərfli vəzifə özünün orijinal bədii həllini tapmışdır. Dünya ədəbiyyatında milli ilə bəşirinin vəhdətini əks etdirmək yeni hadisə olmasa da, bu sahədə Çingiz Aytmatov öz modelini yaratmışdır. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında milli və bəşəri anlayışlarını geniş mənada insanlıq düşüncəsi birləşdirir.

Bundan başqa, Çingiz Aytmatovun ümumdünya tarazlığı modelinin daha bir özünəməxsusluğu da bu həqiqətərin dünyadakı problemləri qan tökmək, müharibələrə təkən vermək yolu ilə deyil, mədəniyyət, ədəbiyyatı ön mövqeyə çəkmək üsulu ilə həll etməyə hesablanmış dahiyana çağırışları idi. Çingiz Aytmatovun 20 il əvvəl meydana çıxmış “Müharibə kultunun yerinə mütləq mədəniyyət gəlməlidir” çağırışı bu gün dəbənəkəndə də aktual səslənir. Millilik və bəşirliyin Çingiz Aytmatov modeli insanlığa ədalət, sülh, birlik vəhdətini ifadə edir.

Göründüyü kimi, Çingiz Aytmatov Asiya ağırlıqlı və Avropa meyilli yazıçıdır. Böyük sənəkarın yaradıcılığında milli varlığın ifadəsi ilə bəşəri meyarların vəhdəti Asiya və Avropa düşüncə miqyasları hədudlarında öz həllini tapır. Qırğız həyatının təmsalında təqdim olunan Asiya gerçəkliyi və Avropa düşüncəsi əsasında yanaşmalar onun yaradıcılığında üzvi sintez halında ifadə olunur. Çingiz Aytmatov öz əsərlərində milli dəyərlərlə bəşəri düşüncənin ideal balansını tapmışdır. O bütün kökləri, nəbzi, qayəsi etibarilə ümumtürk təfəkküründən, qırğız ruhdan doğan dahiyana bədii əsərlərində əsas ideyanı ifadə edərkən nümayiş etdirdiyi casarət, ümid bəslədiyi

gələcək mənasında həm doğma xalqına və həm də ümumiyyətlə, insanlığa şərfəli xidmət etmişdir.

Çingiz Aytmatovun Asiya düşüncəsinin ana xətləri mənsub olduğu qırğız xalqının taleyinin və mənəvi dünyasının əsasında formalaşdırıldığı dərin həyat fəlsəfəsində və ümumiləşdirmələrində əks-ədə tapır. O, qırğız ellərinin və çöllərinin ruhunu bütün reallıqları və özünəməxsusluqları ilə böyük ədəbiyyatda canlandırmaqla bütövlükdə Orta Asiya coğrafiyasının ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. Dünya xalqları Qırğızistanı və Orta Asiyayı Çingiz Aytmatovun əsərləri vasitəsilə xəritədəkəndə də yaxından tanımaq imkanı əldə etmişlər. Bu mənada ümumtürk təfəkkürünün möhtəşəm daşıyıcısı olan Çingiz Aytmatov ilk növbədə qırğız ruhunun böyük ədəbiyyat heykəlidir. O, mənsub olduğu xalqı və ölkəni ana torpaq və insan haqqında bəşəri düşüncə səviyyəsində təqdim etmək istədiyi ilə dünya ədəbiyyatı məkanına daxil olmuşdur. Çingiz Aytmatov “Manas” dastanından doğulan, əsərləri ilə yeni tipli Manas fəlsəfəsi və mənsub ədəbiyyat təfəkkürü yaranan böyük mütəfəkkirdir. Obrazlı şəkildə desək, insanlığa xidmət edən ölməz əsərləri ilə birlikdə Çingiz Aytmatov dünyanın ən uca zirvələrindən biri olan Tyan Şan dağlarında bədii sözün qüdrətinə, böyük ədəbiyyata ucaldıran möhtəşəm abidədir. Onun yüksək və təkrarsız istedadının məhsulu olan bədii əsərləri qitaları, ölkələri, xalqları yaxınlaşdırən və doğulaşdırən böyük sənət körpüləridir. Çingiz Aytmatovun “Əsrə bərabər gün” əsəri ideyası və bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri etibarilə XX əsrin ən möhtəşəm epopeyasıdır. “Əsrə bərabər gün” romanının qəhrəmanı Boranlı Yedigey dünya ədəbiyyatında bənzəri olmayan, bütöv bir epoxanı, nəhayət, mənsub olduğu xalqın və məmləkətin taleyini ümumiləşmiş şəkildə əks etdirən nadir bədii obrazdır. Nayman Ana milli kimliklərin unudulması proseslərinin yaşadığı dünyada yenidən oyanıb özünə “Mən kiməm?” sualını verib, cavab axtaran insanlığın milli-mənəvi özünədərkinin tamam yeni bədii təəcəssümüdür. “Əsrə bərabər gün” romanı dünya ədəbiyyatının son bir əsrlük dövrünün möhtəşəm yekunu, yenidən özünüdərkə qayıtmağa can atan mənsub epoxanın ədəbiyyatının start nöqtəsidir.

Çingiz Aytmatovun düşüncəsində Avropa meyli onun əsərlərində siyasi və mənəvi əsarətin gərginliklərini, əzablarını, milli azadlığın çətin və əzəbli yollarını böyük cəsarətlə ifadə etmək bacarığında öz əksini tapmışdır. O, milli-mənəvi özünüdərkə hər bir xalqın, o

cümlədən qırğız xalqının böyük borcu və əməli səviyyəsində təqdim etmişdir. Sovet imperiyasının sət rejimi çərçivəsində bütövlükdə insan və ya konkret bir millət haqqında taleyüklü böyük ideyaları əks etdirmək Çingiz Aytmatovun qəhrəmanlığı idi.

Asiya gerçəkliyi haqqındakı böyük ədəbiyyata örnək olan, milli və başari mövqenin sintezi əsasında yazılmış əsərləri ilə Çingiz Aytmatov geniş mənada dünyanı təəcəbləndirməyi və düşündürməyi bacarmışdır.

Janrından asılı olmayaraq Çingiz Aytmatovun bütün əsərlərində roman ağırlığı var. Çingiz Aytmatov dünyanı roman miqyasında qavrayan və ifadə edən qüdrətli yazıçısıdır. Görkəmli sənətkarın həcminə görə povest kimi görünən əsərləri əhatə etdiyi problemlərə və maraqlı, keşməkeşli insan taleyini əks etdirməsinə görə ciddi roman təəssüratları yarada bilir. “Əlvda, Gülsarı”, “Ana tarla”, “Cəmilə”, “İlk müəllim” kimi kiçik povestlərin daşdığı böyük ideya-mənəvi yük cild-cild romanlarla müqayisədə ağır gəlir. Bu əsərlərlə dünya ədəbiyyatı yeni süjetlərlə və obrazlarla təzələnməmiş və zənginləşmişdir.

XX əsrin əllinci illərində, otuz yaşlı Çingiz Aytmatovun yaratdığı Cəmilə obrazı təkcə sovet ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatında yeni hadisə səviyyəsində qarşılanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, məşhur fransız yazıçısı Lui Araqon “Cəmilə” povestini “dünyanın ən gözəl eşq hekayəsi” kimi dəyərləndirmişdir. Çingiz Aytmatovun digər əsərləri və qəhrəmanları da dünyada yeni ədəbiyyatın bənzərsiz təzahürləri olaraq qəbul edilmişdir. Cəmilə, Daniyar, Sadıq, Tolunay, Aysel, Altınay, Baytemir, Toğulan, Altın və başqaları Çingiz Aytmatovun nadir istedadından və dərin müşahidələrindən doğulan yeni tipli obrazlardır. Çingiz Aytmatovun yaratdığı obrazlar sovet ədəbiyyatında model kimi qəbul edilmiş müsbət qəhrəman və mənfi obraz qəlibini aşır keçən, bu ideoloji formatın fəlsəfəsini dağıdan hadisədir. Çingiz Aytmatovun ədəbiyyatda sovet adamını yox, sadəcə olaraq təbiiyyəti ilə insanı təsvir etmişdir. Tanrı dağlarının ətəklərində, yovşanlı çöllərdə yaşayır çalışan bu adi insanların taleyində bütövlükdə insanlığın taleyi və düşüncələri öz əksini tapmışdır. Beləliklə, Çingiz Aytmatovun əsərləri, ideyaları və obrazları ilə dünya da, dünya ədəbiyyatı da irəliyə doğru dəyişikliklər prosesi yaşamağa başlamışdır. Dəyişilməkdə olan dünyanın yeniləşmə proseslərinin çox mükəmməl ədəbiyyatını Çingiz Aytma-

tov yaratmışdır. Geniş mənada bütöv bir sistem halında Çingiz Aytmatovun əsərlərinin hamısı bir yerdə son yüzilliyin ən möhtəşəm epopeyasıdır. Bütövlükdə başariyyət, xüsusən də qırğız xalqı həmin çoxcildlik və dərin mənalara malik Çingiznamədə özünün dünyanı tapdığı kimi, bu gününü də güzgüdə olduğu kimi görə, sabahına gedən yolları da müəyyən edə bilər. Yer kürəsinə Qırğızistanda Qazaxstanı qovuşdurən və Orta Asiya ilə əlaqələndirən Talas vadisi çıxışı nöqtəsindən baxan Çingiz Aytmatov XX əsrə gətirdiyi süjetlər, ideyalar və obrazlarla dünyada yeni ədəbiyyat təfəkkürü formalaşmışdır. Dünya ədəbiyyatının fonunda möhtəşəm əsərləri əzəmətli bir abidənin pyedestali, bu əsərlərin müəllifi olan qüdrətli yazıçı Çingiz Aytmatov isə onun heykəlidir. Bu möhtəşəm ədəbiyyat abidəsinin baş memarı da Çingiz Aytmatovdur.

Manasın böyük oğlu Çingiz Aytmatovun adı və əsərləri Azərbaycanca da məşhurdur. Azərbaycan Çingiz Aytmatovun əsərlərində əks etdirdiyi ideyaların, tarixi-mənəvi proseslərin tale ortaqdır. Dünya ədəbi-ictimai fikrinin qüdrətli təmsilçisi, qırğız ədəbiyyatının görkəmli klassiki Çingiz Aytmatovun əsərləri Azərbaycanda ana dilində yazılmış bədi ədəbiyyatın ən qiymətli nümunələri kimi oxunur. Çingiz Aytmatovun, demək olar ki, bütün əsərləri Azərbaycan xalqının dəyərli mənəvi sərvətinə çevrilmişdir. Vaxtilə xalq şairi Baxtiyar Vahabzadənin Çingiz Aytmatovdan «qan qardaşı» kimi söz əmması bütövlükdə Azərbaycan xalqının böyük yazıçısına bəslədiyi ümumxalq ehtiramını ifadə edir. Baxtiyar Vahabzadə böyük qürurla yazırdı ki: “Aytmatov hər şeydən öncə mənim qan qardaşımdır. O, qırğız torpağının əli qələm tutan Batır Manası olmaqla yanaşı, həm də bütün türk dünyasının üzünü ağ edən XX əsrin klassikidir... Aytmatov qələminin sehiri, ecazi dünya ədəbiyyatına misilsiz incilər bəxş edib... Çingiz Aytmatov mənim üçün yaş həddinə sığmayan, əsərlərlə çoxdan ədəbiyyata qovuşan sənət cəngavəridir”.

Dəfələrlə ölkəmizdə olmuş Çingiz Aytmatov Azərbaycan xalqı və mədəniyyəti haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, Azərbaycanın böyük demokrat yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığını yeni nəsrin mühüm hadisəsi kimi dəyərləndirmişdir. Çingiz Aytmatovun qüdrətli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin dünya ədəbiyyatındakı yeri və yaradıcılığında kiçik novatorluq barəsində 1967-ci ildə deyilmiş aşağıdakı fikirləri yazıçı təəssüratından çox mütəfəkkir bir şəxsiyyətin dərin düşüncəsini aydın şəkildə ifadə edir:

“Müasir dövrdə milli ədəbiyyatların, xüsusən də nəsrin inkişafından Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının əhəmiyyətini dəyərləndirmək mümkün deyildir. O, türk xalqları ədəbiyyatında realist nəsr məktəbinin əsasını qoymuşdur. Böyük sənətkar həm də, alovlu satirik, mükəmməl ruhlu yazıçı və sosioloq kimi də çıxış edir. O, bütün hallarda yeniləşməyə nail ola bilmişdir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində bədii nəsr sahəsində görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin göstərdiyi hünəri keçən yüzilliyin ikinci yarısından sonra böyük qırğız ədibi Çingiz Aytmatov nümayiş etdirmişdir. Nəticə etibarilə Molla Nəsrəddin taxəllüsü ilə böyük şöhrət qazanmış Cəlil Məmmədquluzadə və Manasın böyük oğlu olaraq qəbul edilmiş Çingiz Aytmatov dünyada yeni nəsrin böyük qurucuları kimi dərin iz qoymuşlar.

Çingiz Aytmatovun Azərbaycan yazıçılarında Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Şahmar Əkbərzadə, Hidayət, Hüseynbala Mirləmov və başqaları ilə dostluğu xalqlarımız arasındakı çoxəsrlik əlaqələrin yeni mərhələsini təşkil edir. Azərbaycanın xalq yazıçısı Anar çox haqlı olaraq yazır ki, Çingiz Aytmatovla “biz də qürur duyuruq”.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin böyük siyasətdəki yeri və xalqına xidməti haqqında Çingiz Aytmatovun aşağıdakı fikirləri keşməkeşli bir epoxanın fonunda qüdrətli bir şəxsiyyət barəsində roman səviyyəsində ifadə olunan dərin mənalı ümumiləşdirmələr kimi səslənir. “Heydər Əliyev, həqiqətən də, tarixi, hətta əfsanəvi bir şəxsiyyətdir. Bu, sovet dövründə də belə idi, bu günkü MDB məkanında, xeyli çətinləşmiş müasir dünya şəraitində də belədir. Heydər Əliyev hər zaman xalqının xidmətində olmuşdur.

Heydər Əliyev və onun yaşdırlarının və hətta ondan cavan olan bir çox siyasi xadimin bacarmadığı xüsusiyyəti – müasir dövrün ən aktual çağırışlarına hazır olmağı nümayiş etdirə bilmişdir. Məhz Heydər Əliyevin zəngin təcrübəsinin və humanitar dünya görüşünün genişliyi nəticəsində indi Azərbaycanda sabitlik, tolerantlıq, mədəniyyət, maarifçilik hökm sürməkdədir. Bütün bunlar isə Azərbaycan dövlətinin müasir inkişafını və tərəqqisini təmin edəcək əsas amillərdir!”

Eyni zamanda, Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev də böyük yazıçı və ictimai xadim Çingiz Aytmatovun şəxsiyyətinə və xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir: “Dünya ədəbiyyatı

xəzinəsinə gözəl əsərlər bəxş etmiş Çingiz Aytmatov həm Qırğıstanın, həm də bütün türk dünyasının fəxridir”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci ildə dünyə şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovu “Dostluq” ordeni ilə təltif etməsi bütövlükdə bu böyük söz ustasına, onun ölməz sənətinə Azərbaycanda verilmiş yüksək qiymətlə yanaşı, həm də bəslənildən qardaşlıq münasibətini, ümumxalq ehtiramını əyani şəkildə ifadə edir. Prezident İlham Əliyevin 26 fevral 2008-ci il tarixdə Bakıda “Dostluq” ordeninin təqdim etmə mərasimindəki aşağıdakı fikirləri Çingiz Aytmatov və Azərbaycan münasibətlərinin dərin mahiyyətini aydın surətdə mənalandırır: “Siz həmişə, bütün dövrlərdə Azərbaycanın dostu olmuşsunuz. Bu sovet dövründə də belə olub, ...müstəqillik dövründə də... Çətin anlarda siz həmişə ədalət, sülhün, əməkdaşlığın tərəfdarı kimi öz qətiyyətli sözünüzü demisiniz”.

Göründüyü kimi, Çingiz Aytmatov və Azərbaycan geniş və sistemli bir tədqiqatın mövzusu ola bilər.

Çingiz Aytmatovun böyük idealları və ölməz əsərləri yeni dünyanın inkişafına, ölkələrimiz və xalqlarımız arasındakı dərin bağlılıqların daha da möhkəmləndirilməsinə şəərəflə xidmət edir.

Yeni dünya təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol oynayan Çingiz Aytmatovun əsərləri və idealları həmişə müasir cəmiyyətin və insanlığın yollarına işıq salır.

NARAHATLIĞIN EPOPEYASI

İmamverdi ƏBİLOV,
professor

Ədəbiyyata gəldiyi, "Cəmilə"ni yazdığı dövrdən başlayaraq Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarları ilə bir sırada dayandı. "Cəmilə", "Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim", "İlk müəllim", "Köşək gözü", "Ana tarla", "Əlvida, Gülsarı", "Ağ gömi", "Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş" povestləri üçün səciyyəvi olan dərin ictimai psixologizm əsərdən-əsərə diqqəti daha qabarıq cəlb etdi. Çingiz Aytmatov bütün əsərlərində fərd və cəmiyyət, insan və bəşəriyyət problemini ön plana çəkdi. Hadisələri epik genişliklə təsvir etdi. Hər əsərində yıqıcamlıq və konkretlik nümunəsi yaratdı. Müdrik, ciddi, cəsarətli bədii, psixoloji və məfkurəvi düşüncələrin inikası olan "Gün var əsrə bərabər" romanı bu cəhətdən müasir dünya nəsrinin ən azəmətli nümunəsidir.

Bədii-fəlsəfi şərtillikdən, simvoldan, mifoloji detallardan məharətlə istifadə edən Ç. Aytmatov real əhvalatlarla nağıl, həqiqətə əfsanə, gerçəkliklə fantaziya arasındakı səddi aradan qaldırdı.

Boranlı keçidində Qazaqanın ölümlü, Nayman Ana əfsanəsi, şərti "Tramplin" orbitindəki "Paritet" kosmik stansiyasında olan fəvqəladə hadisə, fantastik Meşəlidöş planetinin qeyri-adi humanist sakinləri... zahirən bir-birindən uzaq zaman, məkan və insanlar... Eyni zamanda məntiqli bağlılıq baxımından nüfuzəddici kəsərlə düşüncəmizi hərəkətə gətirən süjet vəhdəti. Bu baxımdan müəllif qayəsini manifesti kimi əsələnən "Yer sakinlərinə məktub" parçası romanın məfkurəvi özüliüdür. İki kosmonavtın dilindən yazılmış bu "məktub" emosiya ilə faktın, gerçəkliklə fərzziyyənin, həqiqətə romantikanın bədii sintezidir. Kainatın və bəşəriyyətin taleyi üçün məsuliyyət hissindən yaranmış tragik xəbərdarlıqdır. İki ölkə kosmonavtının "Paritet" orbital stansiyasını tərk edib məchul bir aləmə səfəri adicə marağ, növbəti cəsarət, ötərgi havas deyil, belə bir həqiqəti öyrənmək ehtirasıdır ki, "Doğrudanmı, yer üzündəki insan təcrübəsi kainatda mənaviyyət sahibi olmaq sahəsində müstəsnalıq

təşkil etmir"? Onlar ürək ağrısı və ələcsiz təəssüflə olsa da, inanmaq, sübut etmək istəyirlər ki, cəmiyyəti ümidsizliyə sürükləyən və dünyanın sivilizasiya təcrübəsini onun məhvinə yönəldənləri cilovlamaq lazımdır. Zaka, ağıl insan səadətində kömək etməlidir. "Bizi ora sövq edən bilik həvəsi, bir də insanın əbədi arzusu – başqa aləmlərdə özüne bənzər ağıllı canlılar tapıb, ağılı ağıla qovuşdurmaq istəyidir". İnsan səadətini naminə müxtəlif əqidəli, səviyyəli, ixtisaslı adamları vahid məqsəd zirvəsində birləşdirmək ideyası süjet xəttini işıqlandırır.

Çingiz Aytmatov böyük mətləblərə keçid üçün çox vaxt adı, ilk baxışda diqqət cəlb etməyən faktlardan istifadə edir. Yedigəylə Qazaqanın ilk tanışlığı, Abutalibin ailəsi ilə birgə Boranlı keçidində gəlişi, şıdırığı yağış, Sabitcanın dözülməz ötkəmliyi... ilk baxışda, bəlkə də, bədii əsər üçün qeyri-zəruri detallar kimi görünə bilər. Əslində isə əsərdə heç bir detal, ştrix müştərək qayğıdan təcrid olunmayıb. Buradakı simvolik obrazlar – dəmiryolu boyunca şortuyan, şöngüyən tülkü və qədim Ana-Beyitin, indi isə kosmodroma məxsus qapalı zonanın üstündə "bu yerlərin sahibi kimi tələsmədən təmkinlə" qanad çalan çalğan da romanın məfkurəvi mahiyyətindən ayrılmaz rəmzi elementlərdir.

Romandakı hadisələr bütün ömrünü dəmiryol keçidinə bağlamış Qazaqanın ölmə xəbəri ilə başlanır. Ukubalanın bu bəd xəbəri Yedigəyə çatdırması və Ana-Beyit qəbristanlığında dəfn olunmaq üçün cənəzin Sarı-Özək çölünə aparılması ilə davam edir. Zaman etibarilə konkret əhvalatın başlanması və bitməsi bir gündə cərəyan edir. Lakin mövzunun mahiyyətindən doğan əlavə əhvalatlar, bu kiçik keçiddəki adamların taleyi ilə bağlı hadisələr romandakı epik vüsətin üfüqlərini genişləndirmiş, nəticədə dövrün müətim ictimai problemlərini, bəşəriyyətin iztirablarını əks etdirən monumental ədəbiyyat abidəsi hasilə gəlmişdir.

İctimai məşəyi və həyat mövqeyi ilə öz sələflərinin ardıcılı olan, əcdadların adət-ənənələrinə sonsuz ehtiramı və sədaqətli səciyyəli olan Boranlı Yedigəyə dəyanətli, inadkarlığı, cəsarəti, yorulmazlığı, təfəkkür tərzilə təkrarsızdır. Sabitcanın etirazına rağmen, Qazaqanın vəsiyyətinə əməl edib cənəzasını Ana-Beyitə aparanda da, ağır müharibə illərində də, tərxis olub Aral sahilinə qayıdanda da, altı aylıq qoyub getdiyi övladının 11 aylıqda tələf olduğuna çox sonralar eşidəndə də, Kumbeldə və Boranlıda sərt iqlim və iş

şəraitində də, Abutalıbın haqsız ittihamdan xilasını naminə göstərdiyi söylərdə də, Zərifəyə bəslədiyi anlaşılmasız münasibətdə də, qonşu aul sakinlərini narahat etdiyinə görə Qaranərə cəza verəndə də, dostunun ölüm xəbərini alanda da, Zərifənin öz övladları Daul və Erməklə xəbərsiz-əbərsiz çıxıb getdiyini eşidəndə də, Alma-Atada yaşayan akademik Afanasi İvanoviç Yelizarovla dostluğunda da, bir-ər kimi Ukubala ilə ünsiyyətində də Yedigey dinamikdir, orijinaldır...

Aytmatov juanjuanların vəhşiliyi hesabına əbədi zəlif olmuş manqurtun və anası Nayman Ananın faciəsini bu günün hadisələri fonunda əsatirlə həqiqəti, uzaq keçmişlə uzaq gələcəyi qovuşduraraq və zaman şərtliklərini unuduraraq təqdim edir. Təcavüz siyasətini tətbiq edərkən ən müdhiş üsullara əl atan juanjuanlar bilir ki, "hər bir qul potensial üsyançıdır". Buna görə də öz qurbanlarının – cavan döyüşçülərin başına zif keçirməklə onları keçmişini, ata-anasını, vətəninə unudan müti və təhlükəsiz manqurta çevirirlər. Bu dözülməz zülmə qarşı üsyan edən Nayman Ana manqurta çevrilmiş oğlu ilə qarşılaşanda dəhşətdən sarsılır. Oğul, ananı tanıyıb, atasının kim, adının Jolaman olduğunu heç vəchlə yadına sala bilmir. Nayman Ana insanın düşünmək haqqına edilən təcavüzə dözmür: "Torpağı almaq olar, malı-dövləti almaq olar, lap adamın həyatını da almaq olar... ancaq adamın hafizəsinə kim qəsd eləyə bilər, bunu kim fikirləşib, tapıb? Pərvərdigar..."

İnsan düşüncəsinin intəhasızlığı ilə siyasi, ideoloji, irqi maneələri doğurduğu ziddiyyətlərdən bəhs edən "Gün var əsrə bərabər" romanı inandırır ki, "adamlar bir-birilə yola gedə bilərlər, amma öz insanlıqlarını saxlamaq istəyirlərsə, heç vaxt eyni düşüncəyə bilməzlər".

ÇİNGİZ AYTMATOV TÜRK RUHUNUN TANRI DAĞIDIR

Şahmar ƏKBƏRZADƏ,

şair

Dünyada çox möcüzələr olub. Amma qeyri-adi fenomenal hadisə XX əsrin ortalarında baş verdi.

Qırğızistan Kənd Təsərrüfatı Institutunu fərqlənənə diplomu ilə bitirən qırğız oğlu sənət kəhəkşanında ulduz kimi parlayan fenomenlərin özünü heyratə gətirdi. İlk qələm təcrübələri işıq üzü gərəndən sonra planetimizin nəhəng yazıçıları, alimləri, dövlət başçıları, din xadimləri onun daimi oxucularına, heyranlarına çevrildilər. Lui Araqonların, Şoloxovların, Fellinilərin yazıçısını doğduğu Şəkar auluna ziyarətə gəlmələri buna parlaq sübutdur. Aldığı ali təhsillə ədəbiyyatın əlaqəsizliyi hələ də heyrat obyektidir.

Bu, tanrı sırrıdır. Tanrı sırrına əl aparmaq olmaz. Görünür, dünya ədəbi prosesinin "qan dövranını" bir zootexnik təzələmiş.

Bu gün XX əsr dünya mədəniyyətini Aytmatovsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Çingiz qələminin səhri ilə məşğul olmuş Şəkar aulunu indi dünyanın mədəniyyət beşiklərinin biri hesab etmək olar. Onun doğduğu daxma bu gün yer üzündəki möhtəşəm saraylardan çox-çox vüqarlı görünür. 60-cı illərdən sonra xalq Alatoq dağlarındakı iki ən uca zirvədən birinə "Monasдын çökusu", o birinə isə "Çinqizдин çökusu" adını verib. Burada təsadüf yoxdur. Bir zamanlar Manasın qılıncı qoruduğu Qırğızistanı Çingiz ağa qələmilə bütün dünyada şöhrətləndirib.

Özü də yer üzünün ən sevimli övladına, fəxri vətəndaşına çevrilib. Dünya xalqları qədim Manasstanı Çingiz ağaya görə tanıyıb, sevir və buranı ziyarət etməyi özlərinə borc bilirlər. Məhz buna görə də Qırğızistanı "Çingizstan" adlandırmağa mənəvi haqqımız var. Qırğız torpağının nəinki adamları Cəmiləsi, Düşəni, Tolqonayı, Yedikeyi, hətta Qaranəri, Gülsarı, Ana maralı, Taşçaynarı, Akbarası, əfsanəvi dağları və səhraları da Aytmatovun povestlərində

yer üzünü qita-qita, ölkə-ölkə dolaşaraq əbədiyyət qazanıblar. Budur qələmin güdrəti!

Sözün sehri silahlardan çox-çox güdrətlidir. Tarix şahiddir ki, Nizami, Şekspir, Tolstoy və Hüqonun hakimiyyəti bütün imperiyaların hakimiyyətindən daha güdrətli və yaşarıdır.... Müdrik sözün bütün sərvətlərdən ucada dayandığını, devalvasiyaya uğramadığını XX əsrdə sübuta yetirənlərin başında Aytmatov dayanır. Biz onun timsalında görürük ki, söz hər hansı hakimiyyətə meydan oxumağa, onu ifşa etməyə qadirdir, qılncından da artıq kəsərlidir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Aytmatov sözünün təsiri super dövlətlərin təsir sferasından daha hörmətlidir. Onun yaratdığı Beynəlxalq İssik-kul forumu bunu bir daha təsdiq edir.

Çingiz Aytmatov bu gün türk ruhunun Tanrı dağıdır. 70 yaşlı tamam olmuş bu müdrik, vüqarlı insan yalnız 35 yaşlı bir adamın ruhu qarşısında əyilir, 9 yaşlı uşağa çevrilir. Bu yazıcının atası Torekul ağadır. Mən yazıcının çoxmiylonlu oxucularıyla birlikdə bu yaxınlarda məzarı aşkar olunan, sovet cəlladlarının allahsızcasına qətlə yetirdiyi Torekul ağanın, habelə belə bir oğul doğan, onun beşiyi başında laylalar çalan Nakimə ananın torpağına baş əyirəm. Əgər mən "Dünyanın ən bədbəxt adamı kimdir?" sualına cavab verərsə olsam, "Aytmatovun "Ana tarla", "İlk müəllim", "Əlvida, Gülsarı", "Gün var əsrə bərabər", "Qiyamət" əsərlərini oxumadan dünyasını dəyişəndir" deyərdim.

Bir obada doğulub, bir ölkəyə və bütün dünyaya oğul olmaq hər insana nəşib olan səadət deyil. Bu şahlıq quşu qırğız tərəmizin bəxtəvəri, türk oğlu Çingiz ağanın başına qonub. Ruhumuzun yer kürəsindəki elçisinə üz tutaraq deyirəm:

Jüröktöştör bolsun bir jan
Munu aytat Azərbaycan!
Aylanayın, Kırqızstan,
Aylanayın, Manasstan,
Aylanayın, Çınqıstan!

MƏN NECƏ "ÇİNGİZLƏŞDİM"

Cəmil ƏLİBƏYOV,

yazıçı

Mənim Çingiz Aytmatova iman gətirməyim "Cəmilə"nin ilk oxunuşundan başladı. Üzünü görmədiyim yazıcının "haqq kəlamı"na o vaxtdan vurulmuşam. Çingiz ədəbi dünyasına daxil olduqca, zaman-zaman düşünmüşəm: İlahi, böyüklüyünə min şükür, bu necə qismətdir? Azərbaycanın yüksək peşakar tərcüməçiləri, redaktorları, lap elə bütövlükdə qadın qələm əhli dura-dura, mən-cəmi bir neçə il qəzet əməkdaşı olmuş, bir parça bədii söz yazmış gənc bir jurnalist peyğəmbər yazıcının ilk məşhur əsərinin Azərbaycanda ilk nəşrinin sifətini qoymalı olmuşam?!

Bilirsiniz, necə oldu? "Azərbaycan gəncləri" qəzeti redaksiyasına təzəcə gəlmiş Kamil Məmmədov mənə kiçik bir povest təqdim etdi: "Cəmilə". Bizim zarafatımız vardı, zəng elədim ki, adımla bağlı povest yazıldığını nəzərimə çatdırıb, məzəllik eləmək istəyir. Ancaq o dedi: "Cəmil, oxu, mən belə povest oxumamışam!" Oxudum və sözlərini özünə qaytardım: "Mən də belə şey oxumamışam".

Qoşa müəlliflikdən qaçsam da, ikimiz də "Cəmila"nin tərcüməsi üzərində işləməyimizin vacibliyini tez hiss elədik. Kamil rus dilini yaxşı bilirdi, mən Azərbaycan dilini və həm də kənd həyatında böyümüşdüm, povest qəhrəmanlarının timsalı olan kəndlilərin psixologiyası ruhuma hopmuşdu.

Etiraf edim ki, bədii ələmə girmək cəsarətim istedadın təkani ilə yox, borc ödəmək kimi mənavi bir təsirlə olub. Mən də bir vaxtlar davanın ağır günlərində əl boyda çörəyimizi, yumruq boyda sızma-mizi və dağ boyda dərdimizi bərabər bölüşdüyüm adamlar haqqında ürayimdəkiləri demək istəyirdim. Povest yazdım. Əsər Sibir marşrutu ilə davam etsə də, onun torpağa, adamlara, təbiətə münasibəti Çingiz Aytmatovun sənət məşəlidən işiq alırdı. Və bu zaman bütün yaradıcılığım üçün minnətdar olduğum "Gənclik" nəşriyyatı "İlk müəllim" povestini tərcümə etməyi mənə təklif elədi. Sonradan "Ana tarla"nı dilimizə çevirdim və Çingiz Aytmatov yaradıcılığının təbliğatçısı Vilayət Rüstənzadə "Ağ gami"ni tərcümə etməyi mənə tapşırırdı və "Yazıçı" nəşriyyatı böyük tirajla bunu oxuculara çatdırdı. Artıq mən, özüm də hiss etmədən "Çingizləşdim".

FENOMEN

Oljas SÜLEYMENOV,
Qazax şairi, yazıçı və ədəbiyyatşünas

Çingiz Aytmatovun həyat hekayəsini yazanlar onun həyatını dövrlərə bölməyə çalışmaqdadırlar. – Bu dövrlərdən biri və ən uzununu – 40 ilə yaxın xoşbəxt yazıçılıq dövrü kimi dəyərləndirə bilərik. Bu dövr gənc Aytmatovun Moskvadakı Qorki adına ədəbiyyat institutuna qəbul olduğu vaxt başladı. O, burada “Cəmilə” əsərini “Noviy Mir” jurnalında dərc etdirdi. Tvardovski, Lui Araqon və Muxtar Auezov kimi məşhur yazarlarla qarşılaşdı. Amma onun əsl bacarığı “Noviy Mir” jurnalının nəsr bölümünün redaktoru Dmitriyeva ilə tanışlıqdan sonra başladı. Nədənsə, bu redaktorluq məsələsinə bu gün önəm verilməməkdədir. İndi bəzi nəşriyyatlar redaktorsuz, hətta təsisçi olmadan çalışırlar. Ədəbiyyat həyatına yeni atılan Ç. Aytmatovun o zaman qarşısına peşəkar redaktorlar çıxmışdı. Və onun Sovet nəsrində böyük karyera qazanmasında, mənsəbə çatmasında bu redaktorların böyük zəhməti olub.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra sovet nasirlərinin xoşbəxt günləri sona yetdi. “Dünyada ən çox oxuyan millət” məfumu yox oldu. Yüksək oxucu ilə nəşr sənəti də Sovet ədəbiyyatı ilə birlikdə çökərək geriyyə döndü. Bir çox məşhur adlar söndü. – Bax, bu çöküntüləri və geriləmə dövrünü milyonlarla oxucusu tərəfindən sevilən, oxunan çox dəyərli yazarlarımızdan biri olan Çingiz Aytmatov da keçirdi. Hər zamankı ilham dirəklərini itirən Ç. Aytmatov qəflətən yoluna çıxan unudulmaya, yaddan çıxmağa qarşı düz 20 ilə qədər mübarizə apardı. Yeni əsərlər yazdı. Amma bu əsərlər yazığının axtardığını deyil, çaşqınlığını büruzə verdi.

“Cəmilə” və “Boranlı Beket” əsərlərində müstəqil dil ifadələri vardır. Bunlar kimi şah əsərlər, kitablar gələcək nəsillərin görünən zirvəyə dırmanmaq üçün bir yoxuş idi. Neçə yoxuş keçdiyin heç önəmli deyil, adını məşhur etməkdən bir-ikisi də yetərlidir. Bəzilərində ağər önəmli düşüncə və duyğular yer almırsa, yüz dənə yoxuş

keçsələr də bəs etməz. Aytmatovun əsərlərində isə bütün bunlar açıq bir şəkildə görünmüşdür.

Son dövrləri demək olar ki, 20 il diplomat işləriylə keçdi. Əvvəlcə Sovetlər Birliyinin Lüksemburqdakı kiçik elçisi kimi, daha sonra kiçik Qırğızstanın Böyük Avropa Birliyi Mərkəzində məsul vəzifədə çalışdı. Və onu hər yerdə o qədər də tanınmayan xalqın elçisi kimi deyil, dünya mədəniyyətinin bir nümayəndəsi olaraq qarşıladılar.

Qazax təbiəti, bozkırlılar dünyası Auezovdan sonra Aytmatovun əsərlərində, romanlarında gözəl bir duyğu ilə təsvir olunub. Biz bunu könül rahatlığı ilə söyləyə bilərik. Çingiz Aytmatov fenomeni haqqında çox yazılıb və daha çox yazılacaqdır. Özünü Avrasiyada ədəbi olaraq ölümsüz tanıtməsi, heç də təsadüf olmayan bu DAHİNİN necə böyük olduğunu və onun varlığını fikir və düşüncə süzgecindən keçirib anlamaq üçün zaman lazımdır.

Salamat qal, Çingiz ağa!

BÖYÜK MƏDƏNİYYƏTİN ÖVLADI, YAXUD VARISLIYIN POETİKASI

Nizami CƏFƏROV,

AMEA-nın müxbir üzvü, millət vəkilii

“Qatarlar bu yerlərdə şərqdən qərbə, qərbdən də şərqə gedirdilər... Dəmiryolun hər iki tərəfi ilə intəhasız sarı torpaq çöllərin göbəyi hesab edilən Sarı Özək düzənliyi uzanır. Coğrafiyada hər şey Qrinvıç meridianına görə ölçüldüyü kimi, bu yerlərdə də bütün məsafələr dəmiryol ilə hesablanırdı. Qatarlar isə şərqdən qərbə, qərbdən də şərqə gedirdilər...”

Şərqdən qərbə, qərbdən də şərqə çapan hun atlarının ayaq səslərini eşidirsinizmi?.. Enin daxilimizdəki qədimliyə, enin və dinləyin, - siz o səsləri mütləq eşidəcəksiniz...

Ç.Aytmatov ona görə nəhəng sənətkardı ki, min illərin zəngin türk mədəniyyətini özündə məhz tarixi inkişaf məntiqi ilə ehtiva edir,- onun təfəkküründə buddizmin də, iudaizmin də, xristianlığın da, İslamın da fəlsəfi-estetik anlayışları ardıcıl şəkildə türk mədəniyyətinin idrak prinsiplərinə tabe olur, həmin prinsiplər baxımından işlənir, - bu mənada Ç.Aytmatov mədəni-tarixi mövcudluğumuzun arxeoloji ibtidasından gəlir...

Türk mədəniyyətinin qədimdən bəri ümumdünya mədəniyyəti sferasında (və onun üzvi tərkib hissəsi kimi) təqdim olunmaq təcrübəsi mövcuddur. V-X əsrlərin türk eposunu – Alp Ər Tonqa barədəki nəğmələri xatırlayın,- insanın dünyadakı yeri haqqında fəlsəfi ümumiləşdirmələr türk eposunda məhəlli hüdudları yarır, tək bir mədəniyyətin faktı olaraq qalır, ümumdünya mədəniyyətinin geniş fəzasına çıxır. Yaxud müsəlman intibahı dövrünü yada salın. Türk mədəniyyətinin yaratdığı nə varsa – “Oğuznamə”lərdən tutmuş “Xəmsə”lərə qədər demək olar ki, hamısı ümumdünya estetik təfəkkürünün tələbləri səviyyəsidir,- bu əsərlərə qapalılıq yadır. Milli mədəniyyətlərinin təşəkkülü də türk mədəniyyətini dünya mədəniyyəti olmaq stixiyasından məhrum etmir. XVII – XVIII əsrlərdən etibarən istər ümumtürk, istərsə də ümumdünya miqyasında milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı münasibətinin tipologiyası dəyişsə də, bir qanunauyğunluq qalır; bu, ondan ibarətdir ki, hər hansı

türk mədəniyyəti ümumdünya miqyasına təcrid olunmuş şəkildə deyil, ümumtürk konteksti ilə qalxır, onu özündə ehtiva edə bilirsə, qalxır, onun ümumi faktı ola bilirsə, qalxır. Ç.Aytmatovun yaradıcılığı bunu sübut edir.

Türk xalqları ədəbiyyatında professional nəsrin təşəkkülü, demək olar ki, son illərə aiddir; indinin özündə də nəsrin minimal professionalizmədən uzaq nümunələri hətta kütləvi şəkildə meydana çıxmaqdadır, bu isə onu göstərir ki, nəsr təfəkkürünün axtarıqları hələ də ümumən ixtisaslaşmadan gedir; bir tərəfdə nəhəng sənət əsərləri yaranır, o biri tərəfdə isə qarşısı alınmaz bir sürətlə kağız korlanı...Varislik əlaqəsi isə, şübhəsiz, professionalizm əsasında müəyyən olunur (əslində, kağız korlanının da varisliyi var, lakin bu, artıq filoloji şərhin mövzusu deyil), həmin əlaqənin məzmunu ondan ibarətdir ki, türk xalqlarında nəsr təfəkkürü şeir təfəkküründən yaranır; bu prosesi əvvəl folklor keçirir, sonra oxşar hal yazılı ədəbiyyatda təkrar olunur... Əlbəttə, nəsr təfəkkürünün şeir təfəkkürü əsasında təşəkkülü ümumən təbəddülət yaradır, janr münasibətləri dəyişir. Ç.Aytmatov türk xalqları nəsrində gedən tarixi prosesləri, demək olar ki, bütün dəqiqliyi ilə əks etdirir,- onun axtarıqları türk nəsr təfəkkürünün inkişaf stixiyası ilə bütün məqamlarda üst-üstə düşür... 50-ci illərin sonu, 60-cı illərdə Ç.Aytmatov “Cəmilə”, “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim”, “Köşək gözü”, “İlk müəllim”, “Ana tarla”, “Əlvida, Gülsarı” povestlərini yazır- oxşarlığa baxın: bu zaman bizim yazızılar da təxminən eyni problemlərlə bağlı silsilə povestlər üzərində işləyirlər; həm də oxşarlıq təkə problematikada deyil, təfəkkür mədəniyyətinin eyniyəti var.

“Ağ gəmi”, “Erkən dumalar”, “Dəniz kənarı ilə qaçan alabas” əsərləri ilə Ç. Aytmatov povest hüdudunu aşmadan novatorluq edir,- bu, o zaman idi ki, Azərbaycan nasirləri də axtarışda idilər. 60-cı illərin səviyyəsi onları da qane etmirdi. Nəsrin inkişaf stixiyasını həər bir cür anladı, ona görə də həər bir yolla getdi. Lakin türk nəsrinin axtarıqları geniş miqyasda götürəndə parçalanmadı; 70-ci illərdə Ç.Aytmatovu düşündürən mətləblər eyni zamanda Anarı, İlçini, M.Süleymanlı, S.Əzərin... də düşündürdü,- onların bu illərdəki əsərlərində bir ovqat uyğunluğu görünməkdədir. Eyni ovqat 70-ci illərin özbək, qazax nəsrində də müşahidə edilir (U.Ümarbəyov, A.Kekilibayev...).

Ç.Aytmatovun 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində yazdıqları əsərlərində müharibə ağırları qabarıqdır, lakin bu ağırların

kökünün bir qədər də dərinədə olduğunu hiss etməmək mümkün deyildi. 30-cu illərin – repressiya dövrünün dərdləri də bu dövrdə müharibə dərdi adına çəkilir, beləliklə, dərəcələrdə düşürdü, publisistik konkretlikdən xilas olurdu, sənətin həqiqi faktına çevrilirdi.

Ç.Aytmatov “Gün var əsrə bərabər”, xüsusilə “Cəllad kötüyü” romanları ilə 70-ci illərdəki axtarışlarını tamamladı, - ümumtürk nəsr təfəkkürünün iki nəhəng abidəsi qarşısında dünya mat qaldı, ona görə ümumtürk deyirik ki, bu romanlar nə problematikasına, nə də poetikasına görə tək deyildir, onlarla eyni zamanda İ.Hüseynovun “İdeal”, “Əbədiyyət”, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanları da yaranmışdı; əlbəttə, həmin əsərləri müqayisə etmək fikrində deyilik. Lakin fakt faktlığında qalır ki, Ç.Aytmatovun yaradıcılıq inkişafının ən güdrətlı vaxtında da türk nəsr təfəkkürü kontekstindədir, ondan kənara çıxmır, əksinə, onun keyfiyyətini müəyyən edir, potensialını aşkarlayır, - onu dünyə nəsrinə qaytarır.

“Gün var əsrə bərabər” romanına yazıçı, prinsip etibarilə, “Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş” povestindən gəlmiş, hər iki əsərdə dünyə mifoloji-fantastik məntiqlə dərk olunur, lakin povestdə fantastika mifologiyaya, romanda isə mifologiya fantastikaya tabedir. Həm povestdə, həm də romanda etnoqrafik naturalıq gözənilir, real ictimai münasibətlər nə mifik, nə də fantastik metaforalar arasında sört simasını itirib estetikləşmiş. “Gün var əsrə bərabər” romanında tarixilik, tarixi dəyərlər ictimai mövcudluğun şərti kimi verilir, təsdiq olunur ki, tarixini itirən xalq məniliyini itirmiş kimidir, bu gündündən məhrum edilmiş kimidir; təsdiq olunur ki, vətən hissini itirən kəs insanlığını itirmiş kimidir, gələcəyindən məhrum edilmiş kimidir, - xalq ona görə xalqdır ki, tarixi var; insan ona görə insandır ki, vətəni var...

“Cəllad kötüyü”ndə ən adi reallıqlar metaforalaşır, ən qeyri-adi metaforalar reallaşır, — insan öz mifik hamisinin — içinin qatiline çevrilir və onun faciəsi başlayır... Ç.Aytmatov xristian fəlsəfəsinə müraciət edir, ona görə ki, günahkarlığın, iztirabın və nəhayət, etirafın psixoloji məntiqi əməqə üçün xristianlığın anlayışları daha geniş imkan verir, — o, məşəyə etibarilə kölələrin fəlsəfəsidir, həyatdan, gerçəklikdən əlini üzüb içi ilə tək qalmış adamın yaşamaq ehtirasını ifadə edir... “Cəllad kötüyü”ndə xristian fəlsəfəsi estetik idrakın əsas priyomu deyil, türk mifoloji təfəkkürü kontekstində mövcud olub onun tipologiyasını daşıyır, M.Bulqakovun İsusunu ilə Ç.Aytmatovun İsusunu, yaxud hər iki sənətkarın

Ponti Pilatını müqayisə edək; M.Bulqakov simvollaşdırır, mifoloji obrazın estetik məntiqinə varır, Ç.Aytmatov isə fenomenoloji şərh verir, həyat əlaməti axtarır... Şübhəsiz, bu, türk mifologiyasının məntiqi ilə düşünməkdən irəli gəlir; “Cəllad kötüyü”ndə xristian fəlsəfəsinin anlayışları var, məntiqi isə yoxdur.

“Gün var əsrə bərabər”də marqurtluğun mifoloji planda təqdimi ilə real planda təqdimi arasında məsafə var, “Cəllad kötüyü”ndə həmin məsafə itir... Ç.Aytmatov bu məqamdan etibarən artıq yazıçı kimi yox, filosof kimi düşünür, bütün gücünü insanın özünü özümdən xilas etməyə yönəlmişdir; onun şərhinə görə, insan — cəmiyyət münasibəti absurd sinxron münasibət (ekzistensialistlərin qəbul etdiyi kimi) deyil, insan ictimai varlığı bütün tarixi ilə özümdə ehtiva edir, odur ki, onun ictimai idrakı, hər şeydən əvvəl, daxilində gəlir; insan daxilinə endikcə cəmiyyətdən, əxlaqdan uzaqlaşmış, bəlkə, ona daha da yaxınlaşır; Ç.Aytmatovun fəlsəfəsinin humanizmi bundadır...

Ç.Aytmatovun elə obrazları var ki, kompozisiyadan yaranır, elə obrazları da var ki, kompozisiyanı yaradır; “Cəllad kötüyü”ndəki Ağbörü kompozisiya qurulana qədər də yazıcının təfəkküründə mövcud olur, İsus isə analogi məntiqlə mətnə daxil edilir (Ağbörünün real qarşılığı yoxdur, İsusun real qarşılığı var, — bu, Avdidir), — ümumiyyətlə, belədir ki, türk mifologiyasında obraz süljetdən güclü olur, süljet unudulsa da, obraz qalır və təkə anlayışı deyil, həm də məntiqi işarələyir. O obraz ki, başqa mədəniyyətin faktıdır, türk kontekstində özünün süljet, heç olmasa, motiv müəyyənliyi ilə gəlir.

“Cəllad kötüyü” ilə “Qətl günü” arasında poetik strukturca uyğunluq olduğunu qeyd etdik, lakin zahirən uyğun olmayan elə bir məqam da var ki, onun üzərində dayanmağa ehtiyac duyuruq: “Qətl günü”ndə hər zaman xətti öz üslubu ilə, “Cəllad kötüyü”ndə isə bütün zamanlar bir üslubla təqdim olunur, — səbəbi odur ki, “Qətl günü”ndə yazıçı zaman müxtəlifliyini funksiyaların tarixi məzmununda yox, formalarda görür, forma metaforalaşır. “Cəllad kötüyü”ndə isə forma folklorlarda olduğu kimi, zamana münasibətdə neytrallaşır... Metaforalaşma ilə neytrallaşmanı isə əslində eyni estetik prinsip idarə edir.

Ç.Aytmatovun məntiqi ilə sintaksisi arasında ki əlaqə hansısa “akademik” stixiya ilə nizama salınır, — həmin stixiya türk dastanlarının hamısında var; Ç.Aytmatov bu mənada da türk mədəniyyətinin fenomenidir.

“Qatarlar bu yerlərdə şərqdən qərbə, qərbdən də şərqə gedirdilər... Bu yerlərdə dəmir yolun hər iki tərəfi ilə intəhasız sarı torpaq çöllərin göbəyi hesab edilən Sarı Özək düzənliyi uzanırdı. Coğrafiyada hər şey Qrinvic meridianına görə ölçüldüyü kimi, bu yerlərdə də bütün məsafələr dəmiryol ilə hesablanırdı. Qatarlar isə şərqdən qərbə, qərbdən isə şərqə gedirdilər...”

Enin daxilinizdəki qədimliyə... Enin daxilinizdəki həqiqətə... Enin və dinləyin, siz o səsləri mütləq eşidəcəksiniz...

BÖYÜK SÖZÜN ÖVLADI

Kamil Vəli NƏRİMANOĞLU,
professor

Çingiz Aytmatov vəfat edəndə mən Türk Dünyasının çəkisinin, boyunun azaldığını fiziki hiss etdim. Bu yaxınlarda Bışkekdə idim. Çingizin qəbrini ziyarət etdim -bacısı oğlu ilə birlikdə. Bu ziyarət məncə qürur verdi. Mən Çingiz Aytmatovun şərəfli yaradıcılığı önündə başımı həmişə dik tutmuşdum və başımı onun qəbri önündə endirdim. Qəbirüstünə yalnız gedərlər. Kimsə sənin hissələrinə mane olmasın, utanmadan ağlayan, təmənnasız dua oxuyasan və bir damla göz yaşla mərhumun ruhuna toxunmağa çalışasan. Elə də etdim. Ağladım. Fatihə oxudum və Çingiz Aytmatov haqqında bir daha ən yaxın məsafədən son dəfə düşündüm. Cənazə və torpağın üzü soyuduqdan sonra ruh da yavaş-yavaş çıxıb gedir uzaqlara, çox uzaqlara. Son zamanlar mən öz ürəyimin sözünü yazanda ağlayıram. Yəqin ki, yaşdandır. Doğrudan da, insan yaşlaşdıqca uşaqlaşır, kövrəkləşir. Ancaq mənim qəbirüstündə axıtığım göz yaşları tamam başqa göz yaşları idi. Bu yaşları mən son dəfə anamın dəfnində və bir dostumun əzablı ölümü günü axıtmışdım. Hiss etdim ki, bu yaş da o yaşdandır. Və qəbirüstə tək gələndə mən Çingizin oğul-uşaq, qohum-qardaş, el-oba, hökumət-dövlət içində yalnızlığını yaşadım və anamın çox razı olduğu övladları olsa da, atamın ölümündən sonrakı yalnızlığı dərin bir uçurum idi, elə bil bir adam onu uçurumun dibində tək-tənha qoyub getmişdi. Heç bir söz demirdi və susmağı ilə elə şeylər deyirdi ki, onu yazmaq mümkün deyil. Dostum yanırmışdı və ən dəhşətlisi də odur ki, ölməmişdi, huşunu itirməmişdi, o vəziyyətdə yalnızların ən yalqızı idi. Çingizin yalqızlığı başqa yalqızlıq idi. 80 yaşlı qırğız kişisi bütün dünyaya ün saldıqdan sonra çiyinə pambıqlı ayağında əskər çəkəni və qurd üzünə bənzər üzünü ilə tənha qalmışdı. Nə Tanrı dağlarının əzəməti, nə yazdıqlarının şöhrəti, nə yaza biləcəklərinin ümidi onu bu tənhalıqdan ayırmaq gücündə idi. O, öz içindəki dibsiz quyuya düşmüşdü və əzrayıldan başqa heç kəs onu bu quyudan çıxarmaq iqtidarında deyildi. Qoy dostları,

qohumları, sevnələri, vurğunları inciməsin. Çingizin tənhalıq gücü onların Çingizi yaşadan, yaşada bilən gücdən qat-qat artıq idi. Və yalqızlığın bu dəhşətli gücü Çingizi əsla rahatsız etmirdi. Bir imperiya çökmüş, içində dağılmışdı. Hətta bu imperiyanın əleyhinə olsa belə, Çingiz bu imperiyanın adamı idi. Saxarov kimi, Soljenitsin kimi... Dibindən qopan ağac onu sevnələri də, sevməyənləri də məhv edir. Nə müstəqil Qırğızistan respublikası, nə yeni Türk Dünyası onun idi. Onun dünyası dünyadan silinmişdi. Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra ən yeni nəsil - az-çox yazan və yazmaq istəyənlər ortaya çıxdı. Bu, olduqca təbii idi. Siyasətin aparıcı olduğu bir zamanda yeni və ən yeni ədəbi (bəzən ədəbi-siyasi) nəslin zamanın gətirdiyi bir avantajla birlikdə "Sovet ədəbiyyatı" qavramının "sovet siyasəti", "sovet rejimi", "sovet cəmiyyəti" qavramları ilə eyniləşdirilməsi doğru baxış sayıla bilməz. Bəli, Demyan Bedni ədəbiyyatı və ya Pavlik Morozov obrazının "Sovet rejimi" qavramı ilə üst-üstə düşməsi həqiqəti ifadə edir. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında bunun örnəkləri kifayət qədərdir. Sözüzə uatmadan mətləbə keçirəm. Sovet ədəbiyyatının V.Mayakovskisi də, M.Qorkisi də, B.Pasternakı da, M.Şoloxovu da, S.Vurğunu da, R.Rzası da, B.Vahabzadəsi... də böyük ədəbiyyat ölçülərinə cavab verən ustadlardır. Və əlbəttə ki, bu sırada Ç.Aytmatovun adı zirvədəkilərdəndir. Rejim dövründə böyük ədəbiyyat yarana bilməz fikri həqiqəti ifadə etmir. Rejim vaxtı sənətkar faciə yaşaya bilər, zamanın ziddiyyətləri içərisində çırpına bilər, böyük ədəbiyyatla vulqar ədəbiyyat ölçüləri içərisində çabalaya bilər. ancaq bu şərtlər 70-80 illik zamanın ədəbiyyatı üzərinə xətt çəkə bilməz. Və unutmayaq ki, müasir rus modernist nəsrinə də, postmodernist nəsrinə və gələcək hansısa nəsrinə də adlarını çəkdiyimi və çəkmədiyimi Trifonovdan, Şukşindən, Belovdan, Bitovdan... çox uzağa gedə bilməyəcək. Əgər gedəcəksə, sənətin yolu açıqdır. Sənət izmlərinin içində deyil, izmlər sənətin içindədir. Bu uzun söhbəti mən Türkiyədə bir nəzəri jurnalda "Sovet ədəbiyyatı: açıq söhbət" silsilə məqalələrdə genişliyi ilə yazacağam və Azərbaycan sovet ədəbiyyatına yeni baxışı ortaya qoymağa çalışacağam. Hər cür polemikaya da hazırım. Mətləbdən bir qədər uzaq düşdüm, deyəsən. Amma elə bəhs etdiyim mətləbə Çingiz Aytmatov örnəyi hər cür - zaman və sənətkar, rejim və ədəbiyyat, ədəbiyyatda oyun, qurğu poetikası... baxımından, mənəcə, tam uyğundur. Türkcə düşünüb rusca yazan, Lenin mükafatçısı və sonralar Nobel mükafatı namizədləri arasında

olan. Avropanın, Amerikanın və Asiyanın ən üst düzey ədəbiyyat, üslub, poetika, fəlsəfə, siyasət, psixologiya... axtarıqlarının mərkəzində olan sovet yazıçısı da, yeni tipli Avrasiya yazarı da, Quran və "Manas" açarı ilə dünya ədəbiyyatının qapılarını açmaq istəyən də Ç.Aytmatov idi. Manqurtluq fəlsəfəsi ilə zamana yeni bir baxış, yozum və bədii, elmi şərh, diskussiya gətirən də Ç.Aytmatov idi. Təəssüf, min təəssüf ki, ədəbiyyat, sənət zamanın içərisindədir və zamanın içərisində ola-ola zamansızdır. Nə qədər paradoksal olsa da, bu, belədir. Və zamansızlıq, məkansızlıq dünyasında Ç.Aytmatov zamanı və məkanı bizi hələ çox düşündürəcək.

Dünya dönəcək, zaman keçəcək, yeni nəsillər, yeni mədəniyyətlər yaranacaq. Hər şey dəyişəcək və əslində, heç nə dəyişməyəcək. Və dünyanın yaddaşında Çingiz Aytmatov şəxsiyyəti əbədi yaşayacaq. ...Dünya yolunun Çingiz Aytmatov dayanacağında tənha bir kişi - yorğun baxışlı bir qırğız kişisi bizləri gözləyir...

ÇİNGİZ AYTMATOVUN AĞ BULUDU

Azər TURAN,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

"İtin agası varsa, qurdun da Allahı var!"

Boranlı Yedigey.

"Kimlərdənsən? Adın nədir? Adını yadına sal!"

Nayman Ana

Çingiz Aytmatov varacağı hədəfi dəqiq müəyyənləşdirdi. Səddi parçaladı. Dünyadakı şər yatağının mərkəzini, dayaq nöqtəsini tapıb onu sarsıtdı. Manqurtu kəşf elədi. Yapma siyasətlərin, çürük ideologiyaların yalançı mahiyyətini aşkarladı.

2008-ci ilin 28 fevralında Çingiz Aytmatovun söhbətinə nəfəsinin həmirini duyabiləcək qədər yaxından qulaq asdım. Üzündəki, bəlkə də, işıq göldən (İssik göldən) yansıyan böyük işıq kütləsi Çingiz Aytmatovun adı, bizim kimi adamlardan olmadığından xəbər verirdi. Bilinirdi ki, bu adam bəşəriyyətin seçilmişlərindən biridir.

Çingiz Aytmatov əcdadlarından fərqli olaraq Göy adamına deyil, danışan, hərəkət edən, adam şəklinə düşmüş bir yer kürəsinə bənzəyirdi...

***

"Manas" qismən Çingiz Aytmatovun təbirincə (qismən təbirincə) özünün əbadi və ən yüksək aşamasında Çingiz Aytmatovla üz-üzə gəldi. Hələ üstəlik, Çingiz Aytmatov Manasın yaşadığı bölgədə - Talasda (Talas vadisinin Şəkər köyündə) doğulmuşdu...

Qırğızların fəvqündəki Manas, bəlkə də, bundan sonra dünyada daha çox dünyanın fəvqünə yüksəlmiş övladına - Çingiz Aytmatovna görə xatırlanıb əzizlənəcək.

***

"Manas" qırğız türklərinin bədii düşüncəsinin çeşidini, tərəkilini bəlirləyən ən böyük abidədir. Manasın övladları, Əli bəy Hüseynzadənin hələ 1905-ci ildə yazdığı kimi, başqa türk qövmələrindən fərqli olaraq lirikaya, qəzəliyyata meyl etmir. Daha parlaq,

daha ehtişamlı bir tarixi keçmişə, qəhrəmanlıq tarixinə malik olan qırğızlar epik deyilən ... dastanlardan zövq alır, daha çox belə əsərlər yaratmağa meyl göstərirlər. Akademik Radlov deyir ki, yunanların böyük şairi Homer zamanındakı milli qəhrəmanlığın dastanlar dövrünün bu gün ancaq qırğız qövmündə müşahidə etmək mümkündür. Qırğızların belə əsərləri başlıca Sarı noğay qəbiləsindən olan Ər Manas adlı qəhrəmanın hünərini təsvir edir... ("Manas" barədə Azərbaycanda ilk sözün altından Əli bəy Hüseynzadə imza atır) əsil qırğızların Işıq Göl ətrafında, Talas və Çu çaylarından Çin Türkiyəsi, Tyan Şan və Altay dağları, Hind hüduduna qədər müxtəlif cəhətlərdə yaşadıklarını və saylarının milyonlarca olduğunu bildirir. Yəni də Əli bəy xatırladı ki, antropoloji coğrafi məktəbin qurucusu Fridrix Rodzel "Əhvali-əqşamı-aləm" adlı mötəbər kitabında qırğızları tərif edərkən haqlarında deyir ki, millətlərin və xalqların həqiqi mayası qırğızlardır".

Çingiz Aytmatov tarix səhnəsinə öz fəvqəladə ilkinlik yadına söykənərək çıxmışdı. Ədəbi üslub xüsusiyyətinə, epikliyinə görə də (həm də bu xüsusiyyətlərinə görə - qəzəliyyata deyil, dastanlar bürcünə, miflərə yönəldiyi üçün) Çingiz Aytmatov ənənəvi qırğızdır.

***

Çingiz Aytmatov dünyasını dəyişsə də, "Cəmi-lə... Cəmi-lə!.." - deyə haraylayan Seyidin param-parça olub ayrılıq həcalarına bölünmüş səsi bu dünyada həmişəlik qalacaq. Çünki o səsi Çingiz Aytmatovun qələmi yaratmışdı. Belə bir səs nə rusun, nə ingilisin, nə farsın, nə fransızın, nə də ərəbin ruhundan gələ bilirdi. Danyarı bizlərə Məcnundan daha yaxın, Cəmiləni avropalılara Cülyettadan daha doğma edən o səsi dünyaya eşq, sevgi dərsi keçən türk bədii düşüncəsi doğura bilirdi. Bunu "hər haliylə öyünən, qürurlu və məğrur Parisdə" "Cəmila"ni mütaliə və tərcümə edərkən "Romeo ilə Cülyettanın..." "xəyalları gözələrinin ölündən bir anda silinib gedən" Lui Araçon hamıdan əvvəl sezmışdi.

Danyar da, Cəmilə də zahirən belə görünənlər də, əslində, adətlərə üsyan qaldırmadı. Sadəcə, Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatında firtına qoparmışdı. Danyar və Cəmiləni alda deyil, ədəbiyyatda kəşf etmişdi, həyatı ədəbiyyat (literatur) səviyyəsinə qaldırmışdı. Özünün böyük bədii sərəvətlər toplusu ilə hər zaman, hər bir yüzillikdə qürurlu olmağa adət etmiş Avropaya Orta Asiyanın

Şəkər köyündən ədəbiyyat dərsi verən bir fırtına əsmişdi. Avropa bunun fərqindəydi. Ədəbiyyata gəldiyi ilk gündən dünyanın yazıçısı olmaq qismətini Tanrı Torequlun oğluna nəşib etmişdi. Formaca milli, məzmunca sosialist adatlar və ənənəvi sovet ədəbi tənqidi kicik ananın gəlininə aşiq olduğuna, Cəmilənin sevdiyinə və ilk uşaqlıq məhəbbətinə, ən başlıcası, ütülənmiş sovet uşağı olmadığına görə Seyidi də Danyarın gözünə qatıb əclaf, yaxud nacins adlandıрмаğa macal tapmamış dünya özünün "ən gözəl bir eşq hekayəsindən" (LARAQON) bayıldı. Adi həyatda, adətən, belə olmur. Ədəbiyyatda isə bu, min ildən bir baş versə, yetərlidir.

Yerüzünün Sarıözəyindəki insanların iztirab və duyğularına az qala, yüz ildir ki, biganə qalan dünya türkün faciəsinə yalnız Çingiz Aytmatovun qələminin hesabına əhəmiyyət verməyə başladı. Çingiz Aytmatov XX yüzillikdə sovet ideoloji qiyamətində yaşayan türklərin çəkdiyi zülmü ümumbəşərin ortaq faciəsi kimi tanıtmaya müvəffəq oldu. Sonrası daha işıqlı və daha keyirli olsun deyə, bizdən xəbərsiz, bizim çəkəcəyimiz azabları təkbaşına çəkdi - ikinci, örtülü Stalin, gizli Hitler bu böyük yazıçının təxəyyülündə mühakimə olundu, çarxına çəkildi və zərərsizləşdirildi. Siyasətlərin, diplomatiyaların yüz ildə yapa bilmədiyini Çingiz Aytmatov iki onilil içərisində gerçəkləşdirməyi bacardı.

Çingiz Aytmatovun ədəbiyyat dərsi hamıya örnəkdir.

O, yüngül-yüngül ədəbiyyatı dava-dalaşı salanlara dünya ədəbiyyatının nə demək olduğunu öyrətdi. «Kassandra damğası» ilə bəşəriyyətin biganə ruhunu sandı. O, ədəbiyyatın içərisinə təkcə estetik ölçüləri və cərəyanları deyil, həm də türk dünyasının dardlarını yüklədi. O qədər ki, bu dərd ən sonunda dünyanın öz dərdi kimi anlaşıldı. Bu dərd o qədər dünyəviləşdi ki, yazarına bəzən kosmopolit dedilər. Olsun. Türk düşüncə təbəqəsinin min ildir püskürmək istədiyi vulkan gəlib, gəlib Çingizin qələmində qaynamışdı. Minillər boyu səsi qırtlağına ilişib qalmış Boz Qurd da eləcə, ağzını Çingizin qələminə dayayıb ulamışdı. O, kosmik Filofeyin yarpaq istədiklərini bildirdi. Axı Çingiz Aytmatovun fəhmi fəvqəlbəşər bir mahiyyətdədir, peyğəmbərəsinədir. (Mən onun üz cizgilərində, davranışının aura-sında peyğəmbərəna bir hal müşahidə etdim).

***

İyirminci yüzil əsrin birinci qismində dünyaya gəlmiş Stalin-hitler birliyinin - ümumi şərin, qan və iqtidar şəcərəsinin, iblisəna

bolşevizm və faşizm vəhdətinin qabağına özünün son cərəyində Çingiz Aytmatovu çıxardı. Fizioloji olaraq ayrı bədənləri daşayan təkruhlü canavar Hitlerstalinin yerüstü ərəsətinə qarşı tiranlara ölümü xatırladan, qısır qarabaş Altunun qarıyib-qartımış döşünə süd verən Tanrı Çingizin mümtaz ruhlı yalansız, yanlısız Göy xəbərcisini - Ağ bulud mifini çıxardı.

O, kosmosdan, kosmosdakı rahibin bildiyi elmdən xəbər verirdi. Çingiz xəbər verirdi ki, qlobal bir fəlakətin astanasında dayanmış bəşəriyyət indi diyaş yalanlara, nə ücünsə, daha çox inanır. Adəməğlü böyük şəərə doğru gedən yolda daha çox yalana, indiəy, bu saata, bu ana, bu dəqiqəyə meyillidir. Sanki onun ədəbiyyatə hesablanmış məramı qalmayıb. Bəşəriyyət bütün dayanacaqlardan keçib, indi də acliq təhlükəsi, SPİD, müharibələr, iqtisadi böhran, sosial fırtına, fahişəlik, narkomaniya və narkomafiya, etnik qalmaqallar, irqçilik, ekoloci fəlakət, nüvə sınaqları, qara dəliklər və bu kimi digər gerçək kabusların təhdidiylə özünün son duracağına doğru tələsir. Dünyaya həm də bunu xəbər vermək, kosmik rahib Filofeyin adından Roma papasına məktub yazmaq, Cassandra embrionların səsinə fəhm etmək üçün ədəbiyyat göyümüzədən asılıb qalmış bir ağ bulud idi Çingiz Aytmatov.

Çingiz Aytmatov fəlakətlər tariximizin sözünü şəər çanağı imperiya üçün qurulmuş edam kötüyünün üzünə yazdı - atası Torequlun qisasını almağı bacardı.

SSRİ həm də Çingiz Aytmatovun doğurduğu zehniyyətin zərbəsinə yığıldı. "Ana tarla"nın epiqrafına yazdı: "Ata, bilmirəm harada dəfn olunmusan. Bunu sənə, Torequl Aytmatova ithaf edirəm", - nisgilini Tanrı Ata-Beyit qəbiristanı - anıtı ilə müjdələdi. İndiyəcən tək qırğız türklərinin ziyarətgahı olan Ata-Beyit bundan sonra bütün dünya türklüyünün ziyarətgahına çevriləcək. Çünki bura artıq rus əsarətindəki Ana-Beyit deyil, Manasın övladlarına dirilik suyu içmiş Çingiz Aytmatovun son dərğahıdır. Orda daha çətin şərtlərin, daha çəkilməz bir dövrün türkünə, türklüyünə yalavacliq etmiş böyük elçi - Çingiz Aytmatov uyuyur.

Çingiz Aytmatov Ata-Beyit qəbiristanında torpağa verildi. Onu yaranan ağrının içinə dəfn olundu. Bacısı Roza Aytmatovanın bildirdiyi kimi, kütləvi məzarlıqda 1938-də güllələnilb basdırılmış 137 nəfərdən yalnız birinin - Torequlun cəsədi səhabinin adı ilə tapılmışdı. Çünki hamını başının arxasından güllələmişdilər. Tore-

qulu isə ürayindən vurmuşdular. Döş cibində “törətdiyi cinayətlərin” yazıldığı sənəd varmış. Güllə kağızı yandırılıb-dəlib ürayə çatmışdı... SSRİ dağılından sonra həmin məzarlıq kəşf olunanda 137 nəfərin ümumi halda kimlər olduğu bəlli olub. Ancaq Torequl Şəxson tanınıb. Şəxsin özü, bədəni çürüyüb, ancaq şəxsi işi, yazısı çürüməyib. Çingiz Aytmatovun ilahı yazısı ilə gerçəklişən verib. Gerçəkdən də qələmə və qələmlə yazılana and olsun!

Çingiz Aytmatov qələminin hesabına mifik təfəkkür qaynaqlarını kurqanlardakı böyük sirlərin hüduqlarını aşdı. Göylə Yerin vəhdəti Çingiz Aytmatovun ilahı yazısı ilə gerçəkləşdi.

Onun SSRİ parlamanındakı varlığı, mənəcə, qan və iqtidar şeytanı Qorbaçovun əlini-ayağını bağlamışdı. Hər halda, o dönmədə ekranlardan görünən Çingizin müqəddəs bir tövrü vardı. Onun rəyasət heyətində ayağa qalxıb gəş elməsinə xatırlayıram. O, ona haqarət edən deputata elə öz amiranə qədimliyi və alplığı ilə cavab verirdi. Xırdalılıqlara enmirdi. Danışmırdı. Söyənə söymürdü. Ancaq yüzdə yüz əminəm, o məqamda Çingizin ürayində misilsiz bir xəbər cərəyan edirdi: “bolşevik törəmələri, bir azdan sizin şər taxtınızı başınıza çevirəcəyəm”, mənasında. O, bu barədə hələ səksən beşinci ildə Bəxtiyar Vahabzadənin yubiley törəninə qatılarkən, Bakıda məhdud bir dost məclisində də danışmışdı. “SSRİ dağılacaq!” - demişdi. Özü də pıçıltıyla yox, ürək genişliyi ilə demişdi.

Aytmatov ömrünün lap sonlarında türk dilinin sühl dili olacağına vurğulamışdı (2005-ci il. Köln). “Avropa Asiyasız, Asiya və Avropasız mövcud olmayacaqdır”, - deyirdi, dünyanın birliyi və həm də türk varlığının əzəmətinə açıqlayan əsərlərin yaradılmasını istəyirdi.

... Qırx beş illik həyatımın ən bəxtiyar anlarından birini iyirmi beş yaşında boranlı Yedigeyin Qazanqapın məzarı üstündə namaz qılması epizodunu oxuduğum gecə yaşadım. Bu bəxtiyarlığın nəşəsini, ləzzətini uzun illər ruhumda daşdım. Çingiz Aytmatov mənə səccadəyə və Boz Qurda eyni vüsətlə yaxınlaşdırmışdı. Sonralar onun bir az da xristianlığa meyl etdiyini eşitmişdim. Səksəninci illərin sonunda onun barəsində yazılmış bir yazıda yazıçının allah-tarıxçılığını müstəvisində təqdiminə də rast gəlmişdim. Abdias obrazıyla xristianlığa meylinə görə mühafizəçilər tənqidçilər tərəfindən qınanan yazıçı “Əsrə bərabər gün” romanındakı Yedigeyin qıldığı namazın təmsalında heç də müsəlmanlığı xristianlığa tərcih etmədiyi

kimi, “Dişi qurdun rüyaları”ndakı Abdiasın fani mübarizəsi ilə xristianlığı da islamiyyətə tərcih etmirdi. Ona qalırsa, Çingiz Aytmatovun “Ağ gəmi”dəki qəhrəmanlarından birinin ruhunda buyuzlu marala inanc hakimdir. Tarixdəki hər iki Çingizin - Çingiz Xanla Çingiz Aytmatovun şərəfinin ulu babası Altun İşıq - Boz Qurdur. Çingizlərin ulu nənəsi Alankova isə Ana Geyik (Maral) soyundandır. Dünyadan müsəlman olaraq, türk olaraq, insan olaraq kəçüb gedən Çingiz Aytmatov sadəcə başəri fəlakətlərdən birinin səbəbi kimi cəmiyyətə yaddaşsız və imansız bir nəslin yetişməsinə nişan verirdi.

(Türküstan piri Əhməd Yəsəvinin ayrı-ayrı dinlərə tapınan insanlar tərəfindən necə sevildiyini Fuad Köprülünün “Türk ədəbiyyatında ilk mütəəssəvflər”, Mövlana Ruminin cənazə törəninə müxtəlif dinlərdən olan insanların öz müqəddəs kitabları ilə qatıldığı isə Osman Turanın “Türk cahən hakimiyyəti məfkurəsi” kitablarından oxumuşdum).

Qəribədir, dünyanın qlobal fəlakətləri barədə Roma papasını xəbərdar etmək istəyən Filofey katolik deyildi. Və Roma papası onun üçün Hz. İsanın canişini, yaxud müqəddəs Pyotrun varisi olduğuna görə deyil, mənsub olduğu etiqad sisteminin milyonlarla ardıcılı olan bir din xadimi kimi maraqlıydı. Bu, bəlkə də, Çingizin işarətəydi və bu işarət Nobel ödüllünün miqyasına sığmayan böyük yazıçı ruhunun, onun ərdəmli şəxsiyyətinin doğurduğu bir rəmz kimi əbədilik tarixin yaddaşına köçdü. (Filofey rəmz libasını soyunanda yenə də rəmz olurdu. Andrey Krilçov müharibə dövrünün uydurması - yetimlər evində ona verilmiş bir ünvandı). Əslində, Çingiz Aytmatov da cavid kimi “Din bir olsaydı, yeryüzündə əgər, daha məsud olurdu cinsibəşər” hipotezini az qala, gerçəkləşə biləcək bir hala yaxınlaşdırdı. Ancaq bunu yapmadı. Buna çəba vermədi. Çingizin qələmində Yedigeyin namaz qılması mənim əbədi qürur mənbəyim olaraq qaldı. Ancaq məni həm də Abdias cəzə elədi.

***

Çingizin məzarı başında “Quran” oxundu. Və nə qədər qəribə olsa da, mənə elə gəlir ki, bu “Quran”ı dinləyən ruhlər arasında buyuzlu maralın, Abdiasın, Boz Qurdun, boranlı Yedigeyin ruhu da var.

***

Torequlun yatdığı Ata-Beyit qəbiristanında ruhlar hər gecə və ta qiyamətəcən Allahsız Stalinə lənət oxuyacaqlar. Onların səsinə səs vermək üçün ora daha bir ruh gəldi. Bu, Çingiz Aytmatovun ruhudur.

...2008-ci ilin fevralında Manasın varisi Azərbaycandı.

Çingiz Aytmatov ondan bir az əvvəl Bakıya gəlmiş Orxan Pamukdan fərqli olaraq, əyləşdiyi salonun arxitekturasına deyil, ətrafındakı insanların gözlərinin içinə baxırdı. Bəlkə də, Ata-Beyitdəki sonmənzilində uzun minillər boyu tək qalanda həm də bu üzləri xatırlamaq üçün hamını yaddaşına köçürmək istəyirdi...

RUHUNU GÖZLƏRİNDƏN GÖRÜRDÜM

Hüseynbala MİRƏLƏMOV,

yazıçı, millət vakili

Bəzən əfsanələri əsası olmayan, həyatdan gəlməyən, ancaq çox şirin bir nağıl kimi dinləyirik. Sanki özümü, ruhumuza təskinlik üçün dinləyirik. Əfsanə qəhrəmanlarının taleyinə acısız da, ancaq özümü, daxili dünyamıza aydın olan gizlin bir təskinliklə düşünürük: bu, əfsanədir, həyatda belə şeylər olmur. Etiraf edirəm. Çingiz Aytmatov haqqında mən həmişə əfsanə kimi düşünmüşəm. Bilmirəm, nə səbəbə mənim üçün o, əfsanə qəhrəmanı olub. Heç əslinə qalsa, bu səbəbləri axtarmaq fikrində deyiləm. Həmin aydın olmayan duyğuların içindən həmin səbəbləri elə aydın görürəm.

Əfsanəvi bir obraz kimi Çingiz Aytmatov təkcə mənim yox, onun "imperiyasında" olanların daxili-mənəvi aləmlərinə çöküb. İlk əvvəllər, bəlkə, bir çoxları kimi mən də düşünürdüm ki, "ilk əvvəllər" deyəndə mən böyük Sovet imperiyasının dağılmaqda olduğu mərhələni nəzərdə tuturam – yaqın Ç.Aytmatov fenomeni bu mərhələdə başqa cür görünəcək. Siyasət burulğanlarına düşəcək, yaxud elə özü nəhəng bir ümman kimi dalğalanacaq, qüdrətli, siyasi liderə çevriləcək. Çox güman ki, bu cür düşünmə həmin dövrə xas olan əlamət idi. Söz yox ki, bu, mənə də ötəri oldu. Elə həmin mərhələnin bir çox keyfiyyətləri kimi. Ç.Aytmatov öz yolundan dönmədi. Yaradıcılıq ələmindən ayrılmadı, necə vardısı, özünün real obrazını, həm də əfsanələşmiş obrazını qoruyub-saxladı. "Qoruyub-saxladı" sözlərində bir hərəkət var. Guya ki, o, elə olduğu kimi qalmaq üçün mübarizə aparırdı. Xeyr, belə də deyildi. Sadəcə yaradıcılıq dünyası onun üçün həyatda baş verənlərin hamısından yuxarıda idi. O, elə bir əlçatmazlıqda idi ki, ondan aşağılarda, Yer adlı planetin üstündə insan dalğaları çarpışır, bir-birinin ziddinə, bir-birinin əksinə gedən kütlələr seli toqquşur, ancaq bu toqquşmaların bir çınqısı da, bir damlası da Çingiz Aytmatov yüksəkliyinə qalxa bilmir.

Onun missiyası başqadır. O, cəmiyyətin, insanların taleyini düşünür. Bu taleyin ən düzgün yollarını, ən doğru-dürüst istiqamət-

lərim özünün söz adlı səltənətində sehrli-əfsunlu əsərlərinin dili ilə göstərməyə çalışır.

Həç vaxt düşünmürdüm ki, mən nə vaxtsa Çingiz Aytmatovla üzbəüz əyləşərəm. Onunla yaxın müsahib, səmimi bir dost kimi görüşərəm. Hər şey "Xəcalət" əsərindən başladı. Düz bir il əvvəl mənim "Xəcalət" povestim rus dilində, bir qədər işlənmiş yeni variantında "Pokoyanie" adı ilə nəşr olunmuşdu. Kitabın bir nüsxəsini əslən bakılı olan, Almaniyada yaşayan dostum David Kostyukovski Qırğızistanın Belçikada səfiri olan, müasir dünya ədəbiyyatının klassiki adını çoxdan qazanmış Çingiz Torekuloviçə çatdırır. Elə həmin ərafədə - yaqın ki, bir neçə gün sonra iş otağında telefonum zəng çaldı. Dəstəyi götürdüm. Bu, Çingiz Aytmatov idi.

Bəli, ədəbiyyat əfsanəsi Çingiz Aytmatov mənə zəng etmişdi. Doğrusu, çox həyəcanlandım. Bu, həqiqətən o idimi? Bir neçə dəfə onun televiziya çıxışlarını dinləmişdim. Səsi yaddaşımda idi. Bəli, bu, həmin doğma səs idi. İstisnasız olaraq deyirəm ki, hamımızın əzizi olan Çingiz Aytmatovun səsi. O, əsəri oxuduğunu, Qarabağ mövzusunun belə real cizgilərlə bu tezliklə ədəbiyyata gətirilməsinin yaxşı hal olduğunu deyirdi. Mənim yaradıcılıq planlarım haqqında da soruşdu. Daha hansı mövzularda yazdığımı bilmək istədi.

İndi dəqiq xatırlamıram, həmin həyəcanlı anlarda mən ona necə cavab verirdim. Ancaq söhbətinin sonunda "nə vaxt Avropaya səfərin olsa, mütləq görüşərik" - təklifini verəndə sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Sonralar bir neçə dəfə biz zəngləşdik. Daha doğrusu, əsasən, o, zəng edirdi. Axır ki, bu il yanvarın axırında mənim Avropaya işgüzar səfərim oldu.

Məni aeroportda dostum David qarşıladı. Brüsseldə Novo-hoteldə yerləşdik. Bir az işlərimi qaydaya qoyandan sonra Çingiz Torekuloviçə zəng vurdum. Brüsseldə olduğumu biləndə sevindi: - Aha, çox yaxşı, indi görüşə bilərik, - dedi.

Şənbə günü idi. Telefonda xeyli danışdıq. Bakıda vəziyyəti, əbhavani soruşdu, səhhətimlə maraqlandı. Mən də eyni zamanda, ondan hal-əhval tutdum. Brüsseldə nə qədər qalacağımı bildikdən sonra təklif etdi ki, - sabah bazar günü saat 3-də Qırğızistan səfirliyində, onun iş yerində görüşək.

Sabah qədər mən həyəcan və nigarəncılıqla gözlədim. Yanvarın 29-da, bazar günü saat üçə on dəqiqə qalmış Qırğızistan səfirliyinin qarşısında idik; dostum David Kostyukovski ilə. Səfir-

liyin qapılarına yaxınlaşdıq. Qapılar bağlı idi. Narahat oldum. Hər şey ola bilərdi. Düşündüm ki, hansısa bir səbəbdən Çingiz Aytmatov görüşə gəlməyə imkan tapmayıb. Mən təəssüf etdim ki, gərək otdənd çıxanda bir də zəng vuraydım. Bu nigarəncılıqlar on dəqiqə çəksə də, mənə on il qədər uzun gəldi. Ancaq düz saat üç tamamda bir avtomobil səfirliyin qapısına yaxınlaşdı. Bir qədər aralıda dayandı. Avtomobildən hündürüyü, düz qamətli, harmonik bədən quruluşu, qürurlu və əzəmətli yeriyişlə diqqəti çəkən Çingiz Aytmatov düşdü. Əlində adi çanta var idi.

...Belçikanın təbiətilə Azərbaycan təbiətinin oxşarlığı var. Hava da elə soyuq deyildi. Günəş nazik buludun arasında süzlülük yerə işıq yayırdı. Ancaq mən həmin anlarda təbiəti daha işıqlı görürdüm. Bu, mənim üçün ədəbiyyat günəşinin işığı idi - Çingiz Aytmatovun işığı. Yaxınlaşıb mənimlə çox səmimi, köhnə bir dost kimi görüşdü. Davidlə də səmimi görüşüb salamlaşdıqdan sonra bizi içəriyə dəvət etdi. Onun iş otağında əyləşdik. Səfirliyin işçisi olan bir xanım bizi qulluq edirdi. Süfrəyə çay, mer-meyvə qoyuldu. Burada söhbətlərimiz, əsasən, hal-əhval söhbətləri idi. Sonra Çingiz ağa bizi nahara dəvət etdi. Şəhərin ucqar bir tərəfində sakit bir Fransız restoranında süfrə arxasında əyləşdik. Yadəmə Bakının hay-küylü, tənənəli restoranları düşdü. Ağız deyənə qulaq eşitmir. Mən hiss etdim ki, adamlar Avropada restoranlara, əsasən, istirahət üçün gedirlər. Hər cür səs-küydən kənar, arxayın bir yerdə əyləşir, bu sakitlik içində öz hisslərinə bəllüşürlər.

Hərdən deyirlər ki, Bakıya bu hay-küy Avropadan gəlib. Amma mən Avropanın sakit, təmkinli baxışları altında düşünürəm ki, Avropa yaxşı olan nə varsa saxlamağı bacarır. İmtina ələdiyini özündən kənara atır. Bu, təbii, elə belə də olmalıdır; kim nəyi saxlayır, kim nəyi götürür?

Ç. Aytmatovla söhbətlərimiz, əsasən, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı oldu. Çoxlarımız düşünərdik ki, az qala bütün dünya üçün əfsanəyə çevrilmiş bu yazıçı ancaq özünün yaradıcılıq aləminə qapılıb. Belə deyil. O, Azərbaycan ədəbiyyatının çox gözəl bilicisidir. B. Vahabzadənin yaradıcılığına dərinəndə bələddir. Onu müasir dünyanın böyük şairlərindən biri hesab edir. Elçini, Anarı soruşdu. Onların Azərbaycanın taleyi ilə bağlı narahatlıqlarını başa düşüyünü dedi. Və hiss edirdim ki, bu sənətkarların hər birinə xüsusi hörmət və ehtiramı var. Həm Elçinin, həm də Anarın yaradıcılıq dünyalarının

formalaşmasında Azərbaycan mənavi mühitindən başqa onların atalarının – XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin. Rəsul Rzanın, İlyas Əfəndiyevin böyük rolu olduğunu da qeyd etməyi unutmadı.

Mən burada bir məqamı xüsusilə qeyd etmək istəyirəm; Ç. Aytmatov Azərbaycanın gözəl şairi, çox vətənpərvər bir ziyalı olan Şahmar Əkbərzadənin vaxtsız ölümünə necə təəssüflənirdi. Bu sözlər Ç. Aytmatovun ağzından necə çıxıb elə də deyirəm: “Şahmarı Qarabağ dərdi apardı. O, hələ çox yaşaya bilərdi. Qarabağla bağlı o, çox həyəcanlar keçirirdi. Bu qədər həyəcanın qarşısında onun ürəyi tablaya bilməzdi”.

Bu vaxt Çingiz Torekuloviçin xanımı da yanımızda idi. Onu da bildirməyi özümə borc bilirəm ki, Çingiz Aytmatovun xanımı son dərəcə nəcib, geniş dünyəgörüşə malik ziyalı, məşhur kino ssenariçidir. Çingiz Aytmatovun, demək olar ki, bütün ekranlaşdırılmış əsərlərinin hamısının ssenari müəllifidir. Onun həyat yoldaşına – böyük Aytmatova qarşı necə həssas olması, onların arasındakı qeyri-adi duyğulu münasibət – mən bunu böyük məhəbbət adlandırırdım – ayrıca söhbət mövzusu. Qayıdığım söhbətimin həmin yerinə ki, o, Şahmarı xatırlayırdı. Həmin anlarda Çingiz Aytmatovun xanımı da Şahmarı necə ağrı və nisgillə yada saldı. Bəli, Şahmar Əkbərzadə Aytmatovlar ailəsinin sevimlisi olub, elə indi də sevimlisidir.

Sonra Çingiz Torekuloviç Şahmar Əkbərzadənin onun 70 illik yubileynə Düşənbədəki çıxışını yada saldı; - Şahmar necə vurğuluqla danışırdı, - dedi.

Mən fürsətdən istifadə edib Qarabağ probleminin həlli yolu ilə bağlı olan sual verdim:

- Çingiz Torekuloviç, siz nə düşünürsünüz, Qarabağ problemi necə həll olunmalıdır?

O, ani fikrə getdi. Bir azdan aydın və qətiyyətli səsle danışmağa başladı:

- Qarabağ Azərbaycanın ərazisidir, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü gözlənilməlidir. Ərazi məsələləri ilə bağlı xalqların taleyi ilə oynamaq olmaz. Ancaq mən tərəfdaram ki, Qarabağ problemi hər bə yol ilə yox, sülh yolu ilə həll edilsin. İndi artıq dünya qan tökməklə problemləri həll etmək yolunu tuta bilməz. – Mən hiss elədim ki, o, düşüncələrini olduğu kimi dedi.

Əlbəttə, mən də onun fikri ilə razı idim. Bu, dünyanı bütün rəngləri ilə görən dahinin gəldiyi qənaət idi. Sonra Çingiz Aytmatov söhbətini davam etdirdi. Heydər Əliyevin bu istiqamətdə gördüyü işləri yada saldı.

Çingiz Aytmatov sanki hər şeyi ölçüb-biçib danışırdı. Ancaq qəlbində olanları deyirdi:

- Onun yolunu ancaq İlham Əliyev davam etdirə bilər. İlham Əliyev çox ağıllı gəncdir. O, dünyanı nəbzini tuta bilir. Mən sevindim ki, Azərbaycan xalqı onu prezident seçdi. Siyasət aləminə İlham Əliyev tipli siyasətçilərin gəlməsi çox yaxşıdır.

Mən Heydər Əliyevin siyasət portretini əks etdirən bir neçə kitabın müəllifi olduğumu və bu yaxınlarda “Görkəmli adamların həyatı” seriyasından Moskvada tanınmış rus publisisti Viktor Andriyanovla birlikdə “Heydər Əliyev” adlı kitabımın çap olunacağını deyəndə çox sevindi. Təklif etdi ki, bu il martda Avropada Beynəlxalq Kitab Yarmarkasında həmin əsərimlə iştirak edim. Mən də bildirdim ki, bu, çox yaxşı olardı, amma təəssüf ki, bu il çətdirə bilmərəm. Sağlıq olsun.

Biz həmin gün beş saatdan çox bir yerdə olduq. Xudahafizləşib ayrılığa dedim, yəni görüşürük. Hiss etdim ki, onun qəlbi doludur, danışmaq istəyir. Aramızda elə sədimi münasibət yaranmışdı ki, sanki biz on illərin dostu idik. Elə ona görə də mən təklif etdim ki, səhər də naharı birlikdə edirik. Çingiz Torekuloviç mənim bu təklifimi ürəkdən qəbul etdi. Biz səhər görüşəcəyimiz vaxtı və yeri dəqiqləşdirdik. Çingiz Torekuloviç özü dedi ki, mən səhər sizin otelə gələm, oradan birlikdə nahara gedərik.

Səhəri gün axşam saat yeddiddə Çingiz Aytmatov otelin foyesində idi. Burada xeyli söhbətləşdik. Mənə əlyazmasını tanış etdi. Əlyazmanın üstündə öz xətti ilə elə oradaca yazdı: “Bu əlyazmanı qələm qaradaşım Hüseynbala Mirləmovla tanışlayıram.

Brüssel. Çingiz Aytmatov, 30 yanvar 2005”.

Çingiz Aytmatov mənə daha bir kitab da tanış etdi. Bu, onun yaradıcılığını əks etdirən “Aytmatov imperiyası” adlı kitabı idi. Rus dilində çap olunmuşdu. Rustan Rəhmanəliyevin müəllifliyi ilə. Dünya ədəbiyyatı klassikinə həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün dəyərli mənbə ola bilər.

Biz oteldən çıxıb bu dəfə bir Çin Restoranına getdik. Burada da sakitlik məni heyran etdi. Sanki adamlar səssiz, sükutla bir-birini

başu düşürdülər. Biz bir tərəfdə aylaşdıq. Çingiz Torekuloviç yenə də xanımı ilə gəlmişdi. Necə oldusa Mən Qabriel Qarsiyanı soruşdum. O, Qabriel Qarsiya Mərkəslə dostluğundan xeyli danışdı.

Mən Çingiz Aytmatovdan ona nə üçün Nobel mükafatının verilməməsinin səbəbini soruşmaq istəyirdim. Ancaq bu sual, bəlkə də, mənim üçün dünyanın ən çətin sualı idi. Bu sualı mən necə verim ki?! Dünyanın qəlbinə artıq çoxdan hakim olan və bir çoxlarının, elə onu Nobel mükafatçısı hesab etməsindən sonra sualimin bu böyük insanı göynətməsindən, ağırtmasından ehtiyat edirdim. Hər halda mən bu sualı verə bildim.

- Çingiz Torekuloviç, siz çoxdan Nobel mükafatına layiqsiniz. “Kassandra damğası” romanınızdan əvvəl...

O tez sözümlü kəşib soruşdu:

- Sən bu əsəri oxumusanmı?

- Bəli, oxumuşam. Çingiz Torekuloviç.

- Ancaq çox ağır oxunur – özü dedi.

Haqiqətən, bu əsər çox güclü fəlsəfi ümumiləşdirmələrə qələmə alınıb.

Burada bəşərin, dünyanın taleyi yazıçı təxəyyülünün gücü ilə, yazıçı ürəyinin ağırsı ilə sözə çevrilib.

Çingiz Torekuloviç öz xanımına dedi ki, bu əsəri hamı asanlıqla oxuya bilmir. Görürsənmi, dostum oxuyub. Həmin əsərlə bağlı mənim fikir və mülahizələrimə o, şərik oldu. Sonra onun digər əsərlərini yada saldıq: “Əsrə bərabər gün”, “Qiyamət” romanlarını, bir çox povestlərini. O, “Manqurt əfsanəsi”, “Sarı özək” haqqında danışıdı. Maraqlı əhvalatlar yada saldı. Dedi:

- Bir dəfə Moskvada Tverskoy küçəsi ilə gedirdim. Orta yaşlı, gümrəh, ağsaçlı bir qadın mənə yaxınlaşdı. Məndən səhhətimi, əhvalımı soruşdu. Və gözləmədiyim halda birdən “bilirsənmi mən kiməm”? - dedi. Təbii ki, mən cavab verdim ki, bilmirəm. Həmin qadın dedi: mən Akbarayam. Qadın bu sözləri deyən kimi çıxıb getdi.

Bəli, o qadın hamımızın sevimlisi olan “Qiyamət” romanının əsas obrazı Ağ Börünü nəzərdə tutmuş.

Çingiz Torekuloviç öz həyatından başqa maraqlı hekayətlər danışıdı. Bu hekayətlərin hər biri elə onun özünün əsərləri qədər əfsanəvi idi:

- Neçə illər bundan əvvəl SSRİ dövründə sovet nümayəndə heyətinin tərkibində Pekinə getmişdim. Bir gün sonra, axşam qaldığım otdə telefon zəng çaldı. Gənc bir oğlan səsi idi. Dedi: - Salam, mənim atam, xoş gəlmisən Pekinə. Bu gənc elə səmimiyyətlə “atam” dedi ki, mən çaşıb qaldım. Axı burada mənim oğlum yoxdur. Oğlan sanki mənim təəccübümü hiss etdi. Tez dilləndi ki, mən sizin “Ağ gəmi” povestinizin qəhrəmanı olan Uşağam. Bəli, mən o vaxt həmin o əfsanəvi çaqlarla İssik-Kuldan keçib, üzüb gəlmişəm buraya. İndi Pekində oxuyuram.

Haqiqətən, həmin oğlanın sözləri məni xeyli həyəcanlandırdı. Danışdıq ki, səhə otdə Pekində oxuyan Orta Asiyalı tələbələrə görüş keçirək.

Səhəli gün otelin foyesinə əlli nəfərə qədər gənc oğlanlar və qızlar toplaşmışdılar. Hamısı da bir-birinə oxşayırdı. Bir-bir hamı ilə əl verib görüşdüm. Lap axırını oğlana çatanda dedim ki, “mənim oğlum sənənmimi?”. O dedi ki, bəli. Az qala mənim gözlərim dolmuşdu. O vaxtdan sonra mən dostlarımla danışıram. Hər ilin yayında bir ay İssik-Kula gedirəm. Maraqlı olan gəncləri oraya dəvət edirəm. Bir ay onların istirahətini təşkil edirəm, onlara mühazirələr oxuyuram. Mənim üçün çox vacibdir ki, türk xalqları bir-birinə yaxınlaşsın. Biz bir kökdənlik, bir ağacın budaqlarıyıq, dilimiz nə qədər doğmadır bir-birinə.

...Çingiz Torekuloviç danışırdı. Türk dünyasından neçə min kilometr uzaqda - bir Avropa şəhərində özünün yazıçı taleyini yaşayan bu sənətkarın həmin uzaqlıqda ola-ola türk dünyasına necə yaxın olduğunu gördüm. O, hərdən mənimlə qırğızca danışırdı. Mən də Azərbaycanca cavab verirdim. Sanki bununla o, demək istəyirdi ki, görürsənmi, biz bir-birimizi necə başu düşürük.

Çingiz Aytmatov çox yaxında idi. Bütün türk dünyasının qəlbinə hakim olan bu insan – həmin anlarda, mən gördümdə ki, o, bizim ruhumuza əbədi olaraq hopub.

...Mən bilmirəm, ruqları görün varmı? Ancaq mən Çingiz Aytmatovun – dünyanın fəxr elədiyi bu insanın ruhunu gözlərimdən gördümdə.

**ÇİNGİZ AYTMATOV: "TÜRK BİRLİYİNİN
FORMALAŞMASININ ƏN GÖZƏL MODELİ
TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNƏSİBƏTLƏRİDİR"**

Elçin İSGƏNDƏRZADƏ,
şair

Adi iş günlərimdən biri. Bakıdan "çox uzaq", lakin Türk Dün-
yasına çox yaxın olan Əhmədli qəsəbəsindəki iş otağında gündəlik
fəaliyyətimlə məşğulam. Telefonum zəng çalır. Rusca çox doğmalıq
və şirinliklə danışan bir xanım Çingiz Aytmatovun mənimlə danış-
maq istədiyini bildirir. Qulaqlarıma inanmıram. Arximedın "Ev-
rika"sını söylərkən, Nyutonun mexanika qanunlarını bularkən,
Kolumbun Amerikanı kəşf edərkən, Qaqarinin kosmosu fəth edərkən
yaşadıqları hissələri yaşayıram. Telefonun o biri başından, Avropanın
paytaxtı Brüsseldən Çingiz Aytmatovun Tanrı dağları qədər
əzəmətli, Issıkgöl kimi sıcaq sasi eşidilir. Çox səmimi hal-əhvaldan
sonra Çingiz Ağanın yarı ciddi, yarı zarafat, təbəssüm fonunda
söylədikləri mənim üçün əsl sürpriz olur:

- Elçin bəy, mənim Qırğıstanımda ötən əsrin ən populyar
adamı mən olmuşam, bu əsrdə isə, deyəsən, estafeti sən ələ almısan.
Qırğıstanıda çox məşhurlaşmış və gənc azərbaycanlı alim-şair ilə
görüşmək şərəfinə nail ola bilərlikmi?

Ustada bu şərəfin mənə aid olduğunu vurğulayaraq iyunun ilk
oğunlüyü Brüsseldə görüşməyi qərarlaşırıq.

Səhərisi gün elektron poçtuma Qırğıstan Respublikasının
Belçika, Niderland, Lüksemburq və Fransa ölkələrindəki səfirliyinin
konsulu Arslanbek Umetaliyevdən səfir Çingiz Aytmatovun şəxsi
qonağı olaraq dəvət məktubu daxil olur.

Şengen viza almaq üçün Almaniyə səfirliyinə üz tuturam. Viza
məhürü vurulduqdan sonra, xarici pasportu şəxsən təqdim edən
Almaniyanın Azərbaycandakı Səfirliyinin konsulunun gözlərimin
içinə həsədlə baxaraq söylədiyi və sözləri ölanədək unutmayacam:

- Cənab professor, Sizə qibtə etmək olar. Çox xoşbəxt
adamsınız. Çingiz Aytmatovun qonağı olmaq, onunla görüşmək hər
kəsə nəsib olan iş deyil. Lütfən bir alman oxucusu olaraq böyük
yazıçıya mənim də sevgilərimi bildirin.

Təəccübümü gizlədə bilmirəm. Demək Türk dünyasının lider
yazarını almanlar da sevirmiş.

Sonra, Belçikada olduğumda öyrəndim ki, Çingiz Ağanın
əsərlərinin çevrilərək çap olunduğu 170-dək ölkənin içərisində ən
öncül yerlərdən birini məhz Almaniyə tutmuş.

5 iyun 2006-cı il. Brüsselın məşhur Botanika bağının beş
addımlığındakı "Royal de Villa" otelinə yerləşməyimdən heç on beş
dəqiqə keçməmiş telefonum zəng çalır. Dəstəyin o biri başında
qırğızca:

- Sizi aparmaq üçün gəlmişəm. Çingiz Aytmatov elçilikdə Sizi
gözləyir.

Elçiliyə yollanırıq.

Çingiz Ağə məhz Çingiz Aytmatov kimi dahilərin edə biləcəyi
bir jest edir. Konsul Arslanbek Umetaliyevlə bərabər məni
Qırğıstan səfirliyinin həyatında, lap giriş qapısının önündə şəxsən
özü qarşılayır (indiyədək görüşdüymü onlarla xarici ölkə və
Azərbaycan səfirlərindən, hətta ən yaxın dostlarımla olan səfirlərlə
belə protokol olaraq onların rəsmi iqamətgahlarında görüşmüşdüm).

Mın ilin tanışları kimi qol-boyun olurduq. Həyəcanımdan və
heyratımdan nə edəcəyimi bilmirəm. Amma ilk saniyədən Çingiz
Aytmatov dühası və doğmalığı elə bir aura yaradır ki, sanki özümlə
təkbəşinayam.

- Elçin bəy, deyirəm belə edək, beş dəqiqə sonra nahar
başlayır. Məncə yeməyə bir az ləng də gedə bilərik. Qoy işçilər na-
hara çıxsınlar, biz isə heç bir maneəsiz iki qardaş oturub söhbətlaşsək.

Belə də edirik. Qırğıstan milli ornamentləri ilə çox gözəl süs-
lənmiş və zəngin şirniyyat süfrəsi açılmış qəbul otağında əyləşirik.
Bizə çay və qəhvə gətirən köməkçisi qırğız xanıma üz tutaraq:

- Siz də nahara gedin. Biz özümüz özümüza qulluq edəcəyik, -
söyləyir.

Və saat yarımliq söhbətimiz əsnasında mənə əlimi qəhvədana
uzatmağa imkan vermir. Özü böyük şövqlə ev sahibliyi edir.

İlk öncə Bakıdan gətirdiyim kitabları, dərgiləri, qəzetləri və
fotomaterialları təqdim edirəm. Onları böyük təşəkkür hissi ilə qəbul

edərək ötən əsrin ortalarında qırğızların “Həyat yolu” adlandırdıqları Frunze-Oş avtomaqistral yolunda Narın çayı üzərində akademik Əli Əliyevin rəhbərliyi ilə inşa edilən əfsanəvi 109 metrlik asma körpünün şəklini böyük diqqətlə nəzərdən keçirərək soruşur:

- Ha, Elçin bəy, necə oldu ki, Əli bəylə sən Qırğızıstanda bu gədər populyarlaşdınız?

- Çingiz Ağa, əslində mənim də Qırğızıstanda tanınmağımın və sevilməyimin əsas səbəbkarı Əli müəllim oldu. Doğrudur, mənim Qırğızıstan xalqına sevgimin təməli hələ aspirant olduğum zamanlarda qoyulmuşdur. O vaxtlar bir neçə dəfə Bişkekə ümumittifaq konfrans və simpoziumlarına gəlmişdim. Qırğızıstanda bir sıra elmi əsərlərim çap olunmuşdu. Lakin sonralar bildiyiniz kimi, demək olar ki, bütün əlaqələrimiz kəsildi. Və 2004-cü ilin avqustunda Ankarada Sizin Yazarlar Birliyinizin sədri, xalq şairi, dostunuz Nadirbək Alimbekovla tanış oldum. Bu tanışlıq zamanı Nadirbək bəy “Türk Dünyasına xidmət” Beynəlxalq mükafatına layiq görülmüş Əli Musa oğlu Əliyevin Frunze-Oş yolunu çəkən Ə.Əliyev olmasını və hazırda Bakıda yaşamasını öyrəndi. Sonra Nadirbək bəyi Fəxri doktor və Sizin qardaşınız Şahmar Əkbərzadənin adını daşıyan Beynəlxalq mükafatı təqdim etmək üçün Bakıya dəvət etdim. Bu səfər zamanı Nadirbək Əli Musa oğlu ilə şəxsən görüşüb, tanış oldu. Və Qırğızıstana dönməyə kimi onu Qırğızıstan Dövləti adına Bişkekə dəvət etdi. Əli bəy, polkovnik Yahya Əliyev və mən on gün Qırğızıstanın və Qazaxıstanın qonağı olduq. Bizi Prezident Aparatında qəbul etdilər. Yazıçılar Birliyində təntənəli görüşümüz oldu. İssiköldə və bir sıra başqa yerlərdə ictimaiyyətlə görüşdük. Qaraqöl şəhərində Narın çayı üzərində ən böyük körpüyə Qırğızıstan-Azərbaycan Dostluq Körpüsü olaraq Əli Əliyevin adı verildi. Qırğızıstan Dövlət Himninin müəllifi, Qırğızıstan Yazarlar Birliyinin sədri, xalq şairi Calil Sadıkov Bişkekin böyük küçələrindən biri olan və Əli Əliyevin layihəsi əsasında inşa edilmiş Çuy küçəsinə də onun adının verilməsini təklif etdi.

Bu körpü eyni zamanda qardaş xalqların ədəbiyyatlarının da dostluq körpüsünə çevrildi. Mən Bakıda Nadirbək “Qəlbimin çiçəkləri” və Məhəbbət Moldalievanın “Doğma torpaq” şeirlər kitablarını çap etdim. Qırğızıstan Yazarlar Birliyi mənim “Kraski vremen” kitabımı çap edərək, ona 2005-ci ilin laureatı mükafatını verdilər. Məni Qırğızıstan Milli Yazarlar Birliyinə üzv qəbul etdilər.

Daha sonra Calil Sadıkovun, Seyit Altmışevin və Markabay Aamatovun kitabları gündəmə gəldi. İndi “Çağdaş Qırğız poeziyası” antologiyası üzərində çalışıram.

- Afərin! Bir qırğız olaraq gördüyün bu işlər üçün mən də sənə öz təşəkkürümü bildirirəm. Ümumiyyətlə, sənin Türk Dünyası üçün gördüyün çalışmaları ürəkdən təqdir edirəm. Şahmarın da ürəyi Türk Dünyası ilə çırpırdı (dərindən köks ötürərək kövrəlir). Xanımı, uşaqları necədir? Məni Azərbaycana ilk bağlayan Şahmar Əkbərzadə oldu. Heyf ki, aramızdan çox vaxtsız getdi.

Əslində bu gün hər bir türk aydını, türk birliyi və orta türkçə üçün əlindən gələni əsərgəməməlidir. Gücümüz birliyimizdədir. Lap elə mənim “həmyerlim” Əli Əliyevi götürək. Tək Azərbaycanın dəstəyi ilə dünyada bu gədər ün qazanardımı? Amma bir tərəfdən Türkiyə, bir tərəfdən Qazaxıstan, bir tərəfdən Qırğızıstan, bir tərəfdən Kıbrıs və digər türkdilli ölkələr dəstək olduqda, görürsənmi, haralara yüksəlmək olur?!

Bu dəfə mən sualla müraciət edirəm:

- Çingiz Ağa, bəs bu birliyə nail olmanın modelini Siz necə görürsünüz?

- Bunun ən üstün modeli Türkiyə-Azərbaycan münasibətləridir. Mən burada çox zaman Türkiyə səfirliyi ilə Azərbaycan səfirliyinin ünvanını belə dəyişik salıram (gülümseyir). Bir millət iki dövlət bizim gözümdə az qala bir dövlət kimi görünür. O biri cümhuriyyətlər də belə olmalıdır və biz hamımız buna çalışmalıyıq.

TÜRK TƏFƏKKÜRÜNÜN DANILMAZ DÜHASI

Adil CƏMİL
şair

Hələ sovetlər dönməmində Çingiz Aytmatovun biri-birindən dəyərlı əsərlərini oxuyanda içimdə bir Türk sevdası qaynayırdı. Tarixi taleyimizdən doğulan əsərlərdəki milli obrazlar, etnik doğmalığa söykənən bəddi-fəlsəfi məzmun və qıyası - qançəkərlik məni özünə çəkirdi. Az-çox dünya ədəbiyyatını oxusam da, dünyanın yalnız bir ədibi - zaman söz sənətkarı, dahi yazıçı Çingiz Aytmatov məni məndən almaq qüdrətinə sahib çıxmışdı...

Həmişə düşündürdüm ki, Manas yurdunun, qırğız xalqının böyük oğlu Çingiz Ağa ilə (Qırğızlar ona ağa deyər mürciət edirlər) görüşə bilim. Qırğızistana ilk səfərim 1987-ci ildə baş tutdu. Mən dağlar gözəli Bişkekədən əfsanəvi İssik-gölə qədər Tanrı dağlarının ətəkləri boyu gəzib-dolaşdım, Ulu Manasın Talas vilayətindəki məqbərəsini ziyarət etdim, qırğız folklor mühiti və yaşam tərzı ilə yaxından tanış olub səmimi, qonaqpərvər insanlarla təmasda oldum.

Qırğızistanın əyalət və vilayətlərini Çin sərhədlərinə qədər gəzdüyüm həmin günlərdə bir arzum hələ də ürəyimdə qalırdı – Çingiz ağa ilə görüşmək arzusu! Həmin günlərdə Çingiz Aytmatovun Çolpon-Ata deyilən kurort qəsəbəsində istirahət etdiyini eşitdim. Mən Prjevalsk şəhərində idim. Dərhal Çolpon-Ataya qayıtdım. Onun qaldığı yeri axtarıb tapdım, amma özünü görə bilmədim. Cəmi bir neçə dəqiqə əvvəl Çingiz ağa Bişkekə dönmüşdü... Beləcə, onunla görüşmək cəhdim həmin səfərimdə puça çıxdı.

Mən qırğız ellərinə səfərim zamanı yerli mühitlə tanış olarkən Aytmatovun obrazlarını, təsvir etdiyi əzəmətli dağları, bu dağlara düzülən keçə alaçıqları (yurtaları), bu alaçıqların içindəki qədim türk-qırğız naxışları vurulmuş fərməşləri, heybələri, xalça-palazları, tuluqlara doldurulmuş qıymızı, motallara yığılmış yağı, pendiri, bir sözlə, türk köçəri yaşam tərzinin iç mənəzərəsini öz gözəlrimlə gördüm! Dahi yazıcının təsvirlərindəki bozqır həyatı gözümün qabağında idi...

Elə ilk səfərimdə mən bu qədim türk diyarına vuruldum. “Manas” dastanını Azərbaycan oxucusuna tanımaq qərarına gəldim. Ölkəyə qayıdanda, “Tyan-Şanın zümürd qaşı” adlı yol qeydlərim “Ulduz” jurnalında dərc olundu. Sonra “Manas”dan tərcümələrim “Gənclik” jurnalında, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində işıq üzü görməyə başladı. Tərcümə prosesində vahid kökə malik ortaq mədəniyyətimizin oxşar motivlərini, geneoloji və tipoloji yaxınlığı görüb bu dastanı öz qəbuliyyatım çərçivəsində tədqiq etmək, araşdırmaq qərarına gəldim. Obyekt ki, yenidən Qırğızistana səfər edib “Manas” dastanı haqqında daha dolğun bilgiler əldə etməyə çalışdım.

1995-ci ildə YUNESKO-nun qərarı ilə “Manas” eposunun 1000 yaşı Beynəlxalq simpozium səviyyəsində qeyd olunmaq üçün gündəmə gətirildi. Yubiley tədbirinin keçirilməsi həmin ilin avqust ayına nəzərdə tutulmuşdu. Tədbirə dəvət alan Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində mən də Bişkekə yola düşəndə sevincimin həddi-hüdüdü yox idi. O zaman (yubiley mərasimindən 1 ay qabaq) mən “Manas”dan çevirdiyim bir boyu kitab şəklinə nəşr etdirmişdim. Cəmi 32 səhifədə ibarət olan bu kitabçanı qırğızlara paylayanda onların necə sevindiklərini hələ də unutmamışam.

Dünyanın 70 ölkəsindən dəvət almış dəyərli elm, sənət adamlarının qatıldığı simpoziumda Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev də çıxış edərkən bir gövdədən şəxslənən türk xalqının ortaq dəyərlərindən, eləcə də “Manas”dan danışmış onu etnik doğmalığ baxımından “Dədə Qorqud” və digər qəhrəmanlıq dastanlarımızla müqayisə etdi. “Manas Qırğız xalqının sinonimidir” deyər çıxışına başlayan yazıçı, akademik Çingiz Aytmatov bu eposun zaman-zaman yaşama səbəblərinə toxundu. O, xalqının etnik təfəkküründən ərsədən-əsrə, nəsilədən-nəslə ötürülən “Manas”ı konkret təhlil cəlb edərkən bu obrazın tarixi şəxsiyyət olmasına da bir aydınlıq gətirdi.

Bir neçə gün davam edən yubiley tədbirlərində Ç.Aytmatov qürurla iştirak edirdi. “Manas”ın ata yurdu Talasda qeyri-adi bir tamaşa hazırlanmışdı. Canlı döyüş səhnələri adamı IX-X əsrlərə, Manas dövrünə aparırdı. Çingiz ağa da bu tamaşanı heyərlə seyr edənlərdən biri idi. Sonra Bişkekə qayıdanda, bizimlə nümayəndə heyətinin tərkibində yubiley tədbirinə getmiş mərhum şairimiz Şahmar Əkbərzadə Çingiz ağayla görüşmək, bir qədər söhbət etmək

istədiyini bildirdi. Şahmar müəllimdən bu görüşə məni də aparmağını rica etdim. Etiraz etmədi, əksinə, sevincini gizlətmədən söylədi:

- Lap yaxşı! "Manas"ı tərcümə etməyə başladığımı da deyərsən ona.

Sonra biz müvəqqəti olaraq tədbirin proqramından kənara çıxıb Çingiz ağanın görüşünə getdik. O, Şahmar Əkbərzadə ilə çox səmimi görüşdü. Onlar tanış idi, Şahmar müəllim Azərbaycanda Aytmatovun ən yaxşı təbliğatçılarından biri idi... Hal-əhvaldan sonra Ş.Əkbərzadə məni Çingiz ağaya təqdim etdi. "Manas"dan tərcüməm əsasında nəşr olunan kitabçanı utana-utana ona bağışlayıb gələcəkdə bu işi davam etdirəcəyimi söylədim. O, kitabçaya görə, eposdan bir parçanın azəri türkçəsində səslənməsini görə təşəkkürünü bildirdi və bu işi davam etdirəcəyimə görə sevindi. Şahmar müəllim Çingiz ağa ilə şirin-şirin söhbət etdiklərindən mən onları baş-başa qoyub mehmanxanaya qayıtdım...

Dünyanın nəhəng yazıçısı Çingiz Aytmatovla ilk tanışlığım bax, belə oldu. Mən Azərbaycana qayıdanda "Manas" dastanının tədqiqi ilə məşğul olmağa başladım. Bir neçə illik zəhmətimin yekunu olan "Manas eposu və türk dastançılıq ənənəsi" adlı monoqrafiyam işıq üzvü gördü. Həmin mövzuda dissertasiya müdafiə edib filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi aldım.

Bütün bunları ona görə xatırladım ki, mən qırğız xalqının qılınc sahibi Manasdan qüdrətli söz sahibi Çingiz Aytmatova qədərki bütün məhəllələri, tarixi dövənləri az-çox araşdırdığım üçün ürəyimdə qırğız türklərinə qarşı sənməz bir məhəbbət var. Həm də bu məhəbbətin qığılcımını 1995-ci ildə ilk olaraq Çingiz ağa ələ alıb çevirdi - ələvli baxışları, ədlü ürəyi ilə...

ŞƏHƏRİMİ MARAQLIDIR, YOXSAX İNSANLAR?..

Azər ABDULLA,

yazıçı

2003-cü ildə ilk İstanbul səfərimdən qayıdanda uzun illər həsrətində olduğum bu şəhər, bu məmləkət haqqında yazmamayı, bəlkə, yazma bilməməyimin səbəbi bu doğma ölkəni çox gec görməyimdən bağli idi. Hələ sovet döənəmində yolların, bənd-bəgələrin qəddarcasına çəpərləndiyi, sərhədlərin quşkeçməz, Türkiyə və türklər haqqında yazmağın yasaq olduğu vaxtlarda ilk dəfə Mehdi Hüseynin, sonralar Anarın, Elçinin, Zaur Qədimbəyovun, Aqşin Babayevinin, daha sonra Məmməd Aslanın, Əsgər Rəsulovun, Tofiq Abdinin və indi yadıma sala bilmədiyim başqalarının çox maraqlı, əhatəli və zəngin oçerk, esse, elmi məqalələrindən sonra nəşə yazmaq mənə görə ovulmuş bostana girib peşəri ura axtarmaq kimi bir şey idi. Beş günlük İstanbul səfərimdən qayıdanda belə düşündürdüm. Elə o vaxt da qarara aldım ki, İstanbul təəssüratlarımı isti-isti deyil, bir neçə aydan sonra yazım. Və bu bir neçə ay altı il çəkdi.

Bakıda olduğu kimi İstanbul hava limanında da yoxlamadan keçmədən Azərbaycanın İstanbuldakı konsulluğundan bizi qarşılaşmağa gəlmiş mikroavtobusla şəhərə üz tutduq. "Yeşil köy" hava limanından bir qədər aralandıqdan sonra Anar bəy sükuu pozaraq yolun soluna işarəylə "Azər, ora "Surlar qala divarı" adlanır" dedi. Bir an mənə ələ gəldi ki, Anar bəy bu yaşımnda İstanbula birinci, həm də gec gəlməyimə eyhamla mənimlə zarafat eləyir. On beş yaşımnda ilk dəfə İrəvan şəhərinə gedərkən qatarda həmyerlilərimizdən birinin mənə "Ağzında sümüük yoxdu deyə səni şəhərə buraxmayacaqlar" deməsini xatırladım. Bir an keçməmiş Anar bəyin eyni tonla "Bizans dövründən qalmasıdır" əlavəsindən sonra düşündüm ki, yox, bu həssas insan heç vaxt nəinki mənim, heç kimin qəlbinə toxunmağı özünə rəva bilməz. Az sonra onun yenə onun doğma səsinə eşitdim: "Bu da "Rum eli hisarı"dı".

Yol boyu Anar bəyin "Anadolu hisarı..." və indi unuduğum bir neçə möhtəşəm abidənin adını sadalamasından başqa tədbir

günlərində bəzən yan-yanə oturduğumuz, bəzən məndən bir sıra öndə olanda arxaya dönərək İstanbulda yanından-yaxınlığından ötdüyümüz "Sultan Əhməd Caməsi"ni, "Top qapı Sarayı"nı, neçə-neçə başqa məşhur yerləri göstərməkdən yorulmadığını görəndə onun qayğıkeş və həssaslığının bir daha şahidi olur, onu özümə bir dost, doğma qardaş sanırdım. Anar bəydən söz düşmüşkən, onun İstanbul axşamlarından birində "Boğaziçi" deyilən yerin, yəni Marmərənin qırağında Moskvaдан gəlmiş tanınmış türkoqoq, professor Tofiq Məlikliyə, Ramiz Rövşənə və bəndənizə verdiyi qonaqlıq zamanı ləviz yeməklər, ədəbiyyat, incəsənət, din, mənaviyyat, əxlaq barəsində edilən söhbətlərdən yadımda çox şey qalıb. Ən canlı və diri xatirə isə İstanbulun Avropa və Asiya deyilən hissəsini birləşdirən çox uzun və əzəmətli asma körpünün üstüylə qaranlıqda sütüyən maşınların işıldaquşa bənzəməsi yeniyetmə çağlarımnda çoxdan unutuğum yaylağımızın yə gecələrinin mənə xatırlatması idi.

Bizi növbəti tədbirlərdən birinə aparacaq avtobus gecikdiyindən hamımızın dəridədiği vaxt Anar bəyin "Azər, sənnən gözləməzdim, niyə qrafikdən çıxıb bilmirsən, nə acəb gedib şəhərin görməli yerləriylə tanış olursan?" sorğusuna dəstədən ayırılıbilməyimin bir neçə səbəbindən birini də deyə bilmədim, sadəcə "Anar müəllim, heç özüm də bilmirəm" cavabını verdim.

Bu səbəbin biri Ramiz Rövşənə tapışmağım idi. Bir səhərdə yaşasaq da ildə bir-iki dəfə hansısa tədbirdə, toyda, yaxud yolda görüşür, atüstü "nə var, nə yox"dan başqa söhbətimiz olmurdu, bəzənsə uzaqdan-uzağa təbəssümlə, başımızı tərpədən salamlamaqla kifayətlənməli olurduq. Qaldığımız otdə otaqlarımız yanaşı idi. Bir axşamçağı Ramizlə "İstiqlal" caddəsində "İstiqlal" abidəsinin başına dolanarkən ondan şeirlərindən birini söyləməsini istədim. O, iki şeirini özünəməxsus çilginliqlə dedi. İkinci şeirini deyib qurtaranda "Bu şeir yarımçıqdı, bitirə bilməmişəm" dedi. Şeirlərinin ikisini də bəyəndiyimi bildirdim. "Sən deməşəydin, yarımçıqlığını, bitmədiyini hiss eləməzdim. Məncə, şeirin bitib-bitmədiyi şeytədir. Bunu oxucu yox, ancaq şair bilir. Hətta bitmiş hesab edilən şeirə də bir bənd artırmaq olar".

Ramiz mənimlə razılışmır, çoxlu misallar, dəlillər gətirirdi. Nədənsə, mən onunla bu məsələdə razılığa gələ bilmirdim.

İstanbul səfərimizdə "Yerəbatan" deyilən yerdə şeir bayramında iştirak edirdik. Bizans dövründən qalma həmin möhtəşəm

abidəni görmək üçün təxminən on beş, iyirmi metr yerin təkinə endik. Türkiyədən və dünyanın bir çox yerindən gəlmiş türk şairləri burada şeirlərini oxumalıydılar. Şairlərin arasında həsəd aparadığım yeganə şair Ramiz Rövşən idi. Birincisi, gözəl şair olduğuna, ikincisi, şeirlərini çox gözəl, özünəxas, sinədən söyləməsinə, İstanbulda tanınmış-sevilməsinə görə onun daha sürəklə alqışlarla qarşılanacağını duyduğumdan çıxış üçün ondan öncə mənə söz verilməsini arzulayırdım. Azərbaycanıdan ilkin olaraq mənə adım çəkilsə də, narahatlığım azalmadı, çünki şeirimi vərəqədən oxumağım bir yana, eynək də taxmalıydım. Həmişə mənə elə gəlib ki, eynək taxıb vərəqdən, yaxud kitabdan şeir oxuyan şairin şeirlərinin təsiri, gücü, effekti xeyli azalır. Qaydaya görə bu toplantıda hər şair bir şeir oxumalıydı. İstanbulla həsr etdiyim şeirimi oxuyandan sonra, üzlülük edib ikinci, "Anam, sən məni belə doğmamışdın" şeirimi də oxudum. Anar bəyin yanından ötəndə o, ikinci şeirimə işarəylə dedi: (bu şeirimdə əsəbilik notları aydınca duyulurdu) "Bilirdim, Azər yənə bir oyun çıxaracaq". Yerimə oturanda yanımda Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bilicisi olan bir ədəbiyyatşünas (heyif, adını xatırlaya bilmirəm, amma bir neçə toplantıda iştirak etdiyimizdən artıq bir-birimizi tanıyırdıq), İstanbulla həsr etdiyim şeirimin əlyazmasını ona verməyimi xahiş edəndə, qəlbimi sevinc hissi bürüdü.

Rəsmi toplantılardan ayrılmağımın bir səbəbi də Çingiz Aytmatovun bu ədəbiyyat günlərində iştirak etməsiydi. Həmin il görkəmli yazıcının yetmiş beş yaş qeyd olunurdu. Onunla birca dəqiqə söhbət etmək, heç olmasa ona birca sual vermək ürəyimdən keçsə də, ətrafında insan selini görəndə istəyimin baş tutacağına inanmadığım yə yaxınlaşmırdım. Tədbir günlərindən Çingiz Aytmatovun çıxış etdiyi salon böyük otdədən dinləyicilərin bir hissəsi, o cümlədən də mən ayaqüstə dayanmışdıq. Tanımadığım bir gənc ayağa qalxıb stolunun mənə sarı sürüşdüdü. Çingiz Aytmatov toplantıda rusca, gərək ki, çağdasə dünya ədəbiyyatında gedən proseslərdən danışırdı. Çıxışının sonunda ona verəcəyim sual barəsində düşündüyümdən onun danışığına diqqətimi yönəldə bilmirdim. Oxuduğum "Əlvilə, Gülsarı", "Cəmila", "Ağ gəmi", "Əsrə bərabər gün", "Dəniz kənarıylə qaçan alabaş" roman və povestlərini xatırlayaraq, maraqlı bir sual haqqında düşünürdü. Bu məqamda Anar bəyin stəkana su töküb içməyi gözümdən qaçmadı. Bütün toplantı və görüşlərdə dinləyicilərin qarşısında- sədarətdə protokol qaydalarına

əsasən Çingiz Aytmatovla həmişə yanaşı əyləşən Anar bəyi görəndə bir azərbaycanlı kimi qürur hissi keçirirdim.

O axşamdan yadımda qalan başqa bir məqamsa İstanbulda yaşayan bir gənc şairin, bəlkə də, şeir həvəskarının bizim oturduğumuz yerə (sağımızda Ramiz bəy, solumuzda "Yerəbatan"da məndən şeirimini əlyazmasını alan həmin ədəbiyyatşünas əyləşmişdi) yaxınlaşaraq sıranın sonunda əyləşən gəncləri göstərib "Ramiz bəy, sən axşam gənclər sızı öz aralarında görmək istəyir" deməsi idi.

O gecəki qonaqlıqda masabayının və ayrı-ayrı adamların çıxışlarını dinləməyə, ana arı missiyasında görünən Ramiz Rövşənlə bir qrup gənc, pətkədən beçə verib ayrılmış müstəqil arı ailəsinə bənzəyirdi. (Bu yazımı Tofiq Abdin oxusa, mənimlə görüşəndə, yaxud telefonla zəng edərək ucadan, bir az da əsəbi-əşəbi deyəcək: "Ə, sən yenə Ramizi sevməkdəsən!? Ramizşünas olub getmişən, vallah")

Beş günlük İstanbul səfəri zamanı mənim üçün ən maraqlı və yadda qalan daha iki məqam, qaldığımız otelin yeməxanasında baş verdi: Ədəbiyyat günlərinin bitməsinə bir gün qalmış nahar etmək üçün Ramiz Rövşənlə yeməxanaya düşəndə, gecikdimiyizdən orada masa arxasında əyləşmiş bir nəfərdən başqa kimsəni görmədik. Yeməkləri sınıyə yığib piştaxtadan aralananda "Ramiz bəy, sən Allah, gedək onun yanında oturaq, bir az söhbətə tutaq" deyib Ramizin razılığını almadan qabağa düşərək tənha qocaya yaxınlaşib "İyi sabahlar" dedim. O, salamını alanda "Sizinlə birgə nahar etmək olarmı?" soruşdum. Bəlkə, dediyimi başa düşmədiyindən, yaxud yaxşı eşitmədiyindən mənə baxaraq "anlamadım" dedi. "Burda oturmaq olarmı?" soruşanda o, "buyurun" dedi. Bütün toplantılarda həmişə əlində kəpka olan bu qocaman şairin kiminləsə söhbət etdiyini görməmişdim. Yaşı səksənə ötmüş, Türkiyədə modernist şair kimi tanınmış İlhan Berk ağır eşitdiyindən söhbətimiz yaxşı alınmışdı. Mən onun Nazım Hikmətə, onun şeirlərinə münasibətini öyrənmək istədim. Sualımı təkrar etməli oldum. O, başını qaldırmadan "O, mənim üçün keçilmiş mərhələ" dedi. Mən övladları barədə soruşanda bir oğlu olduğunu, Amerikada yaşadığını bildirdi. "Əlaqənin varmı, sizi arayırmı, telefon açırmı?" soruşanda salımlın cavabının gecikdiyini görəndə, sorğumun mənasız, yersiz səslənməsinə qınayıcı bir tərzdə Ramiz: "Bu nə deməkdi, övladı, oğlu atasıyla maraqlanmaya bilərmı", - dedi. Ədəbiyyat və bir çox mübahisəli məsələlərdə çox

vaxt son sözü deyib nöqtə qoyan və ətrafındakıları da buna inandırmağa çalışın, çox vaxt da buna nail olan Ramizin sanki "zəif yerini" tutduğundan, insan münasibətlərində bu məqamı dərinlən bilmədiyinə "sevinərək", İlhan Berkin də yaxşı eşitməsi niyyətiylə ucadan dedim: "Niyə sözümlə qəribçiliyə salırsın. Oğulların hamısını eyni cür olur?! Bizim köydə (İlhan Berk üçün bəzi sözləri Türkiyə ləhcəsində işlədirdim) bir ananın birçə oğlu Rusiyaya getmişdi. İllər ötsə də o, geri dönmür, ancaq üç-dörd ildən bir qurucu məktubu gəlirdi. O gedəndən yirmi altı il sonra anası dünyasını dəyişdi. Ölüm xəbərini teleqramla oğluna bildirdəndə, bir gündən sonra "poxoronte ne medlenno" cavabı gəldi", deyib, qaliblər kimi Ramizə baxdım. "Necədi sənin üçün, belə oğullar da var" dedim, sonra teleqramın türkəsini İlhan Berkə bəyan edəndə o, ağır-ağır başını tərpəməyin "Olur, olur" söylədi və öz oğluyla normal münasibətdə olduğunu bildirdi.

Sonuncu gün yola düşməmiş otelimizin yeməxanasına endim. Qonaqların çoxu dünəndən vətənlərinə döndüyündən yeməxanada kimsəni görmədim. Piştaxtadan yeməklərimizi götürüb qarıya yaxın masada əyləşdim, birdən bir nəfərin tək yeməxanaya girdiyini, piştaxta boyu addımlayaraq yeməkləri tələsik gözəndə keçirdiyini istədiyini əlindəki sınıyə yığdığını görəndə dıxsındım. Bu, Çingiz Aytmatov idi. Metlax döşəmədə səs salmamaq üçün dabanımı yerə basmadan yazıçıya yan aldım. "Gün aydın, Çingiz bəy!" - dedim. O, bir an başını qaldırıb gülməyəyərk "İyi sabahlar" deyib ərik və incir qurularından götürüb boşqaba qoydu. Bu dəfə ona "Çingiz ağa" kimi müraciət edərək "Hansı meyvəni daha çox bəyənersiz?" - soruşanda nə dediyimi anlamadığını bildirdi. Mən rusca "İki türk bir-birini başa düşmür, bu, faciə deyilmi" söyləyəndə o, yenə gülməyəyərk başını qaldırmadan "Bütün insanlar, milliyətindən asılı olmayaraq sevgi dilini gözəl anlaşırlar"-dedi, yenidən bir an mənə baxıb gülməsündü: "Это не достаточно?". Çingiz Aytmatovun "sevgi dili" ifadəsi bir şimşək kimi mənim yaddaşıma işıqlandırdı. Böyük yazıçıyla söhbət eləmək üçün Ulu Tanrı köməyimə gəldi. "Əsrə barəbər gün" romanındakı Rəhimalı əhvalatı yadıma düşdü. "Axı Sizin romanınızda özümdən çox-çox balaca qızı dalıcasına sevan Rəhimalını başqaları bir yana, heç doğma qardaşı da başa düşmür". Görünür, fikrimi aydın deyə bilmədiyimdən sözlərim onu o qədər də maraqlandırmırdı. "Çingiz ağa, romanınızdakı Rəhimalı obrazının prototipi

varmı? Yoxsa, sadəcə rəvayətdi?.." Onun susduğunu görəndə davam elədim: "Nabokovun "Lolita"sında yaşlı kişinin yeniyetmə qıza vurulması bir cürdü. Sizin əsərinizdəki tamam başqa cür... Bəlkə..."

Mən "Rəhimalı, bəlkə, Siz özünüzsünüz?" demək istədim, ancaq cürətəm çatmadı. Deyəsən, bu duyğulu sənətkar ürəyimdən keçəni gözümdən oxumuşdu...

"Aaa...Raymanalı! Yadıma düşdü" dedi. İndi o, mənimlə üzbəüz dayanmışdı. "Hər bir obrazda yaratdığı surətdə azmı, çoxmu yazıcının özündən də nəşə olur..."

Onu əlində sini ayaq üstə saxladığıma görə narahat idim. O, sanki tələsdiyini gizlədərək "Bilirsiniz, hər şey zamandan, məqamdan asılıdır. Bəzən bir situasiyada məhəbbət qalib gəlir, bəzənsə adət-ənənə sevgiyə qalib gəlir..." deyib məndən aralandı və gedib boş masalardan birinin arxasında əyləşdi.

... Nədənsə, bu gün mənə elə gəlir ki, Türkiyə səfərim məhz həmin məqamda başa çatdı. Sonra geri necə qayıtmağımızı demək olar ki, xatırlamıram. Elə bil məhz həmin məqamda yaddaşımın lenti qırılır. Və mən sonra nəyisə nə görə, nə də eşidə bilərəm. Deyəsən, mənim üçün insanlar şəhərlərdən daha maraqlıdır, şəhərlər isə məhz insanlarına görə maraqlıdır. Ola bilsin, mənim nə vaxtsa bir də İstanbulu yolum düşdü. Amma bu şəhərdə bu insanları bir də görə biləcəyəmmi?

DÜNYANI TƏSİRƏ SALMAQ BACARIĞI

Nərgiz CABBARLI,
tənqidçi-ədəbiyyatşünas

Yaratıcı adamlarla bağlı mövcud olan bütün təsnifatlarla yanaşı bir bölgü də var ki, onun elmi əsasında daha çox mənəvi-psixoloji təməli haqqında danışmaq olar və gücü də məhz bundadır: Təsirə salan yazıçılar və təsirdə olan yazıçılar. Əslində, bütün dünya ədəbiyyatını öz stixiyasına salıb istədiyi səmtə yönəldən (bəzən təhtəlsüzür olsa belə), fərqli istiqamətlərdə axınına rəvac verən, hətta ədəbiyyatşünaslığın başını qatan ədəbi cərəyanların, məktəblərin, meyillərin yaranmasına səbəb olan əsas Səbəb qələm sahiblərinin bu iki qrupudur. Biri idarə edir, o birilər idarə olunur, biri öndə gedir - yol salır, o birilər izlə addımlayır, biri nəinki ədəbiyyatın istiqamətini, hətta təfəkkür axınına, düşüncə tərzini, dünyabaxışını belə dəyişə bilər, o birilər isə bu dəyişikliyin təsiri altında o qədər böyük şək keçirir, o qədər heyətlənirlər ki, az qala bütün həyatlarını o heyratı dərk etməyə, o heyratə canatmaya, ona yetməyə sərf edirlər. Yetib də o məqamda yarada bilmək istəyi ilə alışirlar; bir qayda olaraq, bu təsirin altında onlarla, yüzlərlə əsərlər yaranır. Həm də pis əsərlər yox. Amma yəndə də o nümunələrdə təsirin mövcudluğu özünü buruzə verir, özündən danışır.

Və bir qayda olaraq, birincilər çox az, ikincilər isə həddindən artıq çox olurlar.

Çingiz Aytmatov da həmin o azsaylı birincilərdəndir. Yaratdığı ilə, tapıntıları ilə yaddaşı oyadan, təfəkkürü hərəkətə gətirən, düşünmə istiqamətini tamamilə fərqli yönə doğru dəyişən, vurduğu hər «bədiî zərbə» ilə insani içindən silkələyən, sarsıdan, özü ilə tanış edən, özünü özünə təqdim edən və anlamağa vadar edən yazıçı. Və bu, yalnız hər zaman qabardılan, müzakirə olunan türkçülüklə bağlı məsələ deyil. Aytmatov əsərlərində oyatdığı türk təfəkkürü, türkün genetik yaddaşı, yaratdığı türk böyüklüyü və təsvir etdiyi türk "günahları" ilə əslində, insanlığın yaddaşını, bəşəriyyətin şüurunu təzələmiş olub. Bəşəriyyəti "manqurtlaşmaq"dan xilas etmək istəyində bulunub. Bəşəriyyəti öz mövcudluğu haqqında düşünməyə, özünü

anlamağa vadar etmək istəyib. Elə bu istəyin gücü, möhtəşəmliyi, ilkinliyi yetərli idi ki, təsirə salmaq və təsirdə saxlamaq mümkün olsun. Uzun illər də belə qalacaq...

Aytmatovun böyüklüyü bir də ondadır ki, xüsusilə müasir nəsil yazıçılarının anlamalı olduğu bir həqiqəti öz həyatı, yaşamaı və əsərlərindəki bədii həqiqətin ifadəsi ilə dəfələrlə sübut edib. O, bir daha təsdiqlədi: dünyanı o yazıçılar maraqlandırır ki, onlarda istedadlı özünü təsvir, özünü dərk, bədii şüurda kökünü aqayıdış mövcuddur. Və ən böyük istedad da, ən böyük həqiqət də, ən fərqli təsvir də genetik özünü ifadədə, genetik kodların açılışında cəmləşib. Bir sözlə... ən böyük kosmopolitik düşüncənin belə nüvəsində milli təfəkkür, milli özünü dərk durmalıdır. Milli özünü tanıma dayanmalıdır. Ədəbi hadisənin də, bədii personajın da, elə yazıçının özünün də ən gerçək və əvəzolunmaz koloriti bundadır.

ÇİNGİZ AYTMATOV FENOMENİ

Südəbə SƏRVİ,
yazıçı-jurnalst

Bilmirəm niyə, amma Qırğızıstan həmişə mənim üçün doğma və yaxın ölkələrdən biri olub. Uşaqlıqdan sevmişəm bu ölkəni. Bəlkə də, eyni soykökdən olmağımız, ulu keçmişimiz, böyük Gök Türk anlamı bizləri bu qədər yaxınlaşdırıb. Bilmirəm. Amma bu sevginin bir həqiqətini də zaman keçdikcə dərk etməyə başladım: Çingiz Aytmatov həqiqətini.

Mən hələ uşaqlıqdan onun yazdığı hekayələri çox böyük maraqla oxuyurdum.

Çünki onun əsərlərində hadisələr o qədər gözəl təsvir olunurdu ki, baş verənlər bir-bir gözümdən öndə canlanırdı. Sanki özüm yaşayırdım o anları. Ən çox da "Cəmila" hekayəsi ilə tanıdım onu. Çox gənc ikən dünya ədəbiyyatına səs salan "Cəmila" hekayəsi. Böyük fransız yazıçısı Lui Araqon əsəri oxuduqdan sonra onu "Dünyanın ən gözəl eşq hekayəsi" adlandıracaqdı. Bu barədə bir qədər sonra.

Yazıçının dünyaya gəlişi də, həyatı da, uşaqlığı da özü bir möcüzəydi.

Çingiz Aytmatov 1928-ci il dekabrın 12-də Qırğızıstanın Talas əyalətinin Şəkər kəndində dünyaya göz açıb. Atası Torekul Aytmatov rusca yüksək təhsil görmüş bir ziyalı olaraq Moskvada məsul vəzifədə çalışırdı. Tatar qızı olan anası Naqimə xanım da təhsilli və kübar bir qadın olub. Torekul Aytmatov sovet rejiminə çox bağlı bir insandı, Stalınə sitayiş edirdi. Nə yazıq ki, 1938-ci ildə elə inandığı həmin rejim tərəfindən də məhv edildi. Belə olduqda doqquz yaşında olan kiçik Çingiz anası və 3 bacı-qardaşı ilə bərabər Şəkər kəndinə göndərilir: burada ata nənəsi Ayımxan xanımın və bibisi Qaraqızın yanında tərbiyə alır; onların qədim qırğız xalq nağıllarına, əfsanələrinə qulaq asa-asa böyüyür. Çox sonralar bu barədə yazacaqdı: "Məni yenidən həyata gətirən bu iki insan olubdur." 13 yaşındaykən İkinci Dünya müharibəsi başlayır və ailənin bütün ağırlığı onun üzərinə düşür; poçtalyonluqdan tutmuş kolxozda sovet katibliyinə qədər

çalışır. Hələ uşaqları qarşılaşdığı bütün bu çətinlikləri, insanların çəkdiyi əzab-əziyyətləri öz gözələri ilə görən Çingiz Aytmatov sonralar bunu öz əsərlərində ürək ağrısı ilə təsvir edəcəkdi. Mühəribədən sonra o, əvvəlcə veterinar, sonra isə zootexnik ixtisasları üzrə oxudu. Bəlkə, elə buna görədir ki, bəzi əsərlərində heyvan obrazlarına xüsusi yer verib. ("Əlvida, Gülsarı" və s.) 1956-1958-ci illərdə Moskvada Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil alır. Elə həmin il bütün dünya ədəbiyyatına səs salan "Cəmilə" hekayəsini qələmə alır. Hekayə o zaman Moskvada çıxan "Noviy Mir" jurnalında böyük qazax yazıçısı Muxtar Avezovun "Yolun açıq olsun!" adlı xeyirdüası ilə dərc olunur və bununla da Çingiz Aytmatovun dünya ədəbiyyatına gəlişinə yaşıq işıq yandırılır.

Mən bu hekayəni sonralar- ilk dəfə 7-ci sinifdə təhsil alanda oxumuşdum. Bəlkə, bu hekayənin mahiyyətinin fərqi nə qədər də varmamışdı, amma çox xoşuma gəlmişdi əsər. O zaman heç ağılıma da gəlməzdi ki, çox sonralar günün birində mən bu əsəri qələmə alan o böyük yazıçı ilə görüşəcəyəm. Özü də iki dəfə bu səadət mənə nəşib oldu.

Tarixin saati 2008-ci fevral ayının üstündədir. Həmin il Çingiz Aytmatov ili elan olunmuşdu və böyük yazıçının Bakıya gəlişi gözlənilirdi. Bakıya dəvətli idi Aytmatov.

Mən onda İctimai televiziyanın əməkdaşı idim. Yaxşı yadımdadır, biz yazıçı və telejurnalistlər Atatürk Mərkəzində dairəvi masada əyləşib onu gözləyirdik. Bu tədbirdə Prezident Aparatından, Yazıçılar Birliyindən, başqa rəsmi və qeyri-rəsmi dairələrdən, hətta Türkiyədən, Rusiyadan, Qırğızıstandan və İrandan çox hörmətli qonaqlar və millət vəkili də iştirak edirdi.

Qonaqlar gəlmiş, hamı öz yerini tutmuşdu. Amma Çingiz Aytmatov hələ gəlməmişdi. Dedilər ki, yoldadır, gəlir, başqa bir tədbirdə olduğu üçün bir qədər gecikir. Mən səbirsizliklə onu gözləyənlərin içində idim. Bu böyük yazıçını görmək mənə yuxu kimi gəlirdi.

Budur, tam üzbəüz oturduğum qapı birdən açıldı və hündürboylu, şəkildə, televizorda göründüyündən də çox yaraşlıqlı və əzəmətli Çingiz ağa zala daxil oldu. Ağ gümtüşü saçları səliqə ilə arxaya darlanmışdı. Əyninə tünd göy rəngli kostyum və ağappaq köynək geymiş, kostyuma uyğun göy mələmil qalstuk taxmışdı. Sıması o qədər nurlu idi ki, əsl türk kişinin obrazı vardı üzündə.

İndiki kimi yadımdadır, o, içəri girəndə hamı özündən asılı olmayaraq böyük ehtiramla bir andaca ayağa qalxdı. Mən özüm də nə zaman ayağa durmağımı hiss etmədim. Bu, o idi. Düşündürücü əsərləri ilə dünya ədəbiyyatına səs salan, türk dünyasının böyük yazarı, qırğızların fəxri, qürur duyduğu Çingiz Aytmatov!

Həyatda onu heç zaman görməmişdim. Amma qeyd etdiyim kimi, uşaqlıqdan demək olar ki, bütün əsərlərini oxumuşdum, oxumadıklarımın da məzmunu ilə tanış idim. Mən də sovet dövrünün uşaqlarından idim və təbii ki, o dövrün bəzi haqsızlıqlarını, yalanları, əl-qolumuzun "buxovlu" olduğunu gördüm və duyurdum. Dünya və sovet ədəbiyyatından mənalı, ürəyimizə yatan hər hansı bir əsər əlimizə düşdükdə, onu bir nəfəse sən kimi içirdik. Diqqətimi çəkan həm də Ç. Aytmatovun əsərləri idi. Bilmirəm, nədən onun əsərləri mənə başqa bir aləmə aparırdı. Şehirli aləmə. Bəlkə də, yeniyetməliyimdən irəli gəlirdi, amma həqiqət buydu ki, oxuduğum hekayələr haqqında günlərcə düşündürdüm. Pafosdan uzaq, mübaligəsiz deyənlərini bunu, yazıçının əsərləri mənə sanki göylərə qaldırır, saatlarla eləcə dibsiz göylərin ənginliklərində uçurdu, uçurdum... gah Cəmilə olurdu, romantik bir yay gecəsində sevdiyimə-Daniyara bənzər bir igidə qonşuluq cürəmələri əsrarəngiz nəğmələri və araba təkərlərinin cırıltısı altında gecələr yol gedirdim, pislərdən, yalandan, riyadan uzaqlaşmağa çalışırdım, gah Altınay kimi ucqar bir dağ kəndində uşaqlara savad, bilik öyrədən müəllimə olurdu, gah vəfalı Asiya kimi vəfasız İlyasin yolunda bütün çətinliklərə dözdürdüm, gah da Gülsarı kimi sədaqət dostum olurdu... Və bu əsərlərin təsiri ilə özümü çox güclü, qüvvətli, ən başlıcası isə daxilən azad sanırdım. İndi artıq imzaman ədəbi mühitdə az-çox tanındığı bir zamanda düşündürəm ki, bəlkə də, o vaxtlar biz belə əsərlərlə böyüməsəydik, həyata baxışımız, ədəbi düşüncələrimiz tam fərqli olardı. İndiki dünya ədəbiyyatından xəbəri olmayan bəzi "yazarlər" kimi. O zaman dünya və rus ədəbiyyatından oxuduqlarımız mənim və yaşlıdlarımızın zehnidə bir təlatüm oyadırdı. Özümü həmişə əsər qəhrəmanlarının yerinə qoyurdum Yaxşı yadımdadır ki, qonşuluqda yaşayan əmi və dayıuşaqları ilə toplaşib həyətimizdəki köhnə evin balaca evyanında səhnəciklər qurardıq. Qərribə də olsa, o vaxt mənə elə gəlirdi ki, həqiqətən, həmin qəhrəmanlardan biriyəm və yaşadığımız əsl həyatda biz rol oynayırdıq. Guya bizdən həyatımız da kinodur və biz kinodakıları görüb duyduğumuz kimi onlar da bizi

görlür... Bu 10-11 yaşlı uşağın fantaziyası deyildi, Aytmatov əsərlərinin bizdə oyatdığı təsir qüvvəsi idi.

O zamandan sevdim onu. Uşaq sadəlövhüylü ilə əmimqızıyla bir neçə dəfə ona məktub da yazdıq. Amma haraya, kimə göndərəcəyimi bilmədiyimiz üçün o məktublara ləvac qaldı.

Çox sonralar anladım ki, əslində mənim uşaq vaxtı anlayıb dərk edə bilmədiyim əsl həqiqəti yazmış Çingiz Aytmatov. Hansı ki, "Əlvida, Gülsarı"da onun təsvir etdiyi Gülsarı adlı atı çox sevmişdim və mənə də heyvanlara böyük məhəbbət oyanmışdı. Dərk edədim ki, sən demə, bütün bu hadisələr yazıcının elə öz həyatı imiş... Çingiz Aytmatov, heç demə, böyük bir cəsarətlə ilk dəfə olaraq sovet rejimindən qurtulmağın yolunu göstərmiş. Qaranlıqdan işığa çıxan yolunu.

7-8 yaşlı kiçik qırğız oğlanın gözündə durbin uzaqdan İssik-Kula baxaraq dediyi sözlər gəlir qulağıma: "Mən balıq olacağam. Eşidirsən, baba, çayla üzüb ağ gəminin yanına gedəcəyəm". Sonra müəllifin pislik və haqsızlıqlara bezib balığa dönmək, azadlıq istəyən bu balaca fədaiyə müraciətlə dedikləri səslənir qulağımda: "Sən üzüb gətdin. Heyif, çox heyif! Niyə qaçıb yola çıxmadın? Əgər sən yolla xeyli qaçsaydın, hökmən onunla rastlaşardın. Qabaqda Buynuzlu Ana Maral səkərdi.. Fəqət, sən üzüb gətdin...Uşaq qəlbinin barışa bilmədiklərini sən rədd etdin.Sən şimşək kimi yaşadın-bircə dəfə çaxdın və söndün. Şimşəyi çaxdıran göydür; göy isə əbədidir!" ("Ağ gəmi"). Bu sözləri Ç.Aytmatov hələ Domokl qılınçı başının üzərində olan zamanlarda yazdırırdı xalqına..

O, Atatürk Mərkəzində çıxış edir, mən isə bütün bunları ani olaraq fikrimdən keçirirdim. Əsərlərini çox sevdiyimçün bəlkə, ona bu qədər vurğunluqla baxırdım. Bilmirdim. Amma onu bildirdim ki, bu, o idi! Bir zamanlar "Cəmilə"ni oxuyub məktub yazdığım, amma göndərə bilmədiyim, xəyalımda hər zaman əziz tutduğum həmin yazıçı.

Tədbir bitdikdən sonra ona yaxınlaşdım, tanış olduq. Qısa da olsa, onunla söhbət etdik, birlikdə şəkil çəkdirdik. Həmin şəkli əziz bir xatirə kimi qoruyub saxlayıram. Hərdən özümü qınayıram ki, nədən mən düşündüklərimi, ürək sözlərimi deyə bilmədim? Vaxtının qisəliyindənmi? Ona nə qədər jurnalistin yaxınlaşdığını təsəvvür edin. Həminə da səməmi münasibətlə yanaşır, avtoqraf verir, şəkil çəkdirir. Görünür, bu da tələyin bir qismətidir ki, o zaman üreyim-

dən keçənləri, deyə bilmədiklərimi indi qələmlə deyirəm. Doğrudan da, həyat qoribəliklərlə doludur.

Bəziləri düşünür ki, necə oldu, kiçik qırğız xalqından belə dahi yazıçı yetişdi? Alman filosofu Kant yazır: "Bütün həqiqətlər cəhənnam əzabında üzə çıxır". Və heç şübhəsiz ki, lap kiçik yaşlarından atasız böyüyən, insanların əzab-əziyyətlərini, acılarını, dərdlərini öz gözlləri ilə görəndə Aytmatov bütün bu sıxıntıları hələ uşaqkən kiçik qəlbinə həkk etmişdi. 30-cu illərdə bir çox qırğız ziyalılarının represiyaya məruz qalması, onların kütləvi şəkildə qətləmi Aytmatovlar ailəsini də uzun müddət sarsıntıda saxlamışdı. Atasız Torekul Aytmatov bir çox qırğız ziyalıları ilə bərabər günahsız yerə məhv edib kütləvi məzarlığa gömdülər o zaman. Amma məzar harada idi, heç kəs bilmirdi. 1963-cü ildə qələmə aldığı "Ana Torpaq" əsərində epiqraf olaraq yazırdı: "Ata, mən sənə məzarüstü abidə qoya bilmədim. Sənin harda dəfn olunduğunu belə bilmirəm. Bu əsərimi sənə itaf edirəm".

Tarix gec-tez bütün sirləri açır. 90-cı illərdə həmin kütləvi məzarlığı tək tanıya bilən bir şəxs 60 il susub, nəhayət, dilə gəlməsi sayəsində bu məzarlığın yeri tarixə bəlli oldu. Heç şübhəsiz ki, bütün bu hadisələr-"xalq düşməni"nin oğlu olması, atasının harada dəfn olunduğunu belə bilməyən bir övladın atasına olan sonsuz məhəbbəti, yaşadığı sarsıntılar hələ uşaqlığından Ç. Aytmatovun qəlbində daim qanayan bir yara idi. Bu yarının üstü heç vaxt qaysaq bağlamadı. Baxmayaraq ki, Sovet dövründə ona ən böyük Dövlət və Lenin mükafatları verilmişdi, amma bunlar da qəlbinə vurulan yaraları sağalda bilmədi. Əksinə, daha da dərinləşdirdi. "Kassandra damğası"nda yazır: "Qan və İqtidar. Bax, bunlar əsrlərdən bəri bütün pisliklərin anasıdır. Bir xainlik ikincisini meydana gətirir. O da üçüncüsü üçün toxum buraxır." Aytmatov atasının və xalqının, ümumilikdə bütün ziyalıların başına gətirilən bu müsibətləri, bu faciəni yazdığı əsərlərdəki qəhrəmanlarının taleyi ilə birləşdirərək öz əsərlərində bunları təsvir etdi. Və xalqın başına açılan müsibətləri gələcək nəsillərə yazdığı əsərlərlə söylədi. Linkolnun bir fikri düşür yada: "Siz fəqətləri olduğu kimi xalqa çatdırın, xalq özü yol tapıb bu həqiqətin harada olduğunu öyrənəcək." O da həqiqəti yazdı və həqiqəti çatdırdı insanlara: onların görmək istədiyi həqiqəti.

Bəli, illər sonra dark etdim ki, Qırğızıstanı mənə sevdirən Aytmatov fenomeni olub. Bu sevgi zaman-zaman içimdə boy atıb, böyüyüb. Min ildən artıq yol gələn xalqın möhtəşəm abidəsi olan "Manas"la tanışlıq bu sevgini bir az da artırdı. Dəyərli alimimiz, professor Nizami Cəfərovun dedivi kimi: "Qırğızları (və Qırğızıstanı) düzəün dəyərləndirmək üçün onu hiss etmək gərəkdir... "Manas"dakı kimi, Çingiz Aytmatovdakı kimi!".

Çingiz Aytmatovun Azərbaycanla çox geniş əlaqələri vardı. Mərhum prezidentimiz Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı cənab İlham Əliyev hər zaman Ç.Aytmatov şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük dəyər veriblər. Təsadüfi deyil ki, 80 illiyi ərəfəsində cənab Prezidentimiz onu qəbul edərək yazıçı "Dostluq" ordeni ilə təltif etmişdi. Sonradan, vəfatı münasibəti ilə Qırğızistan Respublikasının Prezidenti Kurmanbek Bakiyevə göndərdiyi başsağlığı teleqramında cənab İlham Əliyev Çingiz Aytmatovu "dünya şöhrətli yazıçı, görkəmli dövlət xadimi, ictimai-siyasi xadim və Azərbaycan xalqının böyük dostu" adlandıraraq ona çox böyük dəyər vermişdir. Bundan başqa yazıçı və şairlərimizdən Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, İmran Qasımov, Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Şahmar Əkbərzadə, Səbir Rüstəmxanlı, Hüseynbala Mirələmov, Nizami Cəfərov, Vilayət Quliyev, Aydın Məmmədovla, bəstəkarlardan Qara Qarayev, Polad Bülbüloğlu ilə, rəssamlardan Tahir Salahovla, Əşrəf Heybətovla dostluq münasibətləri vardı. Toğrul Nərimanbəyov onun portretlərini çəkib. Bişkekdəki mənzilində Azərbaycan rəssamı Cavad Mircavadovun rəsmlərini asmışdı.

Bir sıra əsərlərini Cəmil Əlibəyov, İslam İbrahimov və başqaları ana dilimizə çevirib, Teymur Elçinin tərcüməsində "Ana tarlası" əsəri Azərbaycan Akademik Milli teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulub. Türkiyədə Azərbaycan kinorejissoru Tofiq İsmayılova dostluq və əməkdaşlıq edirdi. Azərbaycanda onun haqqında dissertasiya müdafiə olunub.

Çingiz Aytmatovun bir xoşbəxtliyi də bu idi ki, Azərbaycanda da onu sevən və oxuyan milyonlarla oxucu təbəqəsi vardı və bu gün də var!

Tanrı hər millətə dahi şəxs nəşib etmir. O, qırğız xalqına Tanrı tərəfindən göndərilmiş bir dahi idi.

Onun haqqında keçmiş zamanda danışmaq çox çətindir. Çünki o, əsl yazıçı idi. Əsl yazıçının hec zaman vicdanı yatmır. Bütün

insanları düşündürən, əzab verən suallar onun da qəlbində, vicdanında idi və bu əzablar zehində bir təlatüm yaratmışdı. "İnsan oğlu nə etsin ki, insan kimi qala bilsin?" Yazıçının cavabsız suallarından biri də məhz bu idi və onun bütün əsərlərində bu suala cavab sorulur. Bir vətəndaş-ziyalı kimi yazıçı elinə, obasına, xalqına heç zaman laqeyd qala bilmədi.

Onun vəfatı xəbərini ilk olaraq həmkarımdan eşidəndə mən donub qalmışdım. Düşünürdüm ki, bəlkə, yalan olar. Amma nə yazıçı ki, axşam bu xəbəri televiziya kanalları təsdiq edəndə çox sarsıldım. 80 yaş təmtəraqla qeyd olunacaqdı. Görə bilmədi. Həyatı haqqında böyük bir film çəkilirdi, o filmdə özü çəkiləcəkdə... Bu da qismət olmadı ona.. Çox sevdiyi Ana Torpaq, Ata Beyit onu əbədi olaraq öz qoynuna aldı.

Azərbaycanın böyük maarifçi yazarı Məhəmməd Hədinin məşhur bir mısrası var: "Kim olduğumu göstərəcək ölümüm!" Çingiz Aytmatovun ölümü onun böyüklüyünü bir daha sübut etdi. Onun yoxluğu bütün türk dünyası üçün çox böyük itkidir. Bu yoxluq dünya ədəbiyyatında hər zaman hiss olunacaq.

Çingiz Aytmatovla görüş mənə üçün inanmayacağım bir saadət oldu, çünki uşaqlıqdan sevdikim böyük yazıçı ilə üz-büz görüşüb əlini sıxmaq mənə nəşib oldu... Onunla şəkil də çəkdim. Həmin şəkil əziz bir xatirə kimi saxlayıram. O anları həmişə fərəhlə xatırlayıram. Fəxr edirəm ki, bu böyük kişi haqqında vəfatından sonra Azərbaycanda ilk olaraq kitab tərtib etmək mənim qismətimə düşdü. Bu. Yazıçılar Birliyinin sədri çox hörmətli Anar müəllimin təşəbbüsü ilə oldu. Anar müəllimin Çingiz Aytmatova çox böyük hörməti vardı. Yadımdadır ki, Aytmatov Bakıya gələndə onlar necə səmimi görüşüb söhbət etdiklərinin şəxsən şahidi olmuşdum. Onun vəfatı xəbərinə də çox üzülmüşdü Anar müəllim. Yadımdadır ki, vəfatından az sonra məni yanına çağırıb dedi:

- Çingiz Aytmatov haqqında kitab tərtib etmək lazımdır. Bu işi sənə həvalə edirəm. Onunla əlaqəsi olan kimlər varsa, olubsa, tap, hazırla.

Əlbəttə, bu Xalq yazıçımızın mənə olan böyük etimadı idi.

Anar müəllimin verdiyi bir sıra materiallarla bərabər kitabxanalarda oldum, arxivlərə müraciət etdim, araşdırma apardım. Vaxtilə onunla bərabər olmuş, sonradan dünyasını dəyişmiş bir sıra

görməli insanların maraqlı yazılarına rast gəldim. ANS-də, İctimai televiziyadakı çıxışlarını götürdüm.

Bir neçə ay sonra "Mən Manasın oğluyam" adlı möhtəşəm kitab hazır oldu. Aytmatovun yaxın dostu olmuş, indi haqqın dərgahına qovuşmuş məşhur rəssam Toğrul Nərimanbəyovun çəkdiyi gözəl şəkil kitabın üzqabığını bəzədi. Ön və son sözləri yazmaq mənə nəsib oldu.

Yadımdadır ki, 2009-cu ilin may ayında yenidən tərindən çıxmış Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda kitabın böyük təqdimatı keçirildi. Həmin təqdimatda çox hörmətli insanlarımız - millət vəkilləri, alimlər, musiqişünaslar, kino işçiləri, aktyorlar, həmçinin Rusiya və Türkiyə səfirləri də iştirak edirdi. Müəyyən səbəblərə görə Qırğızıstandan nümayəndə yox idi. Əslində, bu, mənə çox üzdü. Çünki bu kitab Aytmatovun vəfatından sonra onun haqqında dünyada yazılmış ilk kitab idi. Sonradan eşitdim ki, kitab Qırğızıstanda böyük sevinclə qarşılanıb. Lap bu yaxınlarda isə şad bir xəbər aldım: vətənpərvər ziyalımız - Qırğızıstanda Türkdilli Dövlətlərin Siyasətinə Dəstək Fondunun (TDSDF) sədri çox hörmətli Nüsrət Məmmədovun sədrlik etdiyi Fondun təşəbbüsü ilə "Mən Manasın oğluyam" kitabı qırğız dilinə tərcümə olunub. Bir tərtibçi müəllif kimi, mənim üçün bundan böyük səadət olarmı? Kitabın qırğız dilinə tərcüməsi heç şübhəsiz ki, Nüsrət müəllimin böyük xidmətlərindən biridir. Ona AYB adından öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Vətənpərvərlik, torpağa məhəbbət gərək insanın qanında, canında, genində ola. Xalqa xidmətdən gözəl nə ola bilər ki? Dəyərli türk şairi Nazim Hikmətin məşhur mısraları düşür yadıma: "Mən yanmasam, sən yanmasan, necə çıxar qaranlıqlar aydınlığa?"

Uzanıb gedən çayın sahilində qıyıq gözlü, yanaqlarının almasıq sümüyü çıxmış, qapqara saçları alınına dağılmış buğdayı simalı bir uşaq dayanıb qıyıq gözlərini bir az da qıyaraq durbimlə uzaqda görünən İssik-gölün sularına baxır. Bu, bir vaxtlar balıq olmaq, Ağ gəminin həsrətiylə uzaqlara üzüb getmək, azadlıq axtaran həmin balaca Oğlandır. Onun gözlədiyi "Ağ gəmi" bir gün gəldi. "Salam, Ağ gəmi, mənəm ey!"-dedi oğlan. Günəş doğdu onun elinə, obasına. Müstəqil oldu qırğız xalqı."Haqq əbədi olaraq yaşayacaqdır!" deyən böyük yazıçı haqqın qələbə çalacağına hələ neçə illər bundan əvvəl inanırdı.

Onu son gördüyümüzə ağılımıza gəlməzdi ki, cəmi bir neçə aydan sonra onu itirəcəyik. Əgər bunu bilsəydik və əlimizdə imkan olsaydı, zamanı durdurardıq. Amma bu, bizim əlimizdə deyildi. Tanrı hər zaman yaxşı insanları öz dərgahına aparır. Mən bütün qəlbimlə inanıram və heç şübhəsiz ki, onun müqəddəs ruhu yenə də doğulduğu Talas əyalətində, Şəkər aulunda, Ala-Tau ənginliklərində, Ana Torpaqda gəzir, canından əziz bildiyi Qırğızıstan vadilərində dolaşır və bütün dünyaya haykırır: "Mən Manas oğluyam!"

Məzarın nurla dolsun, Manas oğlu!

ÇİNGİZ, SƏN YENİDƏN DOĞULASISAN!

Fəxrəddin MEYDANLI,
şair-publist

ÇİNGİZ!

Dünyada, xüsusən də türk dünyasında hər kəsin yaddaşına uşaqlıqdan əbədi həkk olunmuş bir ad. Onun həyatı və fəaliyyəti barədə müfəssəl məlumat olmayanlar belə, əfsanəvi türk sərkərdəsinin şücaətlərindən az da olsa, həli olmamış deyil.

Bu sözün hərfi mənası moqol dilindən tərcümədə "güclü" (сильный), böyük-əzəmətli (великий - digər bir variantda isə qədim türk dilindəki "ŞINQIS", yəni "dəniz", "okean") olduğundan, ÇİNGİZ deyəndə adamın ağzında dili də böyüyür, xüsusi bir intonasiya yaranır, bu ifadə dodaqların arasından sıldırım qayadan "saçaqlanan" şalalə kimi süzülərək xüsusi bir ahəng yaradır.

Əsrlərdən bəri bu ad, bu isim yeni doğulan oğlan uşaqlarına təkrar-təkrar qoyulanda, valideynlər körpələrinə verdikləri bu adın mənasını belə bilmədən övladlarının şəxsində məhz o ÇİNGİZİ, ÇİNGİZ XANİ, onun yenilməz hünərini görmək istəyində olurlar.

Təsədüf dediyimiz hər hansı hadisənin məhz zərurətdən doğulduğuna əmin olduğumuzdan, adlar da insanlara təsadüfən verilmədiyinə, qeybdən gələn diqtə ilə verilən adların da əksər hallarda özünü doğrultduğuna çox rast gəlirik, təbii ki, zamanına, məqamına, mühütinə uyğun olaraq.

12 dekabr 1928-ci il tarixdə türk-qırğız elinin Şəkər adlanan aulunda Torekul kişinin ailəsində dünyaya göz açan oğlan uşağına ÇİNGİZ adını verən ata da bu məsum körpənin şəxsində at belində dünyanın yarısından çoxunu fəth etmiş ÇİNGİZ XANİ görmək arzusundaydı.

Çingizin atası Torekul Aytmatov yeni yaranan Sovetlər birliyi adlı hökumətdə nüfuz sahibi idi. O, Qırğızistan Sovet Respublikasının qurucularından, vəzifə başında olanlardan, dövrünün ziyalı bir türk kişisi idi.

İti və ciddi baxışlı kiçik Çingizin qayğısız uşaqlığı at belində, heyvandarlıq təsərrüfatlarında, əkinlə-biçinlə məşğul olan insanlar arasında keçdi, qoyun otardı, mal-qara hayladı, ot çaldı, odun doğradı, həmyaşıdları ilə müxtəlif aylancaqli oyunlar oynadı, türkün dada-baba adət-ənənələrini mənimsədi.

Cəmi 9 il çəkdi Çingizin ata dayaqlı günləri. Stalin rejiminin müdhiş repressiya aparatı Torekul Aytmatovu da öz mənğanəsindən yan buraxmadı - 1937-ci ildə aldı onu öz cənginə, bir il sonra isə "xalq düşməni" damğası ilə son qoydurdu həyatına.

Başqa bir türk övladı, 300 il Çar Rusiyasını güclü pəncələri altında saxlaya bilən, böyük tatar xalqının dəyərli qızı olan anası Nağima xanım Aytmatova yerli teatrda aktrisalıq edə-ədə, Çingiz də daxil olmaqla dörd uşağına həm də ata əvəzi oldu.

Həmyaşıdları arasında ciddiliyi, təhsilə münasibəti, insanlara qarşı mərhəməliyi ilə seçilən Çingizi "xalq düşməni"nin oğlu "titul"u həmişə sıxa, onda daxili gərginlik yaratsa da, qəlbinin dərinliyində təlatüm edən gələcəyə inam eşqi, ədalətin gec-tez bərpa olacağına ümid və elə ulu babası ÇİNGİZ XANIN ötürdüyü genetik ruhi güc onu ruhdan düşməyə qoymadı, həyatın pillələrini əzmlə qalxmağa sövq etdi.

Səkkizinci sinfi bitirdikdən sonra Cambuldakı orta ixtisas məktəbini də əla qiymətlərlə başa vuraraq zootexnik ixtisasına yiyələnən Çingiz, 1948-1953-cü illərdə təhsilini Frunze (indiki Bişkek) Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda davam etdirdi və sonrakı 3 ildə isə əla təhsilli mütəxəssis kimi Mالدarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunda çalışdı.

Onun məhz heyvandarlıqla bağlı bu ixtisası seçməsi də təsadüfi deyildi. Binayi-qədimdən türkün varı-dövləti elə onun malı-davarı olduğundan, bu təsərrüfatı idarə etmək üçün ixtisaslı kadrlara ehtiyac duyulduğunu yaxşı bilirdi Çingiz. Bu ixtisas, bu peşə həm də hüceyrələri görünən, gələcəkdə böyük bir ədəbi simanın formalaşmasında, onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil etməsində mühüm, aparıcı rol oyanayacaqdı.

Hələ orta məktəb illərində bədii yaradıcılığa meyilliliyi ilə diqqəti cəlb edən Çingiz IV sinifdə oxuyarkən dövlət sərhədlərini qoruyan sərhədqilər haqqında özünün birinci maraqlı, məhz vətənpərvər səciyyədə olan hekayəsini yazdı, qırğız dilində yazdığı hekayələri isə 1952-ci ildən etibarən mətbuat səhifələrinə yolladı.

açaraq Çingizin iç dünyasına bir işıq saldı, onu yavaş-yavaş tanıtmğa başladı.

Çingiz Aytmatovun Moskvadakı Ali Ədəbiyyat məktəbində təhsil almaq arzusu isə yalnız 1956-cı ildə, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının məşhur XX qurultayında Stalinin "şəxsiyyətə pərəstiş"i ifşa edildikdən sonra, yazıçının atası da daxil olmaqla, repressiyaya uğrayan minlərlə insanlara bəraət verildikdən sonra reallaşa bildi. Yazıçının elə həmin il (1956) qırğız dilindən rus dilinə tərcümə edilən "Üz-üza" hekayəsi "Oktyabr" jurnalında, bir sıra hekayələri ilə yanaşı, yazıçıya dünya şöhrəti qazandıran "Cəmilə" povesti isə "Yeni dünya" ("Noviy mir") jurnalında nəşr olundu..

Çingizin «xalq düşməninin oğlu» damğası altında böyüməsi, onun bir yazıçı kimi şəxsiyyətinin formalaşmasında çox böyük rol oynadı. Çingiz Aytmatovun özbək həmkarı Həmid İsmayılovun fikrincə isə bu damğa, çox yaqın ki, «onun öz hissələrini yalnız ağ vərəqə etimad edə biləcəyinə bir təkan oldu. Çünki, necə deyərlər, o özünü yalnız kağız üzərinə boşalda bildirdi».

Həmid İsmayılov hesab edirdi ki, "Aytmatovun əsərlərini oxuyanda onun yazıçı dühasına heyran olmaya bilmirsən". "Cəmilə" o qədər dahiyənə bir əsər idi ki, onun bu dahiyənəliyinə görə, hətta kommunist liderləri də bu əsərin daxilində gizlənməmiş təhlükəni görə bilmədilər".

Çingiz Aytmatovun 50-ci illərin sonlarında yazdığı "Cəmilə" povesti ədəbi ictimaiyyət və oxucular arasında geniş əks-səda doğurmuşdu. «Cəmilə» povestini fransız dilinə tərcümə etmiş və ön sözlün müəllifi olan böyük fransız yazıçısı Lui Araqon heyətini gizlədə bilməmişdi: - "Qeyd etmək istəyirəm ki, bu əsər dünyada sevgi haqqında ən gözəl hekayədir. Gənc yazıçı məhəbbət haqqında indiyə qədər heç kimin danışmadığı kimi danışır".

Çingiz Aytmatov müsahibələrinin birində fransız yazıçısının "Cəmilə" povestini belə qiymətləndirməsinə münasibət bildirərək - "Tələ mənə Sovet Rusiyasına bağlılığı ilə Lui Araqonla özüm olmaq şansını verdi. ...O mənim "Cəmilə" povestimi ilk dəfə fransız dilinə tərcümə edib və mənim yaradıcılığımın dünyaya açılmasına səbəkkar olub" - demişdir.

Çingiz Aytmatov təsirli və yaddaqalan əsərlər müəllifi olmaqla, o həm də məhsuldar yazıçı kimi dəyərləndiriləməlidir ki, bu yerdə onun əsərlərindən bəzilərinin adlarını çəkmək yerinə düşər. "Qırmızı

alma", "Uşaqlığım", "Çingiz xandan küsən bulud", "Torpaq ana", "Çətin keçid" (1956), "Üz-üza" ("Лицом к лицу"-1957), "Cəmilə" ("Жамийла" - "Джамиля" (1958), "İlk müəllimim" ("Первый учитель"-1962), "Dağlar və səhralardan nağıllar" ("Повести гор и степей"-1963), "Əlvida, Gülsarı" ("Прощай, Гульсары"-1966), "Ağ gəmi" ("Ак кеме"-Белый пароход"-1970), "Fuji dağının təpəsi"-("Fuji-Yama"-Восхождение на Фудзияму"- 1973), "Gün var əsə bərabər" ("Кылым карытар бир күн"- "И дольше века длится день"-1980), "Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş", "Edam kötyüü", "Darağacı-Dişi qurdun yuxuları" (Плаха, 1988), son əsəri isə - "Dağlar düşəndə" (2007) romanı olmuşdur.

Sələfi Çingiz dünyanın yarısını at belində, qolunun və qılıncının gücünə, adam öldürüb, qan tökmək vasitəsilə fəth etdiyi halda, onun xələfi Çingiz dünyanı aqlın gücüylə fəth etdi, Allaha olan eşqinin, insana olan sevgisinin, canlılara olan məhrəmliyinin, təfəkkürünün gücünün, qələminin ucundan düşən hər sözün, hər cümlənin, hər bədii ifadənin sərhəd bilmədən dünyanın hər yerində yaşayan insanların könlündə yer alması sayəsində.

Sələf Çingiz onunun dalınca yüzminlik ordusunun müşayiətilə gecəni gündüzə, qışı yaya, istini soyuğa qata-qata özü getdisə, xələf Çingiz ovladığı könlürlə qırğız-türk auluna, Turan dünyasına, onun minilliklərlə yaşı olan adət-ənənəsinə, məişətinə gətirə, qovuşdura bildi - elə dəri döşəmə üzərində bardaş qurub oturduğu yerdəcə.

Qırğız və rus ədəbiyyatının klassiklərindən olan Çingiz Aytmatov milyonlarla oxucunun sevimli yazıçısı olaraq həqiqi şöhrəti qazandı, onun əsərləri dərsliklərə və xristomatiyalara daxil edildi.

Akademik İlgiz Aytmatov "Yazıçı Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı və cəmiyyət həyatında müasir ideoloji problemlər" adlı yazısında deyir: "Yazıçı, mütəfəkkir və insanpərvər kimi Çingiz Aytmatovun da yaradıcılıq və ictimai fəaliyyəti böyük yer məkanını, ümumbəşəri tələləri və maraqları, Yer üzərində insan həyatının fəlsəfi problemlərinin əhatə edir".

O, Çingiz Aytmatovun "Köçəri quşun ağlaması" əsərində: "...mən durnalarla uçuram və özüm də bir durnayam, mən qaranlıq gecələrdə durnalarla ulduzlara, gündüzlər isə şəhərlər və zəmilər üzərində uçuram. Öz düşüncələrimə dalıram. Uçuram və ağlayıram... durna göz yaşları nə demək?... silin üzünüzdən! Amma yenə də, hər halda, ey insanlar, qeyri-insani bələlərdən, sönməyən yangınlardan,

qarşısı alınmayan qanlı qırğınlardan, düzəlməyən işlərdən qurtulun, ey insanlar, pis adamların balalarından qurtulun!.." yazdığını diqqətə çatdırır.

Bu sətirləri oxuyanda Çingiz Aytmatovun nə qədər böyük başəri bir ürəyə malik olması, insanların hər hansı təbii baladan (qeyri-insani balalardan) qorunmağa çağırması, göz yaşları ilə bir şeyin hasil olmayacağına, faktiki əməllərlə, bir-birimizə baslayəcəyimiz mərhəmətlə, ümumi evimiz olan yer kürəsini birlikdə qoruya biləcəyimizə işarə deyilmi?!

Mənbələrə görə Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərində - 1941-ci ilin avqust ayında cəbhəyə getmək və faşistlərə qarşı mübarizə aparmaq istəyində olan 11-15 yaşlarında yoxa çıxmış, rus, qırğız, alman və tatar millətindən ibarət beynəlmiləl tərkibli vətənpərvər oğlan uşaqlarının arasında Çingiz də var idi. Onlar qatarla cəbhəyə gedən əsgərlərlə birgə müharibəyə getmək istəsələr də, əsgərlər buna imkan verməmiş, valideynləri isə onları Cambul (Qazaxıstan) dəmir yolu stansiyasında saxlamağa müvəffəq olmuşlar...

XX əsr bədii ədəbiyyat əsərlərinin aparıcı və nəhəng tədqiqatçılarından olan Georgiy Qaçev hələ 1977-ci ildə özünün "Çingiz Aytmatov dünya mədəniyyəti aləmində" kitabına yazdığı "Ön söz"də yazmışdı:

"...Aytmatovun yaradıcılığı Qırğızıstanın dünyəvi mədəniyyətinə bir töhfəsidir; ikincisi isə əgər dünya mədəniyyətinə tarixi ekranda işıq salsaq, onun əsərlərində ələ monarları kəşf etmək olar ki, bunlar yalnız indiki zamanda çox yaxın təsir altında görünmüşlər.

Onun gənclik illərində yazdığı kiçik, sadə dil povestlərində bədii sonsuzluq və fəlsəfi dərinlik vardır və onlar insan həyatının, mədəniyyətinin, düşüncəsinin müasir problemləri kimi əbədi problemlərini də düşünməyə rəvac verir.

Çingiz Aytmatovun əsərləri son onilliklərdə bizim ayırılmaz tərkib elementimiz və həyat amilimiz olmuşdur: onlar ruhlarımızı düşüncələrimizlə, qəlblərimizi, xəyallarımızı gözəlliklə qidalandırır, bizdə daxili insanı dərinləşdirir. Çingiz Aytmatov əsl həyat həmrəhi, düşüncələrin dolandırıcısı və bizim nəslin hissələrinin ifadəçisidir".

Tatar yazıçısı Ravil Buxarayev yazır: "onun içerisində olduğu mülk, onun dünyası - qırğız dağlarının əsatirləri və folklorunun dünyası və ... kosmos aləmi idi. Çünki, əsətlər - əsatirlərin gündəlik

həyatda əksidir. Və bu mənada Aytmatov keçilə bilməyən bir ustad idi"; "O nə yazırsa-yazsın, istər böyük ana maral obrazını qabartdığı "Ağ gəmi" əsəri, istər vəhşi dəvə obrazı olan "Boranlı yarımdəzğah", istərsə də, - mən bunu deməkdən heç çəkinmirəm də - şimaldan söhbət açılan «Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş» əsəri olsun - bütün bunlar vahid bir baxış altında yaradılmış əsərlərdir. Bunlar - bütün bəşəriyyət ilə ümumi dil tapmaq cəhdləridir".

Bu yerdə Çingiz Aytmatovun əsərlərindən bəzi seçmə ifadələri təqdim etmək, mənca yerinə düşər:

-Daha Günəş göylərdə kişnəyə-kişnəyə çapmadı, hər gün eyni yerdən çıxdı, hər gün eyni yerdə batmağa getdi;

-Gözlərdə həyat işığı sönmüşdü; onlar kimsəsiz, sahibsiz bir evin pəncərələritək boş və miskin görünürdü;

-Hamımız beləyik. Bir-birimizin yadına ömür qurtaranda düşürük. Gözləyirik ki, birisi bərk naxoşlasın, ya da ki, yıxılıb ölsün. Onda adamın qədrini bilirik. Bilirik ki, kim idi, nəçi idi, işinə-gücünə qiymət qoyuruq;

-Yaxşı at da gözəl qız kimi bir şeydir, müştərisi həmişə çox olur. Qız ki, qızdır, yaxşı ələ düşəndə görürsən, gül kimi açılıb, baxırsan, baxmaqdan doymursan; pis yerə düşəndə nə olur - baxanda ürəyinin qabığı gedir. At da bunun kimi. Atı zay etmək asan şeydir - atın şöhrəti futbolçunun şöhrətinə bənzəyir. Dünən həyat-bacada top oynayan bir uşaq, bu gün birdən-birə hamının sevimlisi olur, mahir futbol ustaları ondan danışırlar, minlərcə, milyonlarca adam hər yerdə onun söhbətini ələyir. Vurduğu topları sayı ilə birgə futbolçunun şöhrəti də artır. Sonra o, təcridcən futbol meydanını tərk ələyir və büsbütün unudulub gedir. Dünən hamıdan çox əl çalıb, hamıdan bərk qışqırırlar bu gün onun hamıdan tez yaddan çıxarırlar. Məşhur futbolçunun yerini başqa birisi tutur.

Atın da şöhrət yolu belədir. At da o vaxtacı məşhur olur ki, cıdırlarda birinci gəlir, yarışlardan qalib çıxır. Fərqli bir cə burasındadır ki, atın paxıllığını çəkən olmur. Atlar paxıllıq eləməyi bacarmırlar, insanlar isə, şükür Allaha, hələ ki, atların paxıllığını çəkirlər;

-Vidcan - çox böyük bir var-dövlət, başər övladının, insan təfəkkürünün, insan ruhunun böyük bir irsidir. İnsan öz vidcanı sayəsində insan olur;

-Nə etmək, ömrün yarısı xəyallarda keçir, bəlkə, buna görə də

həyat belə şirin olur. Bəlkə, həyat ona görə bu qədər əziz olur ki, insan arzu etdiklərinin hamısına nail ola bilmir.

Ancaq insanı qocaldan təkəcə illər deyil. Özünün qoca olduğunu fikirləşəndə, öz dövrünün keçdiyini düşünəndə, hiss eləyəndə ki, irəlidə heç nə yoxdur, ömrün sona yetdiyini fikirləşəndə də insan qocalır.

Atalar nahaq yerə deməyiblər ki: - "Yaşlı arvad pis kişini ər eylər, ortababı şir ürəkli nər eylər, yaxşı əri dillərdə əzbər eylər".

Çingiz Aytmatov kimi yazıçıların, mədəniyyət, təhsil və elm xadimlərinin əsərləri milliyyətdən asılı olmayaraq əhali arasında aparılması vacib sayılan tərbiyəvi işin ən mühüm mədəni-ideoloji qaynağı rolunu oynayır desək, yəqin ki, yanılmazıq. Çingiz Aytmatovun əsərləri hələ yazıcının gənclik illərindən dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusən də türkdilli ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda sevilə-sevilə oxunaraq özünə geniş auditoriya yarada bilmişdir.

"Əlvida, Gülsarı!" - qırğız kəndlisi Tananbayın taleyindən bəhs edən dramatik bir əsərdir. O, həyata inanır və onu sevir, ən ağır sınaqlardan keçir, çətin məqamlarda belə qələbələr qazanır. Beləcə həyat onu bərkidir, xeyirxahlıq və ədalət yollarında möhkəmləndirir. Uzun illər ərzində səmənd atı Gülsarı yanlarında həmdəmi olur. Yazıçı əsərə atın adını verməklə - o, Tananbay və onun dostu Gülsarının xarakterlərindəki oxşarlığı - eyni nəcibliyi, düzlüyü, şəffaflığı, odlu qaçışı, fədakarlığı, mərdlik və qərəzsizliyi - ön plana çəkməmişdir.

Yazıçı əsərin baş qəhrəmanı olan atın obrazını inandırıcı, bədii boyalarla yaratdığı "Əlvida, Gülsarı" povesti haqqında hələ 1986-cı ildə "Azərbaycan gəncləri" qəzetində ətraflı, analitik təhlili silsilə məqalələr yer almış, onun iki cildlik "Seçilmiş əsərləri" Cəmil Əlibəylinin, Qılman Musayevin, Əkrəm Əylislinin və Məti Osmanlının tərcümələrində 2004-cü ildə Bakıdakı, "Öndər" nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.

İstiqlal şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin 60 illik yubileyi ilə əlaqədar düzənlənən tədbirdə (1985) iştirak etmək üçün həyat yoldaşı Məryam xanımın Bakıya gəlmiş Çingiz Aytmatov öz çıxışında Bəxtiyar Vahabzadənin həyat və yaradıcılığında ətraflı bəhs etməklə, onun türk dünyasının, türkdilli ədəbiyyatın aparıcı simalarından olduğunu qürurla dilə gətirmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin qan və məslək qardaşı Çingiz Aytma-

tov dostunun yeni çıxan kitablarını həmişə izləmiş, oxuyaraq səmimi duyğularını ifadə etmişdir.

"...Dünyada ad çıxaran çox şair var. Qəzet və jurnalları vərəqlədikcə gorusən ki, əsl şair əzdir. Tək-tənha qalanda, bir necə kəlmə ilə "Həyat nədir?" sualına cavab axtaranda yalnız sözü fikirdən, obrazdan, ruh və nəfəsdən yoxlanmış həqiqi şairlər sənin yaşamaq eşqinə, düşüncələrinə qol-qanad verir. Müasirimiz Bəxtiyar Vahabzadə belə şairlərdəndir..."

Çingiz Aytmatovun "Gün var əsrə bərabər", "Dəniz kənarında qaçan Alabaş" və "Ağ gəmi" adlı romanlarının yer aldığı kitabə Xəliq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yazdığı "Ön söz"də o, Çingiz Aytmatovun müasir dünyanın ən qiymətli söz ustadlarından olduğunu, onun hər yeni əsərinin dünya ədəbiyyatında bir hadisə kimi səsləndiyini, ən adi həyat hadisələrini belə qlobal səviyyəyə qaldıraraq, ona ən yüksək fikir zirvəsindən baxmağı bacaran sənətkar kimi səciyələndirmiş, yazıçı əksər əsərlərini rus dilində yazmasına baxmayaraq, onun bütün obrazlarının psixologiyası və təbii etibarilə tapadən-dimağa qədər qırğız olması, ümumdünya problemlərini qırğız həyatından və qırğız təbiətindən keçirərək ümumiləşdirən və buna görə də ən çox oxunan və sevilən yazıçılardan biri, bəlkə də, birincisi olduğunu vurğulamışdır.

Fikrimcə, əsl sənət adamı ümumbəşəri problemlərə ilk öncə ümummillilik kontekstində yanaşmasa, bu problemlərə mənsubu olduğu xalqın prizmasında baxaraq həll yollarını müəyyən edə bilməyə, təbii ki, belə sənətkar ümumbəşəri simaya çevrilə bilməz. Nəca ki, böyük balıqlar çaylara, kiçik su hövzələrinə meyilli olmadıqları qədər, kiçik balıqlar kiçik suların böyük sulara həmişə can atmaqdadırlar...

Çingiz Aytmatov dünyasını orta yaşlarında dəyişmiş, gözəl şair-publisist Şahmar Əkbərdə ilə də yaxın dost olmuş, şairin yaradıcılığına yətinəcə qiymət vermişdir.

Çingiz Aytmatov görkəmli yazıçı olmağı ilə yanaşı, həm də tanınmış və nüfuzlu ictimai-siyasi xadim idi. O, SSRİ Ali Sovetinin deputatı, Qırğızıstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü, Qırğızıstan Yazıçılar İttifaqının və Kinematografıqlar İttifaqı katibliyinin üzvü, "Asiya və Afrika ölkələri Sovet həmrəylik Komitəsi"nin həmsədrələrindən biri, "Xarici ədəbiyyat" jurnalının baş redaktoru və "İssik-kul forumu" Beynəlxalq İntellektual Hərəkatının

yararmasının təşəbbüskarı olmuş, 2006-cı ildə nəşr olunan "İlin avtoqrafı" kitabının buraxılmasında yaxından iştirak etmişdir.

Türk dünyasının, eləcə də Azərbaycanın böyük dostu və təəssübkeşi olan Çingiz Aytmatov, müsahibələrinin birində (05 fevral 2007) Qarabağ probleminin həllini süründürməçiliyə salan qərb ölkələrinin işğalçı tərəfə kömək etdiklərini vurğulayaraq, problemin həll edilməsində Rusiyanın da maraqlı olmadığını dilə gətirmiş, həmin problemin yaradıcılarından birinin məhz Moskva olduğunu deməkdən çəkinməmişdir: "Məsələni qəsdən süründürmələri məni narahat edir. Mən qatarın getməsindən qorxuram"- demişdir.

1990-cı ildən diplomatik fəaliyyətdə olan Çingiz Aytmatov 1990-1994-cü illərdə SSRİ-nin, sonradan isə Rusiyanın Beniluks ölkəsində, 1994-cü ildən 2008-ci ilin mart ayınadək isə Qırğızistanın Fransa, Belçika, Lüksemburq və Niderlanddakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuşdur.

Yazıcının bioqrafı Abdıldacan Əhmədəliyevin fikrincə, "Çingiz Aytmatovun diplomatik işdə çalışması qırğız xalqına çox şey vermişdir. O, qırğız xalqının vizit kartı idi."

Çingiz Aytmatov ən çox titulu olan sovet yazıçılarından biri olmaqla Qırğızistanın xalq yazıçısı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1978), Lenin mükafatı laureatı (1963), SSRİ Dövlət mükafatları laureatı (1968, 1977, 1983), bir çox digər mükafatların laureatı, SSRİ və Qırğızistan parlamentlərinin deputatı - parlamentdə qrup və komitələrin üzvü və ya rəhbəri idi.

Qırğızistan prezidenti Kurmanbek Bakiyevin Fərmanı ilə 2008-ci ildə Çingiz Aytmatovun 80 illik yubiley tədbirlərinin hazırlanması və keçirilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsi yaradılmış, 2008-ci il Qırğızistanda "Çingiz Aytmatov ili" elan edilmiş, bu Fərmanla yazıcının yubileyinin Qırğızistandan xaricdə qeyd edilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

Yazıcının yubileyi ilə bağlı vətəninədən kənarında keçirilən ilk yubiley mərasimi Azərbaycanda baş tutmuşdur ki, "Türkdilli Dövlətlərin Siyasətinə Dəstək Fondu" tərəfindən Çingiz Aytmatovun Bakıya səfəri təşkil olunaraq fevral ayının 24-dən mart ayının 1-dək Bakıda bir sıra görüşlər keçirən yazıçı, Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev cənabları tərəfindən də qəbul edilərək Azərbaycan və Qırğızistan respublikaları arasında qarşılıqlı əlaqə-

lərin möhkəmləndirilməsindəki xidmətlərinə görə "Dostluq" ordeni ilə təltif edilmişdir.

2008-ci ilin may ayının 16-da yazıçı Kazan şəhərində, özünün "Əsrdən də çox davam edən gün" romanı əsasında gedən eyniadlı filmin çəkilişləri zamanı, "böyrək çatışmazlığı" diaqnozu ilə ilkin olaraq Tatarstan Respublikasının klinik xəstəxanasına yerləşdirilmiş, daha sonra isə Almaniyanın Nürnberq şəhərindəki klinikada müalicəsinə davam etdirmiş və 10 iyun 2008-ci il tarixdə adı çəkilən klinikada dünyasını dəyişmişdir.

Qırğızistan prezidenti Kurmanbek Bakiyevin sərəncamı ilə Çingiz Aytmatovun dəfn dövlət səviyyəsində təşkil edilmiş və o paytaxt Bişkek yaxınlığındakı "Ata-Beyit memorial qəbiristanlığı"nda - atasının yanında dəfn edilmişdir.

Allah rəhmət eləsin! Yatdığı yer rahat, ruhu Ulu dərğahda xoş olsun. Amin!

Pərişan olmayaq "Dağlar düşəndə"
"Əlvida, Gülsarı", gül gördüşəndə.
"Manqurt"lar çoxalır axşam düşəndə -
Meydanlı şeirinin Xan-ağasısan,
Çingiz, sən yenidən doğulasan!

“MADONNA QAR ÜSTÜNDƏ” QALIB...

Zərdüşt ŞƏFİ,
şair

Lap “Ağ gəmi” hekayətinin başlanğıcında olduğu kimi: onun çoxlu nağılı var, biri özünüdü- bundan heç kimin xəbəri yoxdu, o biriləri isə özü yaradıb. Sonradan bütün nağıllar əfsanəyə çevrildi. Elə səhəbt də bu haqdadır...

...Göy siçan, mənə söz ver! Söz ver ki, bu böyük dumandan çıxım, çıxa bilim. Söz ver ki, bu böyük susuzluq içimi qovurmasın, söz ver ki, bu böyük dumanın adını deyə bilim...

Mən o dumana ilk düşəndə yəqin elə o böyük okeanda özünü tapan balaca Kirisk boydaydım. Dünyanın böyüklüyü mənim üçün oxuduğum kitabların sayından asılı idi. İlk dəfə onda Ağ Gəmilərin varlığı ilə qarşılaşdım-elə bildim, nağıldı. İlk dəfə onda Əmrayın ulduzunu gördüm, elə bildim, balaca, mənim boyda bir uşağın ölmək bilməyən ümididi. Mən onu çox sonralar, bilmirəm, neçənci oxunuşdan sonra başa düşməyə başladım. Hələ də sona qədər başa düşməmiş deyiləm.

Baş düşdüm ki, şəkillərində gülümsəyərək obyektivə baxan yazıçı haqqında papa bir zamanlar, mənə onun kitablarını oxumağa verəndə elə-belə, sadəcə məni maraqlandırmaq üçün demirdi ki, “böyük yazıçıdır.” Mən çox sonralar başa düşdüm ki, böyük yazıçı olmaq üçün hekayələrinin qəhrəmanlarının adları həmişə xarici adlar olmalı deyil. Mən hələ indicə başa düşdüm ki, əslində Nobel o qədər də önəmli deyil.

Əsas odu ki, özünə qədərki bütün əsatir, əfsanə, mifləri toplaya biləsən, sanki onlar ovuncunun içində imiş və sən də əkməyə sağlamsən dən seçirmiş kimi onları seçib, ən gözəllərini üzə çıxarda biləsən. O, bunu bacardı. Bütün bildikləri ilə o əfsanələri sintez edərək böyüklər üçün ən gözəl nağılları yarada bildirdi. Ona görə böyüklər üçün ki, qəhrəmanlar bəzən uşaqlar belə olsa, o kədarin ağırlığını balacalar qaldıra bilməzlər. Elə buna görə də uşaqlıqda oxuduğum kitabların içində ən çox sevdiyim və ən çox yadımda qalan onun bu

kitabıdır: “Ağ gəmi”- kirit əlifbası, solğun səhifələri və maraqlı arxaik ətri ilə o kitab hələ də hardasa qabağıma çıxanda sadəcə donub baxa-baxa qalırım. Bir şeylər xatırlayıram o vaxtlardan, ancaq o daqiqə də özüm istəmədən unuduram. 1986-cı ildə onu Uşaq Gülüş ordeni ilə təltif etmişdilər – bu gülümsəyən günəş şəkilli ordenin əsl özəlliyi burasındadı ki, onun kimə veriləcəyini uşaqlar özləri seçirdilər. Bilmirəm, o hansı “uşaqlar”dı - bəlkə də, ordenin verilmə səbəbi o vaxtki siyasi oyunlardı, bəlkə də, elə deyil. Ancaq mən əminəm ki, uşaq yaşında onun oxuyanlar və onun uşaq qəhrəmanlarında özlərini görənələr olub. Onun uşaq qəhrəmanları öz nağıl-həqiqətləri olan, öz dünyaları və inamları olan, təmiz qəlblə, ağıllamağı sevməyən, ancaq kövrək və inamları ilə özlərinə belə qalib gələn balaca insanlardı. O uşaqlar inandıqları nağılları həyata keçirəcək qədər inamlı olurdular. Ən çox da o balaca insanları buna görə sevirdim. İndi düşünürəm ki, Tanrı ona Yerda ola-ola Göydən, yuxarıdan, kosmosdan baxma bacarığı vermişdi, sanki Tanrı göz-lərini ona vermişdi: tatar yazıçısı Ravil Buxarayev onun haqqında əsassız halda demirdi ki, onun sahibi olduğu mülk onun özünün də içində olduğu dünyadır- orda qırğız dağlarının mifologiyası, folkloru və bir də .. kosmos var. Həqiqətən də, 300 səhifəlik romanlarla oxucu könlünə yol tapa bilməyən yazıçılar qarşısında böyük bir təva-zəkərliklə 90 səhifəlik povestinə bütün dünyanı sanki kağız arasına бүktür, hələ üstünün ədvassını-soğanını, istiotunu, duzunu da unutmur. Bir sözlə, bu yaşına qədər tanıdığı ən məharətli əşbazdır. Onun hazırladığı yeməklər insanda elə toxluq yaradır ki, bir də həftələrə heç kimi və heç nəyi oxumaq istəmirsən, çünki içində onu oxuyandan sonra baş qaldıran yanğın ondan sonra təqdim olunan hər şeyi yandırır külə döndərir. Onun yaratdığı surətlər insanların yaddaşında elə bir iz qoyub ki, hələ də onu bir-cə dəfə oxuyanlar bu təsirdən çıxıb bilmirlər.

...O gün o, yeni bir söz, yeni bir obraz, yeni fəlsəfə, yeni düşüncə yaratmaq üçün gəzməyə çıxmışdı. Yəqin, əynində ağaqqaq bir plaş vardı və gözləri parkın plitələrinin arasında gəzən qarışqaların hərəkət sürətini tutur, beyni onların yaşam hekayəsinin xəritəsini cızırdı. O gün təsadüfən onun yanında keçən xanımlardan biri, birdən böyük yazıçını görüb dayanır, sürətlə ona yaxınlaşaraq sakitcə onun qulağına iki kalma pıçıldayaraq, sürətlə də keçib gedir... Onda Çingiz Aytmatov dayanaraq bir neçə daqiqə o qadının arxası

ilə baxa-baxa qalmışdı. Çünki hər yazıçıya özü yaratdığı qəhrəmanı canlı olaraq qarşısında görmək nəsb olmur. "Mən Akbarayam" demişdi qadın və getmişdi- onun "Qiyamət" və ya "Edam kötüyü" romanın baş qəhrəmanı olan dişi canavar. İxtisaslaş zooloq olması belə onun romanındakı canavarların həyatını belə dəhşətli dərəcədə dəqiq yazmasına bəraət vermir- onu bir öncəki həyatında canavar olduğunu iddia edənlər var və hətta özü də bunun həqiqət ola biləcəyini inkar etmir. Dünyada Qırğızistanın mənəvi vizit kartı kimi tanınan Çingiz Aytmatov əslində Tanrının yerə enişlərinin bir ilahi sübutu. Onu oxuduqca hiss edirsən ki, Tanrı var və hətta nəinki təkcə varlığı, qanunları, savabı, günahı- hətta onun yazan əli, danışan dili və düşüncə beyni də var. Və ən əsası, 2008-ci ilin mart ayında heç bir səbəb olmadan Qırğızistanın Avropa ölkələrində səfəri postundan alınmasına baxmayaraq, onu məhz bu postdan hələ inanmıram ki, ala bilən olsun. Yox - gözəl, səliqəli, dəqiq, geniş, möhtəşəm olan bir çox yazılar onunla eyni zamanda yaşayıb, dünyaya adını onunla yanaşı diqtə ediblər- ancaq onun kimi yazılardan məhz Tanrının baxdığı yazar yoxdu. O, həyatı insan gözü ilə yox, ilahi bir baxışla və vəhylə yazırdı. Müsahibəsində dediyi bu cümlə onu artıq ələ verir: "Mən, ümumiyyətlə, həyatı faciə kimi dərk edirəm."

Həyatı ümumilikdə - bütün sevincləri və kədərləri ilə birgə faciə kimi anlayan, başa düşən bir adam sizcə bizim kimi bütün günü şənlənməyə bəhanə axtaran adamlarla eyni təfəkkürlə düşündürmü? Məncə, yox.

Hələ üstəlik, təvəzökarlığı və sadəliyi ilə həmişə məni heyrətə salan, Avropanın bir çox dillərinə tərcümə olunan, Nobəl namizəd olan yazıçının dediklərinə baxın (ay yazdıqlarına ölümündən sonra qiymət veriləcəyini iddia edən yazarlar, gözünüzə su verin) : "Mən həm dostlarımla həm də oxucuların fikri ilə çox maraqlanıram, onlardan həmişə soruşuram - "bu maraqlıdırımı?" Fransız yazıçı və şair Lui Araqon onun "Cəmilə" hekayəsini ən gözəl sevgi hekayəti adlandırır. Niyə? Bilmək istəyənlər sadəcə oxusunlar, kifayətdi. ...Sən, Aqıqkuk, sən, sən də yol göstər. Bayuqların ən iti gözlüsü, uçub keç başımın üstündən, materikdən adaya, adadan materikə, fərq etməz, əsas odu ki, bir quru yer tapaq, bir torpaq tapaq. Görmürsənmi, Luvr ördəyi yorulub yenə, yenə yuva salmağa bu gen dünyada yer tapmır, yenə yumurtasını qoymağa quru yoxdu. Yenə də istə-

diyimi deyə bilmirəm. Bax sözü bitib. Elə bil manqurt olmuşam, onun digər romanlarını, hekayətlərini unutmuşam. Danışa bilmirəm...

Manqurt demişkan- ilk dəfə Çingiz Aytmatovun işlətdiyi bu söz bütün dünyada indi yaddaşını, özünü, mənəviyyatını itirmiş, ya da qəsdən itirməyə məhkum edilmiş adamlar haqqında deyilir. Maraqlıdı, qloballaşmağa doğru gedən dünyada, özü də kosmopolit olduğunu etiraf edə-edə Çingiz Aytmatov Manqurtdan yazırdı! Mən manqurt sözlünü tamamilə başqa mənada başa düşürəm- elə bil manqurt əslində nələrisə unutmuş sadə adam deyil, elə bil manqurt dedikdə o, ümumilikdə Bəşərdən danışırıdı - hardan gəldiyini, necə gəldiyini, niyə gəldiyini.kim olduğunu bilməyən Adəm və onun hələ də bu sualların cavabını tapa bilməyən, əvəzində başqa kəşflər və ixtiralar tapan övladları.

İndi Çingiz Aytmatovun ad günündən düz altı gün keçir. Yaşasaydı, 82 yaşında canlı əfsanə idi.

Onun yaradıcılığını şərti olaraq üç dövrə bölmək olar. İlk əsərləri ilə sanki Pamir və Tyan-Şanın zirvələrindən kiçik vətəninə bir nəzər atır: "Cəmilə", "Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim", "İlk müəllim", "Ana tarla", "Əlvida, Gülsarı", "Ağ gami". Sonra coğrafiya böyüyür - Rusiya, Qazaxıstan: "Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş" "Əsrdən uzun gün", "Edam kötüyü". Son romanlarında isə o artıq hardansa, qeyri müəyyən bir yerdən, bizim anlayacağımız qədərli kosmosdan baxır: realist yazıçının əsərlərinə fantastika gəlir.

O, çox yavaş-yavaş böyüdü: kiçik hekayətlərdən romanlara, milliyyətdən bəşəriyyətə, yavaş-yavaş, pillə-pillə yüksəldi. Onun sonuncu əsərlərinin qəhrəmanları artıq bəşər övladları idi. Səbəbi? "Bütün humanist dəyərlər böhran yaşayır. Əşitmişəm ki, detektiv romanlar yazarı bir qadın hansısa bir "Cek-patrasitel" romanına görə 9 milyon dollar avans alır - bax, budur bizim zamanın həqiqəti. İndi artıq ilahiyyət də sərtləşib. Ruhani baxışların krizisi - mənim üçün fərq etməz islam, xristianlıq və ya başqası- artıq başlayıb. Mən buna keçən il əmin oldum. Bir kənddə İslamdan başqa dinə keçmiş adamı qəbiristanlığa aparırdılar və qəzəbli müsəlmanlar ölünü aparən karvanın yolunu kəsdı. Ölünü yüzlərlə kilometr aralı aparmalı oldular. Əgər biz qəbiristanlığın qapısında da bir-birimizə yol vemişsək, daha həyatdan nə danışmaq ki?"

Bax, bu yerdə, nədənsə, onun "Köçəri quşun göz yaşları" hekayəsinin sonu düşdü yadıma, son cümlələr: "Allah saxlasın sizi,

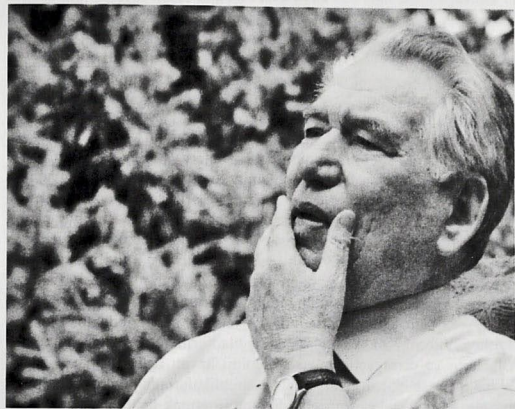

которые звучали вслед Айтматову, уйдут в прошлое. Начинается новый, светлый период Айтматова, который будет связан исключительно с его творчеством, героями и персонажами его вечных произведений.

Мы знаем, что эпос – это зашифрованное, кодированное прошлое народа. Но это еще и конверт, который надо вскрыть для того, чтобы узнать, что делать в будущем. В эпосе “Манас” говорится о соратнике великого Манас батыра - Кокетае, завещавшем своему сыну устроить достойную его памяти тризну. Похороны Айтматова войдут в историю как еще одна легендарная тризна, как великий “ас”, которым суждено длиться еще неопределенно долго. “Ас Айтматова” будет длиться столько, сколько будет необходимо для рождения нового “Манаса” или нового Айтматова.

Чон-казат (Великий поход) кыргызов, связанный с именем Чингиза Айтматова, закончился. Начинается новый...

“O, dünya ədəbiyyatında
bir hadisədir”

Yevgeni YEVTUŞENKO

YAZIÇI ÇİNGİZ AYTMATOVUN YARADICILIĞI VƏ CƏMIYYƏT HƏYATINDA MÜASİR İDEOLOJİ PROBLEMLƏR

İlgiz AYTMATOV,
akademik

Dahi adamların həyatı və yaradıcılığı həmişə onların ölkələrini və xalqlarının maraqları ilə bağlı olmuşdur. Yazıçı, müfəkkir və insanpərvər kimi Çingiz Aytmatovun da yaradıcılıq və ictimai fəaliyyəti böyük yer məkanını, ümumbəşəri taleləri və maraqları, Yer üzərində insan həyatının fəlsəfi problemlərini əhatə edir. Eyni zamanda, onun povest və romanları bizim sadə adamların həyatı, onların könlü sevgisi, məişətdəki çətin və dramatik hadisələr, müasir mürəkkəb dünyada həyat yollarının axtarışları barədə olan hekayələrdir. Bəşər həyatının təbiətə, cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə, sivilizasiyaların təşəkkülü və insanlar arasında münasibətlərlə ümumi əlaqəsi - Çingiz Aytmatovun əsərlərində bütün bu məsələlər öz əksini tapmışdır.

Yazıcının bədii əsərlərində və ictimai nəşrlərində toxunulan, kütləvi informasiya vasitələrində işıqlandırılan məsələlər müxtəlif ölkələrin və cəmiyyətin müasir ideoloji həyatı üçün bu gün xüsusi aktualıq kəsb edir. Keçmiş Sovet respublikalarında dövlət və ictimai həyatın normal inkişaf proseslərini təmin etmək üçün əhali arasında məktəb vaxtlarından başlayaraq geniş və qabaqçıl ideoloji iş aparmaq lazımdır. Yazıçıların, şairlərin, bəstəkarların, teatrşünasların, kino incəsənəti xadimlərinin ən mühüm bədii əsərlərinin ideyalarını təbliğ etməklə bu ideoloji işin əsas prinsipləri əhalinin şüuruna fəal surətdə yeridilməlidir. Bu mənada cəmiyyətin özündə daima və sistemətik olaraq insanların düşüncələrinə humanizm, sevgi, qarşılıqlı hörmət, beynəlmilətçilik, dostluq münasibətləri, əmin-amanlıq və zəhmətsevər həyat ideyalarının hakim kəsilməsi üçün təbliğati iş aparılmalıdır. Təəssüf ki, insanın real həyatında, əsasən, adamların bir-birinə qarşı durması amilləri mövcudur. Baxmayaraq ki, dövlətlərin qarşı-qarşıya gəlməsi amilləri hələ lap qadim zamanlardan insanların, döyüşən tərəflərin kütləvi məhvində, şəhər və kəndlərin dağılmasına,

qarşıduran dövlətlərdə iqtisadi, sosial və siyasi böhranlara səbəb olmuşdur.

XX əsrin ortalarında Avropa və Asiya ölkələrinin faşist rejimlərinin ideologiyası və üsullarının təsiri altında başlanan II Dünya müharibəsi faşist ölkələrinin məğlub olması və 1945-ci ildə 220 min nəfərin həlak olduğu ABŞ hərbi qüvvələrinin Hiroşimaya və Naqasaki şəhərlərinə ilk atom bombalarını atması ilə başa çatdı. Çingiz Aytmatov özünün "Köçəri quşun ağlaması"nda qeyd edir: "...mən durnalarla uçuram və özüm də bir durnayam, mən qaralıq gecələrdə durnalarla ulduzlara, gündüzlər isə şəhərlər və zəmilər üzərində uçuram. Öz düşüncələrimə dalıram. Uçuram və ağlayıram... durna göz yaşları nə demək?... silin üzünüzdən! Amma yenə də, hər halda ey insanlar, qeyri-insani bəlalardan, sönməyən yanğınlardan, qarşısı alınmayan qanlı qırğınlardan, düzəlməyən işlərdən qurtulun, ey insanlar, pis adamların bəbalərindən qurtulun!..".

XX əsr bədii ədəbiyyat əsərlərini aparıcı və nəhəng tədqiqatçılarından və rezenzentlərdən biri Georgiy Qaçev hələ 1977-ci ildə özünün "Çingiz Aytmatov dünya mədəniyyəti aləmində" kitabında ön sözdə yazmışdı: "Çingiz Aytmatov barəsində artıq çox yazılmışdır, lakin bir qayda olaraq, rensenziya və jurnal məqalələri janrındadırlar. Halbuki, onun yaradıcılığı daha diqqətli təhlil olunmağa layiqdir; onu dünya mədəniyyəti kontekstində araşdırmaq maraqlıdır. Bu, ona görə vacibdir ki, birincisi, Aytmatovun yaradıcılığı Qırğıstanın dünya mədəniyyətinə bir töhfədir: ikincisi isə əgər dünya mədəniyyətinə tarixi ekranda işıq salsaq, onun əsərlərində elə mənalı kəşf etmək olar ki, bunlar yalnız indiki zamanda çox yaxın təsir altında görünürlər. Məsələ burasındadır ki, Qırğıstan Sovet cəmiyyəti şəraitində yarım əsrlik dövr ərzində patriarxal-feodal quruluşunda sosializmə doğru sürətlənmiş bir yol keçmişdir, hansı ki, bu yolu Rusiya yüz və yüz illərlə, dünyanın başqa ölkələri isə daha çox müddətə tamamlamışdır. Bu sıçrayış idi, lakin bu sıçrayış sonradan yerinin doldurulması ilə olan sıçrayışdır. Zira cəmiyyətdə və mədəniyyətdə baş verənlərin çoxu (insanlarda şəxsiyyətin və vətəndaşlığın, ictimai düşüncə formalarının inkişafı, mədəniyyət dövrlərinin bir-birini əvəzləməsi: intibah, klassisizm, maariflənmə, romantizm, realizm və s., nağıldan elmə, poetik vəziyyətdən rasional vəziyyətə, patriarxal cəmərdlikdən - müasir dövrə keçid) qırğız xalqının sosializm şəraitində məişət və mədəniyyətində geriyyət tarixlə

baş vermışdi və həyata keçmişdi. Bu proseslər Aytmatovun povestlərində də görünür. Onun gənçlik illərində yazdığı kiçik, sadəvil povestlərində bədii sonsuzluq və fəlsəfi dərinlik vardır və onlar insan həyatının, düşüncəsinin, mədəniyyətin müasir problemləri kimi əbədi problemlərini də önüllənməyə rəvac verir.

Çingiz Aytmatovun əsərləri son onilliklərdə bizim ayrılmaz tərkib elementimiz və həyat amilimiz olmuşdur: onlar ruhlarımızı düşüncələrimizlə, qəlblərimizi, xəyallarımızı gözəlliklə qidalandırır, bizdə daxili insanı dərinləşdirir. Çingiz Aytmatov asl: həyat həmrəhi, düşüncələrin dolandırıcısı və bizim nəslin hissələrinin ifadəçisidir” (Georgiy Qaçev, “Çingiz Aytmatov dünya mədəniyyəti aləmində”, 1977-ci il.).

O vaxtlardan etibarən bizim dahi yazıçımız Çingiz Aytmatov barəsində nəinki Qırğızistanda, keçmiş Sovet İttifaqında, həm də dünyanın bir çox ölkələrində onun ədəbi yaradıcılığına yüksək dəyər verilməklə, onun dünya oxucuları qarşısında böyük xidmətlərini tanımaqla çoxlu əsərlər yazılmışdır.

Bu gün Çingiz Aytmatovun ədəbi əsərləri müasir cəmiyyətin inkişafının ideoloji -əxlaqi əsasının təşəkkül tapmasında fəlsəfi və həyatı mənbələr ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün həyatın bütün səviyyələrində böyük ideoloji işə ehtiyac vardır. Bəzə dövlətdən və cəmiyyətdən həm əhali arasında, həm də ümumdövlət və regional strukturlar arasında böyük və çox zəhmət tələb edən xüsusi bir sahədir.

Məktəblərdə, əmək kollektivlərində böyük əxlaqi-ideoloji və tərbiyəvi iş aparılmalıdır. Ölkədə cəmiyyətin həyat fəaliyyətində insanpərvərlik, mənəvi və ümumbəşəri prinsiplərə əsaslanan müasir mədəniyyətin, qabaqcıl sivilizasiyanın əsaslı möhkəmlənməsinə və inkişaf etdirilməsinə böyük dövlət və ictimai diqqət ayrılmalıdır. Bu zaman dahi yazıçıların, mədəniyyət, təhsil və elm xadimlərinin elmi əsərləri əhali arasında tərbiyəvi işin ən mühüm mənəvi-ideoloji qaynağı olmalıdır.

Məktəb və məktəbəqədər yaşda olan uşaqlar arasında ideya-tərbiyəvi işin əhəmiyyətindən danışanda, mən Çingizin valideynlərinin təmsalında valideyn ictimai-siyasi baxışlarının və münasibətlərinin rolunu ayrıca qeyd etmək istəyirəm. Təbiət Çingizə gələcək nəhəng yazıçı və ictimai xadim kimi dərin istedad bəxş etmişdir. Yeniyetmədə müvafiq başlanğıc əxlaqi-etik və mənəvi

baxışlar və hisslər, ilk növbədə, valideyn-ideya münasibətlərindən və bəzi xarici həyat amillərindən asılı olaraq formalaşa bilər. Məsələn, bizim valideynlərimizin əxlaqi-ideya aləmi Çingizdə hələ uşaqlıq illərində dərin məna viyyatlılıq, insanın cəmiyyətdəki davranışına düşünülmüş baxış formalaşdırmışdı. Təbii ki, həmin XX əsrin 30-cu illərində rəhbər partiya və dövlət vəzifələrində işləyən zaman atamız Torekul Aytmatovun, yüksək mədəniyyətə malik və təhsilli şəxsiyyət, qabaqcıl kommunizmin SSRİ-də qurulması mövqeyindən çıxış edən, respublika həyatında dövlət və xalqın problemləri barədə düşüncə anamız Hagima Aytmatovanın əxlaqi-ideya aləminə müvafiq olaraq insanın əxlaqi-etik prinsipləri Çingiz tərəfindən artıq uşaqlıq illərində onda formalaşmış uyğun mənəvi baxışlar nəzərə alınmaqla dərk olunmuşdu.

Sonralar Moskva məktəbində I və II siniflərdə, bundan sonra isə III sinifdən VII sinifdək Talask vilayəti Kirovsk və Pokrovsk (Manassk) rayon mərkəzlərindəki orta məktəblərdə məktəb tərbiyəsi də, həmçinin, valideynlər tərəfindən əsası qoyulmuş həmin ictimai baxışları möhkəmlətməmişdir. Və heç də təsadüfi deyildir ki, Çingiz artıq IV sinifdə bizim dövlət sərhədlərimizi qoruyan sərhəddilər haqqında özünün birinci maraqlı, məhz vətənpərvər səciyyədə olan hekayəsini yazmışdı. Çingizin bu hekayəsini müəllimlər müvafiq sinif şagirdlərinə oxuyurdular. Qeyd etmək lazımdır ki, o vaxtlar Kirovsk və Pokrovsk orta məktəblərində işləyən müəllimlər təhsilli, dərin ideyali, düzgün və təmiz müəllimlər idi. Artıq həmin illərdə onlar şagird Çingiz Aytmatova xüsusi diqqət yetirirdilər, onun gələcəkdə görkəmli bir şəxsiyyət kimi inkişaf edəcəyini əvvəlcədən görürdülər. Müəllimlərin onun “düşməni oğlu” olduğunu bilmələrinə rəğmə, onda sinifdə olan çətin şagirdlərlə faydalı tərbiyəvi işin aparılmasını etibar etməyin mümkün olduğu tələbəni görürdülər və ona bu işi etibar edirdilər.

Böyük Vətən müharibəsi illəri şagirdlərinin dərin vətənpərvər ruhuna başqa bir nümunə də çəkmək olar. 1941-ci ildə müharibə başlayanda, avqust ayında rayon icra komitəsi işçiləri ailələrinin yaşadıkları həyətdə birdən-birə 11-12 yaşdan 15 yaşa qədər oğlan uşaqları yoxa çıxmışdı. Bunların arasında Çingiz də vardı. Yalnız 3 gün həyatın oğlanları Vətənimizi faşistlərdən müdafiə etmək üçün döyüşə getmək qərarına gəlmişdilər. Uşaqlar cəbhəyə gedən qatarla müharibəyə getmək istəyirdilər. Bu beşilliklə tərkibli vətənpərvər

uşaq dəstəsi idi; burada ruslar, qırğızlar, almanlar, tatarlar da vardı. Onlar qatarla cəbhəyə gedən əsgərlərdən onları da müharibəyə aparmağı xahiş etmişdilər, lakin onları götürməmişdilər və valideynlər uşaqları saxlaya bilməmişdilər. Valideynlər uşaqları Cambulda (Qazaxıstan) dəmir yolunda saxlamışdılar.

Sırr deyil ki, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı hələ gənclik illərində nəinki Mərkəzi Asiya Respublikaları oxucularının, həm də regiondan kənarı yerləşən türkdilli ölkələrin oxucularının xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə bu, Azərbaycana (Qafqaz) və Türkiyəyə (Qərbi Asiya, Cənubi Avropa) aiddir.

Məlum olduğu kimi, 2008-ci ildə Qırğızıstan Respublikasında "Çingiz Aytmatov ili" elan olunmuşdu. Qırğızıstan və Azərbaycan xalqlarının dostluğu əlaməti kimi həmin il fevral ayının 24-dən martın 1-nə kimi Bakıda "Çingiz Aytmatov ili"nə həsr edilmiş rəsmi tədbirlər keçirilmişdi. Həmin tarixlərdə Türkdilli Dövlətlərin Siyasətina Dəstək Fondu tərəfindən Çingiz Aytmatovun Bakıya səfəri təşkil olunmuşdu.

Səfər çərçivəsində Prezident İlham Əliyev Çingiz Aytmatovu qəbul edərək onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdi. Şübhəsiz ki, bu yaddaqalan görüşün bizim üçün ən unudulmaz nəticəsi Çingiz Aytmatovun Prezident İlham Əliyev tərəfindən "Dostluq" ordeni ilə təltif edilməsi oldu.

Aytmatovlar ailəsi və qohumları Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə Çingiz Aytmatovu ali dövlət ordeni ilə təltif etdiyinə və onun yaradıcılığına verdiyi yüksək dəyərə görə dərin minnətdarlığını bildirir.

Ç.AYTMATOV NƏSRİNDƏ KOSMOS VƏ XAOS

("Ağ gəmi" povesti əsasında)

Arif MƏMMƏDOV,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov keçmiş SSRİ-nin tərkibində yaşayan türk xalqlarının və ümumiyyətlə, türk dünyasının XX əsrin 60-cı illərindən sonra beynəlxalq aləmdə ən çox tanınan yazıçılardan biridir. Onun əsərləri dünyanın 150 dilində 650 dəfə çap olunubdur. Atası repressiyaya məruz qaldığından ağır həyat yaşayan və baytar diplomu alan bir türk övladının sonradan amansız rəqabət şəraitində özünüütdüyünü və rejimin bunu etiraf etməsini müxtəlif səbəblərlə yozmaq mümkündür. Amma ən vacib və yeganə səbəblərdən biri məhz onun istedadıdır.

Ç. Aytmatov bütün varlığı ilə kökünə bağlı sənətkardir. O, dünya ədəbiyyatını da öyrənib, dünya və xristian mifologiyasına da bələddir, amma istedadının gücü ilk növbədə türk mifologiyasından, folklorundan, "Manas"dan, türk klassik ədəbiyyatından gəlir. Vaxtilə yazıçı fəxrlə dünyanın ən böyük eposlarından biri olan "Manas"ı və M. Auezovu özünün müəllimi adlandırdı.

Yazıcının "İlk müəllim", "Cəmilə", "Əlvida, Gülsarı" və s. kimi əsərlərində türk mifologiyası və folkloru hələ zahirən qabarıq nəzərə çarpmırsa, daha doğrusu, alt qatdırsa, sonrakı illərdə qələmə aldığı "Ağ gəmi", "Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş", "Çingiz xanın ağ buludu", "Gün var əsrə bərabər", "Qiyamət", "Kassandra damğası", "Əbədi gəlin" kimi əsərlərində daha qabarıq nəzərə çarpməğa başlayır.

Əksər mifoloji motivli bədii əsərlərdə olduğu kimi, Çingiz Aytmatovun da nəsrində mifologizm son məqsəddə birbaşa mifoloji düşüncənin bazasını təşkil edən xaos-kosmos qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Məsələn, yazıcının "Qiyamət" romanında xaos-kosmos qarşılıqlı əlaqəsindən danışılırmı, yəni yazıçı əsərində bu məsələni bədii təhlil mərkəzinə çəkməyibdir. Lakin geniş mənada götürdükdə

romanın mifoloji motivinin əsasını təşkil edən qiyamət əslində birbaşa bu qarşıdurma ilə əlaqəlidir, onun tərkib hissəsidir.

V.N.Toporov xaos-kosmos qarşıdurmasının səciyyəvi cəhətlərindən danışarkən yazır: "Bütün mifoloji sistemlər üçün Kosmos müəyyənləşdirən ümumi cəhətlər dastı xasdır (az və ya çox dərəcədə). Kosmos Xaosla qarşı durur: Kosmos Xaosla münasibətdə həm zaman, həm də təşkil olunduğu element tərkibi baxımından həmişə ikincidir. Kosmos zamanda və bir çox halda Xaosdan (əksərən xaosun aşağıdakı xüsusiyyətlərinin doldurulması, "aydınlaşması" yolu ilə: qaranlıq işığa, boşluq doluluğa, amorf luq-qaydaya, fasiləsizlik diskretliyə, görünməzlik - "görünməyə" çevrilir və s.) və ya Xaosla Kosmos arasındakı aralıq elementlərdən yaranır. Kosmos yalnız özünün başlanğıcı (çünki o yaranıbdır) ilə deyil, eyni zamanda hansısa kataklizm (kainatı əhatə edəcək daşqın, yanğın) nəticəsində məhv olacağı sonla və ya təcridən xaosdakı kosmik başlanğıcın köhnəlməsi ilə səciyyələnir. Bəzən Kosmosun bu fəlakəti son kimi düşünülür, başqa hallarda isə hesab olunur ki, onun arxasında yeni Kosmosun yaranması lazım gəlir".

Bütün hallarda xaos-kosmos qarşıdurması mifoloji inamın tərkib hissəsi kimi həm insanların gündəlik fəəkküründə, cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərində, həm də bədii ədəbiyyatda dünya modelinin yaradılmasında fəal iştirak edir. "Hər bir bədii əsər dünyanın bitkin və universal obrazını yaratmağa çalışır. Bu mənada ədəbi əsərin bədii dünyası həmişə mifoloji dir. Bəlli olduğu kimi, hər bir mifoloji struktur xaosun aradan qaldırılmasının və dünya nizamının (və ya kosmosun) təsdiq edilməsinin üzərində qurulur. Sehrli nağıllardan başlamış Tolstoyun və onun ardıcıllarının realizminə (ən azı rus ədəbiyyatında) qədər bədii mifologiyanın klassik tipi özünün insan, sosisum və təbiət arasında harmoniyanın bədii modelini yaratmağa meyillidir. Müxtəlif dövrlərdə bu tipli bədii mif yaradılmasının – mistik, rasionel, psixoloji, sosial, siyasi – fərqli əsaslandırılması irəli sürülmüşdür. Amma klassik tipli ədəbiyyatda həmişə Kosmosun bədii obrazı iştirak edir ki, bu da əsəri bədii bütövlük kimi sona çatdırır, hansısa qaçılmaz lokal süjeti, yaşantıları, hərəkətləri varlığın və insan həyatının mənasının təcəssümünə çevirir. Kosmosun bu obrazı əyani – görümlü obrazları özündə ehtiva edir və bu obrazlar da – yerin və göyün, işığın, təbiətin dövriliyinin, ulduzların obrazları, sevginin və evin, ananın və uşaqların obrazları

və s. – başlanğıcdan dünya düzəninə və həyatın sonsuzluğuna simvollarıdır" (N.L.Leyderman, M.N.Lipobetski).

Bu baxımdan yanaşdıqda demək olar ki, Ç.Aytmatovun nəsr nümunələrinin hamısında dünya modeli kimi Xaos-Kosmos qarşıdurması birbaşa iştirak edir. Təbii ki, bu iştirak ilk növbədə əsərin janrından, sənətkarın qarşıya qoyduğu niyyətdən, mətləbdən və ideya-problemdən asılıdır. Bununla belə, yazıcının əsərlərində Xaos-Kosmos qarşıdurması daha çox təsvirini tapan obrazların mənaviyyətə, əməllərinin, iç dünyalarının və ideyalarının tənzimləyicisinin simvolu kimi çıxış edir.

Başqa sözlə desək, sənətkarın obrazları xaos-kosmos haqqında da düşüncələrə varmadan sadəcə olaraq, bu mifoloji-dini inamın şüurlıdakı təsiri ilə öz ömürlərini yaşayırlar. Onların ümum mifoloji-dini inamın modeli əsasında işıqlandırılan ömürləri bir tərəfdən bu obrazların özləri üçün, digər tərəfdən də bəşəriyyətin taleyi üçün önəm qazanır. Onlar (əslində biz) kosmosumu qoruyurlar, yoxsa gündəlik həyatları ilə xaosun qaçılmazlığını şərait yaradırlar? Yazıcının əsas məqsədi və məramı məhz bu taleyüklü problemə diqqət yetirmək, oxucularını da bunun ətrafında düşünməyə vadar etməkdir.

Ç.Aytmatovun əsas əsərlərindən biri "Ağ gəmi" povestidir. "Nağılın sonu" da adlandırılan povest həm problematikasının aktuallığına, ideya-bədii məziyyətlərinə görə, həm də Xaos-Kosmos probleminin ifadəsinin orijinallığına görə bir tərəfdən həmin dövr sovet ədəbiyyatının, digər tərəfdən də onun özünün yaradıcılığının kult əsərlərindən biridir.

"Ağ gəmi" əsərində Mömin kişi Ana maral haqqında eşitdiyini, bildiyini (təbii ki, həm də inandığını) uşağa danışır. Bakira təbiətin qoynunda azsaylı insanlarla birlikdə yaşayan yeddi yaşını tamamlayaraq səkkiz yaşına keçmiş uşağın uşaq kimi böyüməsinə şərait yoxdur. Onun ətrafındakıların hamısı öz qayğıları, problemləri, dərdləri ilə yaşayan böyüklərdir (Gülcəmalın qucağındakı çığa qız təsisa olmaqla). Mömin kişidən başqa heç kəs uşaq olmaq istəmir, uşaq isə vaxtından əvvəl böyükləşə biləcək. Müasir, təbii ki, uzaq həyatın bəzi atributları bura da gəlib çıxır. Amma səyyar avtodükanla gətirilənlər böyüklərin özləri üçün gətirdikləridir.

Uşaq isə yalnız coğrafi məkan kimi deyil, eyni zamanda mədəniyyətin qarşıdurması mənasında təbiətdə yaşayır. Başqa

məkəndəki yaşadlarından fərqli olaraq, onun həttə uşaq kimi "bicləşməsinə", "korlanmasına" səbəb, bəhanə yoxdur. Böyüklər dünyasında uşaqlaşan, uşaq dünyası olmadığından uşaqlığını yaşaya bilməyən bu obraz mədəniyyətlə təbiətin sərhəddindədir. Buna görə də o, istər-istəməz özünün uşaq dünyasını uydurur: söhbət eləməyə yaşdını tapmadığı üçün cansız əşyalarla danışıq. Yaşadığı real dünyadakı haqsızlıq, mürdərlik, əmansızlıq, qəddarlıq uşağı gerçək həyatdan daha da uzaqlaşdırır. Gerçək həyatdan uzaqlaşdıqca o, uydurduğu həyata mehrini daha çox salır. Həttə təcridən uydurduğu həyatın reallığına özü də inanmağa başlayır.

Onun dünyası safdı, məsumdu, təmizdi, gözəldi, xüsusən bir də ona görə ki, bu dünyada günü içməkdə keçən, var-dövlətə həris, balaca səlahiyyəti ilə tiran, həyat yoldaşı Bekeyə fiziki və mənəvi əzab verən Orozqul yoxdu; xüsusən ona görə ki, alqaldılmasına, təhqir olunmasına rəğmən ələcsizliqdan Orozqul kimi ərin məşəq-qətlərinə dözən əzabkeş xala yoxdu; xüsusən bir də ona görə ki, onu çox istəyən anası, vaxt tapan kimi Ağ gəmidə gəlib hökmən onu aparacaq qayğıkeş atası var.

Uşaq təcridən uydurduğu həyata o dərəcədə inanır ki, artıq göldə üzən Ağ gəmini görməyə başlayır və əmin olur ki, atası həmin Ağ gəmidə işləyir. Onu aparmağa hökmən bu Ağ gəmidə gələcək. Ağ gəmi hələ uşağın arzusu, istəyidir, amma təcridən o həm də nisgillini çəkdiyi atalı-analı, Orozqulsuz... bir həyatın simvoluna çevrilir. Uşaq hələ gəminin gəlməsini gözləyir, özü gəmiyə tərəf getmir. Yaşadığı həyatda onu saxlayan güc, qüvvə, işıq, inam və insanlar var və onların hamısı hələ Orozqul deyil.

Onu yaşadığı həyata bağlayan ilk növbədə əzabkeş, həsrətində qaldığı bala yanğısını və istəyini bəzən uşağa çığğın sevgisində bildirdən xalası və babası Mömin kişidi. Qırvraq Mömin həm yaşına, həm də təcrübəsinə, bələdiyyinə görə aulun ağsaqqalıdır. Normalara çox əməl etməsə də, həttə Orozqul da onun ağsaqqallığına bəzən hörmətlə yanaşır. Mömin kişinin əsas missiyasından biri də babalığından başqa, ağsaqqallığını yerinə yetirməkdir. Uşaq onun doğma nəvəsidir, amma eyni zamanda aulda yeganə uşağıdır, yəni aulda nəslin yeganə potensial davamçısıdır (Onlar cəmi səkkiz nəfərdirlər. Uşağın yaxınlarının hamısı qocadı, Seyidəhməd bir körpə qızı var, Orozqul isə sonsuzdu). Geniş kontekstdə uşaq qırğızların gələcəyinin simvo-

ludu. Mömin kişi onun yalnız sağlam böyüməsinin qayğısına qalır, həm də onun qırğız kimi yetişməsinə çalışır.

Səkkiz nəfərdən ibarət bu balaca cəmiyyət əslində dünyanın xüsusi tip modelidir. Onlar mədəniyyətin təsirinə düşmüş böyük aullardan, şəhərlərdən uzaqda, dağların, meşələrin qoyununda yaşayırlar. Onlar yalnız işləri düşdüynə görə gələnlərlə və ya dağ köçərkən yolda dincələnlərlə ünsiyyət qururlar. Özləri isə zəruri hallarda təbiətin qoynunu tərk edirlər.

Dağda, meşədə yerləşən bu balaca cəmiyyət əzsaylı insanlardan ibarət olsa da, böyük-küçük var, rəhbər-təbə olan var, qəddar-rəhmədil – qəddarlıq, rəhmədilliyə biganə var. Meşə, dağ öz ömürlərini yaşayan insanın üçün mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin, keçmiş sədaqətlərinin, özlərindən sonrakı gələcəyi qorumağa cəhdlərinin və təşəbbüslərinin sınaq məkanındır. Onlar əməlləri, içləri ilə Tanrının yaratdığı kosmosu qoruyur və, xaosun gəlişinə zəmin də hazırlaya bilirlər. Babası kimi uşaq da inanır ki, adamlar xalacatın unutsalar, korlana bilirlər, çünki heç kəs pis əməlinə görə axacat çəkməyəcək – övladları bu pis əməldən xəbərdar olmayacaqlar; xeyirxah işlər də görən olmayacaq – heç kəs bu barədə bilməyəcək.

Bu kiçik cəmiyyətin təmsalında yazıçı ataların, deməli, dünyanın idarə edilməsinin, kosmosun xaosa çevrilməsinin qarşısının alınmasında önəmli amil olan utanclıq-ayıb hissənin unudulmasının, etnosun özü kimi qalmasının ən vacib şərtlərindən biri olan mifoloji inamın itirilməsinin (qazax sürücü Ana marala, əcdad kultuna inamı kommunizmə gedənlərlə yaraşmayan bir hal kimi lağa qoyur. Orozqul marala inamı avamlıq, cahillik əlaməti sayır və s.), nəticə etibarilə uşaq xaosun təcridən bərqərar olmasını təsvirini vermişdir. Halbuki "Ağ gəmi"də ilahə-ana mifologeması Humay haqqındakı təsəvvürlərlə (göl və dağlar realili sakral yaşayış məskəninin olması, doğumun himayə edilməsi və uşaqların (əsasən hələ də beşikdə olanların) şəhərlərdən qorunması) bağlı Buynuzlu Ana maral obrazında verilmişdir" (M.S.Miskina).

Buynuzlu Ana maralın vurulması, özü də məhz babasının iştirakı ilə öldürülməsi, ətindən çəkilən kababdan sərxoş babasının da yeməsi adsız uşağa pis təsir göstərir: o, yalnız psixoloji cəhətdən sarsılmış, eyni zamanda onun özünün səviyyəsində və dünyasında yaradılmış və yaratdığı inamı qırılır. Uşaq öz gələcəyinə qənim kəsilmiş cəmiyyətdən artıq yalnız xəyal və inamında yaşadığı başqa

bir cəmiyyətə – Orozsuluz, qırğız xalqının xilaskarına cəlladcasına yanaşanların olmadığı... bir məkana getmək qərarına gəlir. Bu məkan isə Ağ gəminin olduğu yerdirdi. İndiyə qədərki bütün inamları alt-üst edilmiş uşağ sonucunu inaminin şövqü ilə balıq olaraq üzə-üzə Ağ gəmiyə çatmaq arzusunu gerçəkləşdirir, suya baş vurur.

Yazıçı əslində gerçəklik hadisələri əsasında müəyyən bir model qurur, yaxud da belə də demək olar ki, gerçəklik hadisələrini qurduğu modelə uyğunlaşdırır. Bunun bədiii əsərlərin hamısına xas olduğunu vurğulamağa yanaşı, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, belə modellərə ehtiyac bir tərəfdən həyatın özündən, digər tərəfdən isə bədiii yaradıcılığın təbiətindən irəli gəlir. Ç.Aytmatovda isə qeyd etdiyimiz model onunla fərqlənir ki, yazıçı modeli bədiii həyatın içində maksimum dərəcədə “gizlətməyə”, “əritməyə” xüsusi səy göstərmir.

Bəlli olduğu kimi, oğlan əsərdə ölürlər. “Əsərdə oğlanın ölümü nə isə “xilaskarlıq” xüsusiyyətinə malik olub, mənaviyyatsızlığa, əsarətə qarşı etirazın simvoludur” (T.T.Davidova). “Ağ gəmi”də gələcəyi təmsil edən uşağın ölümünün simvolikliyi bir də ondadır ki, onun ölümü bir nəslin, bir obanın, ən nəhayət bir ocağın gələcəyinin məhvi deməkdir. Bu motiv Ç.Aytmatovun “Qiyamət” əsərində Bostonun oğlu Gəncəşin ölümü motivi ilə səsləşir. Gəncəş Bostonun nəslinin davamçısı olmaqla onun gələcək varlığını yeganə təsdiqləyir. Oğlunun ölümü ata üçün dünyanın axırı, qiyamət demək idi... Bu onun əzmlə müsibəti, eləcə onun dünyasının axırındı. Yazıçının əsərlərində ölüm mövzusu aktualdır. Oğlanın faciəvi taleyi və nəticə etibarlı ilə süjetin sonu, ümumi məna kəsb edir və bütünlükdə bəşəriyyətin mümkün sonu kimi simvolizə edilir.

Əslində onun ölümü tragik çalar qazanmaqla povestdəki bütün insanların taleyini əhatə edir və onların gələcəyi haqqında bədbin təsəvvür yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, oğlanın ölümü Ana maralın ölümündən sonra gerçəkləşir, daha doğrusu, o, böyük inamının əsas daşıyıcısı olan maralın məhvindən sonra həmin məkanda qalmamaq qərarına gəlir: balıq olub, üzə-üzə özündən başqa heç kəsin görmədiyi ağ gəmidə işləyən atasının yanına getmək istəyir. Ona da diqqət yetirmək lazımdır ki, uşağın xalası sonsuzdur, başına gələn bütün ağrı-acıların bir səbəbi də məhz uşağının olmaması ilə bağlıdır. Əsərdə oğlan əsizdir. Yazıçı digər əsərlərindəki kimi, burada da oğlana ad verə bilərdi. Lakin oğlanın əsiz olması, “sim-

volik bir anlama malikdir” (B.Vahabzadə). Bu oğlanın öz yaşidlərindən fərqlənmədiyini göstərir. Ədib ləkəsiz uşağ dünyasını bir uşağın simasında ümumiləşdirmişdir. Onun təmsalında bütün uşaqların qəlblərinin təmizliyinin, dünyaya ədalətli yanaşmalarının, mənavi saflıqlarının şahidi oluruq. Oğlan adından adı olmaqla yanaşı, həm də qeyri-adidir. Bəlkə də, babasının dediyi yeddi insandan biri – peyğəmbərlərdən biridir. Lakin “peyğəmbər özü də bilmir ki, o, peyğəmbərdir - o, adi bir adamdır” .

Ç.Aytmatov demişdir: “Xeyr, miflər universallıq yox, ümumi qanunauyğunluqlar haqqında bilik verir. Miflər xammaldır”. O, bu xammaldan səmərəli şəkildə istifadə etmişdir. Belə xammallardan biri də Ana maral haqqında Məmin babanın danışdıqlarıdır. Onun danışdığı əfsanəyə uşağ bir də ona görə inanır ki, babanın özündə bütün danışdıqlarına tam əminlik və inam vardır. Əfsanənin başlanğıcında verilən təsvir onu birbaşa yaradılış dastanlarına bənzədir. “Bu əhvalat çox qədim zamanlarda baş verib. Uzaq-uzaq keçmişlərdə yer üzündə meşələr otlardan çox və bizim diyarda su qurudan çox olanda dərin, sərin sulu bir çayın sahilində qırğız tayfası yaşayırmış”. Dünyanın, insanların yarandığı ilkin vaxtlarda quru sudan az olmuşdur. Su həyat mənbəyi kimi canlı aləmin də mənbəyi hesab olunur. “Ergenekon” dastanına bənzəyən bu nağılda qırğızların düşmən tərəfindən yox edilməsi və bir maralın onlara yenidən həyat verməsindən bəhs olunur” (B.Ercilasun).

Əfsanədə bəhs olunan dərin, sərin sulu çay əvvəllər Enesay adlanan indiki Yenisey çayındır. Enesay çayı əfsanədə mifoloji simvoldur “Enə” - ana, “say” isə axın, çay deməkdir. Sahilində yaşayan qırğız tayfasının anası sayılır və yəqin ki, bu da hər hansı mif ilə bağlıdır. Enesay bir hamidir, müqəddəslik rəmzidir. Tayfanın başçısı igid batır Gülçünün dəfn mərasimi təsvir edir. Qədim adətə görə, mərhumun ruhu ana çay – Enesay ilə vidalaşsın deyər onu çayın sahilinə ibarət etməyə aparırlar. Marağ doğuran cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, çayın da, maralın da əvvəlində ana sözü işlənilir. Oxşarlıq yalnız bununla məhdudlaşmır. Bunların hər ikisi biri xalqın – qırğız xalqının taleyində və tarixində mühüm rol oynayan mifoloji inam ünvanlarıdır. Əfsanədə Çopur Topal Qarı düşmən hücumundan sonra qırğız qəbiləsindən təsadüfən sağ qalmış iki uşağı çaya atmazdan əvvəl deyir: “Ey böyük Enesay çayı! Əgər dağı sənin dərinliyinə atsan, o, daş kimi batır. Yüz illik şam ağacını atsan, qam-

qalaq kimi apararsan. Öz ağışına bu iki qum dənəsini – iki insan övladını qəbul et. Yer üzündə onlara yer yoxdur. Mənmi bunu sənə deyim. Enesay? Əgər ulduzlar dönüb adam olsaydılar, göy onlara darlıq edərdi. Əgər balıqlar dönüb adam olsaydılar, çaylar və dənizlər onlara bəslə bələməzdə. Mənmi bunu sənə deyim, Enesay! Al onları, apar onları...”.

Ana maral qırğız tayfasından qalan həmin o iki uşağı xilas edir və onları südü ilə bəsləyir, böyüdür, onlara analıq edir, tanrılıq haqqı qazanır. Bütün əsər boyu Ana maral xilaskarlığın, qoruyuculuğun, hamiliyin simvolu kimi çıxış edir. Əfsanəyə görə, insanların nankorluğuna, xəyanətkarlığına üz çevirən Buynuzlu Ana maral uzun müddətdən sonra San – Taş meşələrinə qayıdır. Ana maral xəbərdarlığa baxmayaraq insan övladının ona – xilaskarına xəyanət edə biləcəyinə – balalarına qəsd edə biləcəyinə inanmır. “-Eh, Ana maral, danışma. Sən insanları tanımırsan! – Çopəl Topal Qarı başını buladı: - Nəinki meşə heyvanlarını, onlar bir-birini öldürməkdən də çəkinmirlər. Bu yetimləri sənə verərdim, verərdim ona görə ki, sözlərimin doğru olduğunu biləsən, axı sənin bu uşaqlarını da insanlar öldürəcəklər”. Buqulular isə buynuzlarında onlara beşik, deməli, övlad, gələcək gətirən ağı maralları öldürürlər.

Ana maralın buynuzundan asılmış və içində uşaq gətirdiyi beşikdən həmişə zıncırov səsi eşidilir. Elə o vaxtdan sonra İssık-göl beşiklərində nəsil artımının müjdəçisi kimi simbolizə edilən zıncırov səsləri: “Ana beşiyi yırğalayır, gümüş zıncırov isə səsləyir, sanki Buynuzlu ana maral uzaqlardan qaçıb gəlir, tələsir, buynuzunda ağcaqayın beşiyi gətirir”. Çopur Topal Qarının dedikləri gerçəkləşir. Oğlanı neçə əsrdən sonra insanların xəyanətkarlığı, nankorluğu, onun ədalət, birlik, gözəllik ilə dolu nağıl aləminin məhvi öldürür. Oğlan Buynuzlu Ana maralın öldürülməsi ilə razılaşa bilmir. Axı Ana maralı onun babası vurmuşdu. Məmmün baba “bu satqınlığı qorxudan edir və yaqın ki, bu qorxunun təsirindən dərk ələmir ki, maralı öldürməklə nəinki Ana maral əfsanəsi ilə bağlı öz inancını məhv edir, həm də sevimli nəvəsinin də ölümünə bais olur” (L.I.Лебедева).

Göründüyü kimi, mifoloji motivdən istifadə etməklə yazıçı həyat hadisələrinin arxasında duran qatlara nüfuzu daha da gücləndirmiş, nəticədə faciəvi, amma zahirən sadə bir əhvalatı insan taleyinin ən mürəkkəb problemləri ilə əlaqələndirmişdir. Bütövlükdə

əsərdə təsvirini tapan məkandakı insanların gələcəyinin simvolu kimi mənalandırılan uşağın ölümündə mənəvi günahkar ilk növbədə məhz onun xalasının əri Orozquldur. Orozqul qocalara hörmət qoymur, səbəbin kimsən olmasının fərqi nə varmadan sonsuzluğuna görə arvadına əzab-əziyyət, işgəncə verir, mənfəəti naminə təbiətə qənim kəsilir, xalqın mifoloji və ya dini inanclarını saymır. Bütün bunlar isə əsərdə də xüsusi şəkildə vurğulandığı kimi, mifoloji inama görə dünyanın nizamının pozulmasına gətirib çıxarır. Məmmün baba buynuzlu Ana maralın hərilişiyinə və ya nəşə bir mənafe güddüyünə görə deyil, ilk növbədə qızının çəkdiyi əzabları nisbətən yüngülləşdirmək – yəni əri Orozqulun onu az incitməsi naminə öldürülməsi ilə razılaşır. Deməli, nəticə etibarilə məsumluq, paklıq və eyni zamanda gələcək simvolu olan uşağı şərt başlanğıcı təmsil edən qüvvə aradan qaldırır. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, bir tərəfdən həmin ocağın (və təbii ki, təsvir olunan məkanın) son nəsil artıran nəmənəyəndəsi məhv edilir, digər tərəfdən də qırğız xalqının xilaskarı, himayədarı, onlara uşaq, deməli, gələcək gətirən, onların xalq, millət kimi varlığına təminat yaratmağa yardımcı olan totem öldürülür. Öz subyektiv yozumunu verməyən yazıçının bədii yozumunda hadisələrin belə gedişi və məntiqi yekunu əslində qiymətin, deməli, kaosun gəlişinin, başlanğıcının gerçəkləşməsidir.

Ulu əcdadlarımız həyatın bütün hallarını mifoloji planda izah edir, izah etdiklərini isə real həyatın özü kimi yaşayırdılar. “Mifoloji təfəkkür təbiəti və ümumiyyətlə, insanı əhatə edən bütün cansızları öz “sahibi” üçün canlandırır, bu aləmin predmetlərini insana məxsus xüsusiyyətlərlə verməklə onları insana yaxınlaşdırır, bəzən isə lap insanlaşdırır” (K.Abdullayev). Mifologiya istər-istəməz bu mənada dünyagörüşü kimi sənətdə mühüm bədii əhəmiyyət kəsb edir. Mifik təfəkkür, qədim tarixi təsəvvür və etiqadlar yeni məzmununda bədii əsərə keçir.

“Millətin təbiətini, psixologiyasını, inancını, hətta milləti millət edən xüsusiyyətləri göstərmək üçün” (Ş.İbraev) Ç.Aytmatov mifoloji inamların müxtəlif növlərini dünya modelinin təməl prinsipi olan kaos-kosmos qarşıdurması ilə bağlamaqla ifadə etməyə çalışmışdır. Povestdə uşaq anlayış və obrazı aparıcı yer tutur. “Ağ gəmi”də Bekey xalının sonsuzluğa təsadüfi deyildir. Bu yalnız özünü düşünən, davakar əri Orozqula, bəlkə də, Allah tərəfindən verilən bir

cəza idi. Orozqul vəzifəsindən, mövqeyindən istifadə edərək özündən asılı olan, tabeliyindəki insanları söyür, hətta döyə də bilir.

Orozqulun bu qədər əzəzil olmasının səbəbi məhz sonsuzluğundadır. O, rüsvəxtor və sözün əsl mənasında pis insandır. Orozqulun eqoizmi ilə oğlanın arzuları qarşılaşdırılsa, onun xisləti daha açıq üzə çıxar... Heç kəsi sevməyən Orozqul (sevgi hissi ona yaddır) təbii ki, bu atılmış oğlanı da sevmir. Oğlan bunu bilir, amma xəstə yatağında da yenə Buynuzlu Ana marala yalvarır ki, Bekey xalaya və Orozqula buynuzunda beşik gətirsin.

Bir ailə uşaq həsrəti çəkir, bir ailə isə uşağını atır. Bir ailə üçün inama görə onlara övlad gətirə biləcək Ana maralı öldürür və etindən kabab çəkir, digər ailə isə sabahının davamçısı olan oğlunun taleyi ilə maraqlanmır. Hər iki halda gözlənilən tragik sonluq gerçəkləşir. Orozqulun ailəsi üçün uşaq gətirə biləcək Ana maral öldürülür. Bir aulun təmsalında cəmiyyətin nəsil davamçısı statusunda çıxış edən Uşaq isə inamını itirəndən sonra baliq olaraq üzə-üzə atasının işlədiyi Ağ gəmiyə tərəf getmək üçün özünü dənizə atır, yəni o da ölür.

İnama görə uşaq gələcəyin simvoludur, nəslin davamçısıdır. İki ölüm faktı təsvirini tapan cəmiyyətin birmənalı şəkildə fəlakət içində yaşadığının göstəricisidir. Günahkar Tanrı deyil, ilk növbədə mövcud Kosmosun nizamını dağıdan, ondan tamamilə fərqlənən yeni nizam qurmağa çalışan, deməli, nəticə etibarı ilə xaosun gəlişinə şərait yaradan insanlardır – Orazqullardır. Orazqullar isə bütün vaxtlarda olub və var, əsərdə deyildiyi kimi "tükənmək bilmir", əksinə, sayca daha da artır. Povestdən həm də bu məlum olur ki, xaos qəfil baş verə biləcək qeyri-adi fəlakət deyil, həm də insanların öz missiyalarını yerinə yetirməmələri, lazım gələni yox, istədiklərini həyata keçirməyə cəhd göstərən insanların şəxsləşməyə çalışmaları və fəaliyyətləridir.

Təsadüfi deyil və maraqlıdır ki, yazıçı "Qiyamət" romanında da qiyamətin, əslində xaosun gəlişinin bir məntiqi cəhətini, mənavi-əxlaqi əsasını yenə də övlad ölümü ilə birbaşa əlaqələndirmişdir. Ç. Aytmatovun "Qiyamət" əsərində Bostonun oğlu Gəncəşin ölümü «Ağ gəmi»də gələcəyi təmsil edən uşağın ölümü motivi ilə səsleşir. Romandakı canavarın ölümü isə Ana maralın ölümünü xatırladır. Çoxsaylı müxtəlif miflərdə qurdun Buynuzlu Ana maral kimi xilaskar olduğu göstərilir. "Qiyamət" əsərində də canavar xilaskardır. O insan övladını qoruyur, çətin məqamda – Allahı, peyğəmbəri

çağırıldığı bir vaxtda, son məqamda onun imdadına çatır. Qurd ona inanmanın xilaskarıdır. Əsərdə qurd və insan taleyi paralel verilir və sonda onlar çulğəlaşır.

Romanda qurdla Bostonun eyni ağrını yaşadıklarının şahidi oluruq. Boston oğlunun ölümü ilə əbədi nəsil artım imkanını itirirsə, qurd da dünyaya sonuncu övlad gətirmək arzusunun puçluğunun ağrısını yaşayır. Boz qurdu Ana marala silah qaldıranlar öldürürlər. Başqa sözlə desək, insanlar özlərinin hamisini, xilaskarını, qoruyucusunu məhv edirlər, yəni onlar belə bir varlıqdan məhrum olurlar. Bostonun təmsalında bir nəslin kökü kəsilsə, canavarın təmsalında bir xalqın, bir millətin totemi ölür, yəni bir xalqın, bir millətin kökünün kəsilməsi prosesi başlayır. Bütün bunlar da göstərir ki, yazıçı kosmosun mövcudluğunu qorumağı da, xaosun gerçəkləşməsini də ilk növbədə insanlarla, onların əməl, fəaliyyət və iç dünyaları ilə əlaqələndirmiş, bununla da insanlara özlərinin, gələcək nəsillərinin və dünyanın aqibətinin, taleyinin məsuliyyətini ilk növbədə özlərinin daşdıqlarını xəbərdarlıq etməyə, təlqin etməyə çalışmışdır.

«ÖLDÜRMƏLİ, ÖLMƏLİ»

(Çingiz Aytmatovun hekayəsi haqqında qeydlər)

Nizami TAĞISOY,
professor

XX əsrin 70-80-ci illərindən bəri Çingiz Aytmatov yalnız qırğız və rus ədəbiyyatlarında və ədəbi tənqidində deyil, həm də bütün dünya ədəbiyyatında, ədəbi tənqidində diqqəti daha çox cəlb etmiş yazıçılardandır. İlk baxışda gözənilmədən ədəbiyyata gəlmiş (o, əvvəl Zootexnikumu, sonra Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu, nəhayət, ikiillik Ali Ədəbiyyat kurslarını bitirmişdi) Çingiz Aytmatov "Cəmilə" (1958) povesti ilə həm qırğız, həm də rus və digər dünya ədəbiyyatlarına yeni obraz, yeni baş qəhrəman gətirməyə müvəffəq olmuş, oxucular arasında özünə və əsərlərinə böyük hörmət qazandırmışdı. Təxminən elə bu dövrdən "Üz-üzə", "Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim", "Köşək gözü", "İlk müəllim", "Əlvida, Gülsəri", "Ağ gəmi", sonralar isə "Əsrə bərabər gün", "Qiyamət" və digər əsərlərin müəllifi kimi məşhurlaşmışdı. Əsərlərinin, demək olar ki, dünyanın bir çox dillərinə tərcüməsi, onların ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi və sevilə-sevilə oxunması onu tez bir vaxtda tanıtdırmış, 35 yaşında Sovet İttifaqında verilən ən ali mükafata — Lenin mükafatına layiq görülmüşdü. Çingiz Aytmatov yüksək salonlarda, fəxri kürsülərdə görünər, ona böyük hörmət və ehtiram göstərilirdi. O, nəinki qırğız və rus ədəbiyyatını, həm də bütün dünya ədəbiyyatını ümumbəşəri dəyərlər hesab edilən uzaqqörənlik, gələcəyə ümid, faciəvilik, insan, onun rolu, mövqeyi və s. təleyüklü anlaşımlarla zənginləşdirib.

Ç.Aytmatov, demək olar ki, bütün əsərlərində böyük rus mütəfəkkiri N.Nekrasovun qəhrəmanı Qrişa Dobrosklonov kimi haqiqətin, xoşbəxtliyin sorağı ilə gəzməklə, insanları haqqa, ədalətə çağırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Əksər əsərlərində ya bərbəşə ("Cəmilə", "İlk leyklər"), ya da dolayısı ilə müharibə mövzusunda, onun dağıdıcı və faciəvi cəhətlərini, fəxsi və ailə həyatlarına nə qədər bədbəxtliklər gətirdiyini olduqca canlı və obrazlı şəkildə personaj-

ların dili ilə bizə çatdırmağa müvəffəq olmuşdu. Ç.Aytmatovun eyni əsərini müxtəlif vaxtlarda oxuyarkən oxucu yeni keyfiyyət görür. Vaxtilə Ç.Aytmatova müvəffəqiyyət qazandıran da elə müharibə mövzusunə həsr etdiyi ("Cəmilə", "İlk leyklər") əsərləri olmuşdu.

Müharibə bütün dövrlərdə sənət adamları üçün aktual mövzudur. Yazıçılardan hər biri onu öz nəzər nöqtəsindən görür, işıqlandırır, təsvir edir. Diqqət etsək, bu xüsusiyyətləri həm klassik ədəbiyyatda (Nizami "İsgəndərnamə", Lermontov "Borodino", S.Tolstoy "Hərb və sülh", A.Tvardovski "Vasili Tyorkin", S.Rüstəm "Ana və poçtalyon", S.Vurğun "İnsan", A.Nurpeisov "Qan və tar" və s.), həm də müasir — XX əsrin 90-cı illərindən üzü bəri yaranan Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə edə bilərik. 90-cı illərdən başlayaraq bədii publisistikani istisna etmək şərti ilə (bu ayrıca söhbətin mövzusu), həm poeziyamız, həm nəsrimiz, həm də dramaturgiyamız problemə, bəzi məqamları istisna etməklə, ciddi münasibət ifadə edə bilib. Bu, yəqin Azərbaycan yazıçılarının müharibəni (Ermənistan-Azərbaycan müharibəsini — N.T.) öz daxilində daha çox hiss etməsindən irəli gəlir. Buna görə də A.Abdullazadə, S.Əhmədov, V.Babanlı, Nigar, A.Rəhimov və b. müharibə mövzusunə daha çox müraciət ediblər. Məsələn, A.Rəhimov bir neçə povest və romanını məhz bu mövzuda yazıb. A.Rəhimov və başqa yazıçılarımız müharibənin bütün fəlakətlərini öz içində daxilən yaşadan müəlliflərdir. O, müharibə mövzusunə dərinləndirən münasibət bildirməyə, onun dəhşətli psixologizmlərini açmağa üstünlük verir. Şübhəsiz ki, başçı ideallarla yaşayan insan üçün müharibə, onun nəticələri qara rəngdə olmaqla, həm də xoşagəlməz, dəhşətli ovqat yaradır. Yaradıcı insan başqar övladının bu dəhşətlərə sinə gərə bilməsini, müharibənin onun psixologiya və düşüncəsini silkələməsi, özünü ekstremal şəraitdə necə apara bilməsini vurğulamağa etiyac duyar. Məhz buna görə də Ç.Aytmatov hələ XX əsrin 70-ci illərində publisist çıxışlarının birində Helsinkidə mötəbər beynəlxalq təşkilatın kürsüsündən: "Biz hamımız bu gün bir gəminin səmişləriniyik. Onun göyartısından o tərəfdə kosmik ənginlik dayanır" — demişdi.

Ç.Aytmatov müasir, bəzən isə dövrünü qabaqlayan mütərəqqi ideallarla yaşayan başçı təfəkkürlü yazıçıdır. O, dərk edirdi ki, bəşəriyyət ən təhlükəli düşmən — müharibələr qarşısında çıxılmaz

vəziyyətdədir. Bu insanpərvər yazıçı dəfələrlə azərbaycanlı sənət adamları ilə görüşündə Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin insanlara nə qədər böyük bəlalər gətirdiyini vurğulamışdı. Müəllif öz əsərlərində Qarabağ müharibəsinin dəhşətlərini qələmə almasa da, ümumi mahiyyət, ümumi ovqat və ümumi qiymət ondan, məhz ona münasibətdən o qədər də fərqli deyil.

Götürək Ç.Aytmatovun hələ də geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan "Öldürməli, ölməli" hekayəsini. "Öldürməli, ölməli" hekayəsinin baş qəhrəmanı Sergey Vorontsov cavan oğlandır, özü Volqaboyundan, daha doğrusu, Saratovdandır. Hansı cəbhəyə göndərildiyindən də xəbəri yoxdur. Ali təhsil almaq arzusunda olsa da, istəyi baş tutmayıb. Artıq qatar onu davaya aparır, "cəbhəyə gedər-gəlməzə göndərilir", buna görə də ayrılığın bu qədər ağır yaşanmasını Sergey daha çox hiss etməyə başlayır. Doğmaları ilə əməlli-başlı vidalaşa da bilmir. Ailənin sonbeşiyidir. Bacılarından böyüyü Qazaxistanda, o biri Saratovdadır (onun da ərinə müharibəyə göndərmişdilər və heç bir xəbər-ətər yox idi). Atası uzun müddətdir xəstəxanada yatır. Məktəb illərində Nikolay Ivanoviç Nataşa adlı bir qıza da yaman vurulubmuş. Vəzaldan cəbhəyə yola düşərkən bir qaraçı qadın sıralardakı əsgərlərin arasından Sergeyi seçərək, onun falına baxır. Falçı Sergeyə müharibədə ölməyəcəyini deyir. Sergey isə qaraçı qadına gazməyə yox, davaya gətirdiyini dedikdə: "Fələyin saydıynı deyirəm. Onun ulduzu ölməzdir! Alın yazısıdır!". Sonra isə: "Bəxt acələnd üstündür. Bəxtədən bəxt törəyir, ölmədənə heç nə. Bu oğlanın ulduzu isə ölməzdir: Ölməzdi onun ulduzu!..." — deyir. Eşalon yola düşüb təkrərlər taqıldadıqca Sergeyin yuxusu qaçır. Taleyi barədə, müharibədə sağ qalacağı, yoxsa öləcəyi barədə düşüncə. Müharibədə qalibyyət kimin işə öldürülüb ölməsindən asılıdır. Hamı gedənlərə müharibənin tez qurtarmasını, ölüm-itim, aqlıq, səfələt olmamasını arzulayırdı. Müharibənin qələbə ilə qurtarması üçün isə vuruşmaq, qırmaq, qalib gəlmək lazım idi. Həttə elmdə bu barədə Sergeyin atası ilə anası arasında bərk höcətləşmə də olmuşdu. Sergey həm də rəhbirdir. Hərdən onu "Sergiy" deyər çağırırdılar. Müharibəyə yola düşərkən anası yalvara-yalvara "Seryojacan, bala, amanın günüdür, heç kəsi öldürmə, qan tökmə!"-deyər tapşırı. Anasının sözləri indi Sergeyi daha çox düşündürür. Atası isə arvadla öcəşib "Necə yanı "öldürmə? Qana batma?!" Bəs oğlun haraya gedir? Əsgər öz torpağını müdafiə edərək düşməni

qırır, məhv edirsə, əmrə əməl edir, borcunu yerinə yetirir" — deyər ona açıqlanır. Hər biri Sergeyə öz bildiyi kimi məsləhət versə də, ana "Heç kəsə qiymə, öldürmə", ata isə onun salamət qalmasını istədiyindən əksinə deyir.

Öz qəhrəmanını iki can arasında qoyan Çingiz Aytmatov onun psixoloji durumuna daha çox diqqət yetirir. Vaxtı ilə Birinci Cahan savaşında Baltik flotundakı sualtı gəmilərdə şücaət göstərən atasının düşməninə necə divan tutmasını dinladıqca Sergey gah cəbhədə düşmənlərini öldürəcəyinə, gah da öldürməyəcəyinə üstünlük verir, daim odla su arasında qalır. Sergeyin içində ikili çirpinti, ikili hisslər yaşayır. Yazıçı oxucuya bu ikili hissləri çatdırmaqda, ona münasibət hər kəsin öz ixtiyarına verir.

"Öldürməli, ölməli" hekayəsini oxuduqdan sonra bu əsərin xeyli məqamlarını Azərbaycan yazıçılarından V.Babanlının "Ana intiqamı" povesti və A.Rəhimovun "İkili dünyam" romanındakı baş qəhrəmanların davranış və hərəkətlərlə bərabər üst-üstə düşdüyü qənaətinə gəldim. V.Babanlının "Ana intiqamı" povesti 1997-ci ildə qələmə alınıb. Əsər sırf müharibə mövzusunda həsr olunub. Povestdə yeganə oğlunu cəbhəyə göndərən ana çox keçmir ki, onun tabutunu qarşılaşmağa məcbur olur. Oğlunu dəfn etdikdən sonra mülqə silahla sarılıb cəbhəyə, oğlunun intiqamını almağa yollanacağını qərarlaşdırır və belə də edir. Döyüşlərin lap ön sırasına gedən ana erməni əsgərləri ilə az qala əlbəyaxa mövqedə dayanır. Avtomatın tətiyini çəkərək ağacın arxasında durub gözləyir. Ona tərəf gələn erməni əsgərinə atəş açmağa qərarlıdır ki, bilmir. Onun anılıq hissi hər şeyi üstələyir. Fikirləşir ki, erməni olsa da, onun da yolunu gözləyən ana var, onu da cəbhəyə ana yola salıb. İnsan ömrünə qiyməmək, onu məhv etmək yolverilməzdir. Azərbaycanlı ana erməni əsgərini vurur, lakin erməni əsgəri ananı qanına qəltan edir.

Beləliklə, yazıçı azərbaycanlı ananın necə böyük hisslər daşıdığını olduqca inandırıcı bəyaxələrlə və, onun daxili mənəvi aləminə açmağa müvəffəq ola bilib.

Müharibənin yazıçı A.Rəhimov traktovkası da özünəməxsusdur. Məsələn, onun "İkili dünyam" romanının baş qəhrəmanı Valeri İsakov Rusiyada ali hərbi təhsil almış mütəxəssisdirdi. Baş qəhrəgah Valerini Ermənistanda xidmət etməyə, orada azərbaycanlılara qarşı vuruşmağa göndərir. Valerinin atası azərbaycanlı, anası rusdur. Valeri azərbaycanlı oğlu olduğunu bilməsinlər deyər, güclü

manevrlər, çox götür-qoy edir. Lakin yenə də V.Babanlıda olduğu kimi A.Rəhimovda da azərbaycançılıq qalib gəlir. Valeri İsakov Azərbaycana, Azərbaycan əsgərinə, Azərbaycan torpağına, haqqadələtə xidməti daha üstün tutur.

Bununla belə Ç.Aytmatov kimi həm V.Babanlı, həm də A.Rəhimov müharibənin mahiyyətini bütün əsər boyu açmağa, dərin psixologizmlər yaratmağa tam müvəffəq olurlar. Ç.Aytmatovun "Öldürməli, ölməli" hekayəsi də oxucuda dərin və özünəməxsus psixoloji ovqat və gərginlik yaradır. Əsərdəki psixologizmi həm müharibə dəhşətlərinin yaradılmasında, həm Sergeyin, əsgərlərin, onları cəbhəyə yola salan insanların hiss və duyğularında, Sergeyin ata və anasının müharibəni dərk və ona münasibətində, həmçinin digər məqamlarda aydın görmək olur. Əsər boyu sətiraltı mənalara müharibə lənətlərin, pislərin. Ç.Aytmatovun əsərinin əsas məqsədi də məhz insanda müharibəyə belə münasibət aşılamaqdan ibarətdir.

"İNSAN HƏM OVÇUDUR, HƏM DƏ ŞİKARDIR"

(Çingiz Aytmatovun əsərlərində faciəvilik)

FƏRRUX MƏMMƏDOV,
ədəbiyyatşünas

Çingiz Aytmatov qırğız xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi dahi yazıçıdır. Uşaq yaşlarından atasını itirən, məktəbdə oxuya-oxuya vergi agenti, kənd sovetinin katibi işləyən Çingiz Aytmatov həyat həqiqətlərini bütün çıpaqlığı və mürəkkəbliyi ilə dərinədən dərk etmişdi. Bu baxımdan onun əsərlərini yer üzündə yaşayan bütün insanlar haqqında ensiklopediya da adlandırmaq olar. Fikrimizcə, yazıçı sintez vasitəsi ilə, yəni realizm və romantizm elementlərini birləşdirməklə, qırğız və dünya ədəbiyyatını hissediləcək dərəcədə zənginləşdirən əsərlər yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Çingiz Aytmatov milli olduğu qədər də, bəşəri yazıçıdır. Böyük rus tədqiqçisi V.Q.Belinskiyin dediyi kimi, "yalnız əsl milli olduğun halda, bəşəri hissələrin daşıyıcısı ola bilərsən. Milli olmayan şair və yazıçı bəşəri hissələrin tərənnümçüsü ola bilməz". Çingiz Aytmatovu müasiri olduğu yazıçılardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onun sadə insanların gözü ilə dünyəvi, fəlsəfi, bəşəri problemləri duymaq, onlara həqiqi qiymət vermək və müəyyən mənada insanları narahat edən suallara cavab axtarmaqdır. Sadə əmək adamları olan Cəmilə, Daniyar, Düşən, Tanabay, Edigey, Boston yüksək tribunalardan yalançı, saxta, ikitüzlü rəhbərlərin "süni xalqlar dostluğu" ideyası, "bütün millətlər dost və qardaşdırlar" şüarları ilə tərbiyə olunmayıblar. Bu insanları sərt həyat həqiqətləri, əmək, torpaq tərbiyə etmiş, yetişdirmişdir və bu səbəbdəndir ki, onlar ülvü, müqəddəs hissələrin tərənnümçülərinə, müdafiəçilərinə çevrilməmişlər. Bacardıqları qədər ürəklərinin, vicdanlarının səsinə qulaq asmaq və bu cür həyat yazıçısının ədəbi qəhrəmanlarının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Onlar, bəlkə də, Şərqin böyük klassiki Sədini oxumayıblar. Ancaq Sədinin bir vaxtlar söylədiyi fikrə - "bütün insanlar bir bədənin üzvləridirlər. Əgər bədənin bir üzvü əzab çəkirsə, bu hal

digərlərinə də sirayət edəcəkdir". Bu mənada Çingiz Aytmatovun "İlk müəllim" povestinin qəhrəmanı Düyşen surəti yazıcının yaradıcılığında mühüm yer tutur. Yazıçı Düyşen surəti ilə XX əsrin 20-30-cu illərində təhsilin, elmin əzrlər boyu zülmət, çəhalət içində yaşamış qırğız xalqının həyatında oynadığı rolu göstərmişdir. Düyşen özü güc-bəla ilə oxuduğu halda, tar pöhrələri xatırladan uşaqlarda elmə, təhsilə, eyni zamanda haqiqətə, düzlüyə böyük maraq oyada bilmişdi. O, bu yolda çətinliklərə mərdliklə sinə gərir, bəzi hallarda həyatı ilə risq etməkdən belə çəkinmirdi. Düyşen öz millətinin gələcəyi uğrunda şam kimi yanmağı bacarır, fəda olur, qurban gədir... Namusu, isməti tapdanan, bədbəxtliyin, uçurumun astanasında olan 15 yaşlı yetim qızın gələcəkdə çoxlarının tanıdığı və haqlı olaraq fəxr etdikləri akademik Altınay Süleymanova olması üçün kimsə özünü qurban verməli idi və verdi də... Bu qurban, bu yanan şam məhz Düyşen oldu. Bizim fikrimizcə, Çingiz Aytmatovun ilk əsərlərində təsvir olunan surətlərin mürəkkəbliyi, sərtliyi, faciəvililiyi məhz Düyşəndən başlayır. Doğrudan da, bir çox hallarda haqiqətin yolu, tantənəsi, zəfər yürüşü faciəvilikdən keçir, onunla çulğalaşmadan doğulur...

Maraqlı bir cəhət isə ondan ibarətdir ki, Düyşen öz xarakteri, məqsədləri (bura təkcə mübarizə vasitələrini aid etmək düzgün olmazdı) etibarlı ilə Cəfər Cabbarlının Almazına çox yaxındır. Hər iki qəhrəmanı çətinliklər, məşəqqətlər təqib edir, lakin onları heç bir vəchlə, hətta doğmalarının da yad hesab etdiyi, müdafiə etmədikləri insanların xeyri, gələcəyi üçün "tuduqları mövqələrdən sıxışdırıb çıxarmaq mümkün olmur". Düyşen, bəlkə də, qarlı bir qış axşamında, uzaq Sibir çöllərində Altınay tanımış, lakin onun bundan sonra da dünya şöhrətli akademik Altınay Süleymanova olmasına zərə qədər də "mane olmaq" istəməmiş, etdiyi yaxşılıqları onun "qaytarmasını" ağına belə gətirməmişdi... Məhz ona görədir ki, ilk müəllimini yaxından tanıyan, onun hansı nəcib insani keyfiyyətlərə malik olduğunu yaxşı bilən Altınay Süleymanova gecə saat 12-də həmkəndlilərinin çoxsaylı xahişlərinə baxmayaraq, kəndi tərک etmiş və şəhərdə Düyşenin ona aşladığı, beyninə həmişilik həkk etdirib "daşlaşdırdığı" vicdan hissi ilə üzbəüz, təkbətək qalmağa üstünlük vermişdi... And içmişdi ki, yenicən kəndə qayıdacaq, hönkürürək ilk müəlliminin qarşısında diz çökəcəək və kənd məktəbini Düyşenin adına adlandırılmasını təklif edəcəkdir... Aytmatovun ədəbi qəhrə-

manlarını dərindən və hərtərəfli tanıdığımızı görə (daha dəqiq desək, yazıçı onları belə təqdim etmişdir), bizlərdə Altınay Süleymanovanın nəciyyəsinə zərə qədər şübhə yeri qalmır... Çingiz Aytmatovun 50-ci illərin sonunda yazdığı "Cəmilə" povesti ədəbi ictimaiyyətə və oxucular arasında geniş əks-səda doğurmuşdu. "Cəmilə" povestini fransız dilinə tərcümə etmiş və ön sözün müəllifi olan böyük fransız yazıçısı Lui Araqon heyratını sevgilərdə bilməmişdi: "Qeyd etmək istəyirəm ki, bu əsər dünyada gəzi haqqında ən gözəl hekayətdir. Gənc yazıçı məhəbbət haqqında indiyə qədər heç kimin danışdığı kimi danışır".

Cəmilə ərlı qadın ola-ola Daniyarı sevir. O, Daniyarla "müvəqqəti, gizli əlaqələr" qura bilirdi və bundan heç kəsin xəbəri olmazdı. Ç.Aytmatov, bəlkə də, bütün Şərq və dünya ədəbiyyatında (bu fikir bir qədər mübahisəlidir) ilk dəfə olaraq mübariz, öz qadın xoşbəxtliyi, səadəti uğrunda axıra qədər mətinliklə mübarizə aparan və qələbə çalan qadın surəti yaratmışdır. Müəyyən mənada Cəmilənin qələbəsi yazıçı Aytmatovun qələbəsidir. Çünki onun üçün sevgi həyat qədər ciddi məsələdir. O qədər ciddidir ki, burada xırda, cılız hisslərin əsiri olmaq qətiyyəni yolverilməzdir. Cəmilə kimi, Altınay kimi, Tolqonay kimi...

İlk baxışdan "Cəmilə" povestində lirizm elementləri üstünlük təşkil etsə də, əsərdə «sərt realizm»in xüsusiyyətləri özünü bariz şəkildə göstərir. Bu ilk növbədə yazıcının əsərlərinin əksəriyyətinin «ana xəttini» təşkil edən haqiqətə bağlıdır. Cəmilənin «kiçinə bala» deyib əzizlədiyi qayını Seyid böyüyüb rəssam olur və ilk yaradıcılıq sərəgisində «iki eşq fədaisinin şəklini» çəkib nümayiş etdirməkdən çəkinmir. Təsədüfən şəklı görün və hiddətlənən böyük qaradaşının «sən onların münasibətini bilirdinmi?» sualına çəkinmədən "hə" deyir. Müsəlman, Türk, Şərq aləmində yazılan və yazılmayan qanunlara əsasən, qaradaşı arvadının namusunu qorumağı olan Seyidin bu qədər «passiv mövqe» tutmasını əsas səbəbi nədir? Bizim fikrimizcə, bütün bunların əsas «səbəbi» insan qəlbinin dərinliklərində "gizlənən" və xoşbəxtlikdən, heç bir hökmdarın, şahlar şahının susdura bilməyəcəyi vicdanın haqq səsidir. Nə qədər qəribə olsa da, Seyid "səhra gözəlinin" - Cəmilənin haqiqi xoşbəxtliyə çatmasına mane olmaq istəmir, "göz yumur". Belə bir nəticəyə gəlmək düzgün olardı ki, yazıcının ədəbi qəhrəmanlarının əksəriyyəti "çoxluğun" - ətraf mühitin deyil, "azlığın" - öz vicdanlarının səsinə qulaq asmağa

üstünlük verirlər. Bir sözlə, onlar nələrsə, kimlərsə xatirinə və yaxud da məcburiyyət qarşısında vicdanları ilə kompromisə getməyi bacarmırlar. Bəzi hallarda "onların öz hərəkətləri nəticəsində" həyatın sonu faciə ilə qurtarsa belə... "Ağ gəmi" povestinin qəhrəmanı Oğlan kimi, "Qiyamət" əsərinin qəhrəmanı Boston Urkunçiyev kimi... Əlbəttə, sağlığında, nə də bu gün Çingiz Aytmatovu sosialist quruluşunun, cəmiyyətinin, kommunist ideologiyasının düşməni adlandırmaq düzgün olmazdı. Baxmayaraq ki, yazıcının əsərləri həmişə bədii və həyat həqiqətlərini sərtliyi ilə fərqləndirirdi. Fikrimizcə, burada bir məqama xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Yazıcının əsərlərini 50-90-cı illər sovet cəmiyyətinin «barometri» adlandırmaq daha düz olardı. Ç.Aytmatovun yaradıcılığı sovet cəmiyyətinin çoxsaylı ziddiyyətlərini daşıq əks etdirirdi. Zaman-zaman yazıçıda xoşbəxt, işıqlı gələcəyə olan inam baş qaldırır və tez də məhv olurdu. "Cəmilə", "İlk müəllim", "Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim", "Köşək gözü", "Əlvida, Gülsarı" povestlərində, hətta kəskin sosial-fəlsəfi mövzuda yazılmış "Gün var əsrə bərabər" romanında yazıcının qəhrəmanlarında, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, azacıq da olsa yaxşılığa, insanlığa, saflığa, xeyirin şər üzərində qələbəsinə inam hissi var idi. Bu xüsusiyət son nəticədə özünü qəhrəmanların tale yollarında, qismətlərində də özünü göstərirdi. Həyatını xalqa həsr etmiş və son nəticədə mükafatı gəlini tərəfindən təhqir və müharibə illərində qanı bahasına qazandıq partiyadan xaric edilmək olan "Əlvida, Gülsarı" əsərinin qəhrəmanı Tanabay, sərtliyinə, düzlüyünə, həqiqətpərəstliyinə görə Boranlı adlandırılır "Gün var əsrə bərabər" romanının qəhrəmanı Edigey məhz bu qəbildəndirlər...

Fikrimizcə, Çingiz Aytmatovun iki əsərində - "Ağ gəmi" povestində və "Qiyamət" romanında faciəvilik elementləri daha güclüdür. Əlbəttə, problem heç də baş qəhrəmanların ölümündə deyildir. Ancaq əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini açılmasında bu amilin də həlledici rolu vardır.

"Ağ gəmi" povestinin baş qəhrəmanı Oğlan ən işıqlı arzularla yaşayan bir uşaqdır. Böyüklərdən fərqli olaraq o, yaxşı başa düşmüşdü ki, həyat müvəqqətidir və insan yer üzünə pislik etmək üçün gəlməmişdir.

Oğlanı vaxtından əvvəl böyümüş "gənc filosof" da adlandırmaq olar. Onun "filosofluğu" daha çox insanların gələcəyini düşünməyində idi.

Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçı "Ağ gəmi" povestində əfsanələri, mifləri, nağılları real həyatla, müasiri olduğu hadisələrlə, zamana ilə, mühtilə six əlaqələndirmiş və bütün bunları povestin ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə vəhdətdə təsvir etmişdir. Çingiz Aytmatov özünəməxsus bir ustalıqla və tam şəkildə Buynuzlu ana maral əfsanəsində baş vermiş hadisələri müasir dövrə "köçürmüşdür". Təxminən 1000 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, insanların şüurunda əsaslı, köklü dəyişikliklər baş verməmişdir. İnsanların həyatında, davranışlarında, qarşılıqlı münasibətlərdə faciəvi məqamlar çoxalmışdır. Eyni zamanda, insanlarda zülmə, ədalətsizliyə qarşı mübarizə hissi azalmış, müəyyən məqamlarda isə yox dərəcəsidir.

Buğu nəslini xilas edən Ana maralın buynuzundan atalarına qəbirüstü abidələr düzəldən buğulular insan adını daşımağa layiqdirlərmi? Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, 1000 ildən sonra Orozqul eyni hisslərlə, bəlkə də, onlardan daha çox qəddarlıqla Buynuzlu Ana maralın başını parçalayır, misli görünməmiş vəhşilikdən həzz alır. Yəni də insanlar arasında cəzasızlıq mühiti formalaşmış və onların arasındakı münasibətlərdə hakim mövqə tutmuşdu. Var qüvvəsi ilə Buynuzlu ana maralın başını parçalayan Orozqul qalib gəlir, nainki ətrafdakılara qarşı ifrat müqavimətsizliyinə görə heç kim tərəfindən qəbul edilməyən və başa düşülməyən qoca Məmmün və yaxud da bunlardan bezən, xilası ölümündə görün Oğlan!

"Faciə daxili məzmunu heç bir dövrə sığmayan, bəxəri mahiyyət daşıyan insanın cismani məhvi deməkdir. Mübarizə aparan insanın ideali böyük və sonsuz olduqda halda, dövrün verdiyi imkan kiçik və dar isə faciə törəyir. Faciənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri tarixin, cəmiyyətin normativ inkişaf sürəti ilə hesablaşmamaq, ya onu çox tezliklə irəli aparmaq, yaxud geri qaytarmaq cəhdindən ibarətdir. Hegel bunu faciə qəhrəmanının tarix qarşısında günahı sayır. Ömür və imkan məhdudluğuna görə kiçik olan insanın özündən qatqat böyük qüvvə ilə döyüşməsinə azmət yaşayır". Yuxarıda göstərdiyimiz fikirləri "Ağ gəmi" və "Qiyamət" əsərlərinin qəhrəmanlarına aid etmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Çingiz Aytmatovun əsərləri bu və ya digər dərəcədə faciəvi məqamlarla zəngindir. Sanki əsərlərin məzmunu, ideyası, obrazlar sistemi faciəvilikdən "doğulurlar".

İnsanlar və təbiət təsadüfən və ya qəsdən bir-biri üçün faciələr "hazırlayırlar"... Faydalı qazıntı axtaran geoloqlara bələdçilik edən, Boston Urkunçiyevin qəddar düşməni olan Bazarbay Noyqutov haradan biləydi ki, satmaq üçün yuvalarını dağıtdığı canavarlar Bostonun və onun ailəsinin, eyni zamanda Bazarbayın özünün faciəsinə səbəb olacaq... Əlbəttə, Bazarbay bu hadisənin Bostonla bağlı olmasını çox arzulayırdı... Doğrudan da "insanlar taleyi axtarır, tale isə insanları... Hayatı beləcə dövr eləməkdədi... Əgər deyilən doğrudursa ki, tale həmişə öz məqsədinə yetməyə çalışır, onda deyilən bu dəfə də çin çıxdı. Hər şey lap sadəcə baş verdi, ona görə buna qismətdən özgə heç nə demək olmaz...". Fikrimizcə, burada insanların da günahı az deyildir. Bəlkə də, əksinə, baş verən hadisələri qismətdən daha çox, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə etalon rolunu oynayan faciəvi hadisələr kimi qiymətləndirmək daha düzgün olardı. Əlbəttə, Bazarbay Bostonun təəddüd etmədən onu güllələyəcəyini bilsəydi, bir litr araq üçün canavar yuvasını dağıtmazdı... Bəlkə də... Bəlkə də... Ancaq əsərdəki hadisələrin sonrakı inkişaf xəttinə diqqət yetirsək, görürük ki, baş verən hadisələr qismətdən, tələdən (əlbəttə, bunu böyük mənada inkar etmək düzgün deyildir), təsadüfdən daha çox "zərurətdən" doğur. Bu baxımdan, Boston Urkunçiyevin taleyi, qisməti, hərəkətləri, mənəvi dünyası xüsusi maraq doğurur. Tale onu həmişə ən sərt sınaqlara çəkmiş və o, həmin sınaqlardan çətinliklərlə, məhrumiyyətlərlə də olsa almaqçı, üzünə çıxmışdır. Bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, Çingiz Aytmatov Boston Urkunçiyev surəti vasitəsi ilə düzlük, saflıq, mərdlik mücəssəməsi sayılan pak, namuslu insanları faciəsinə göstərmək istəmiş və buna nail olmuşdur. Yuxarıda vurğuladığımız xüsusiyətlər ümumən 60-70 - ci illər sovet ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrinin yaradıcılığı üçün səciyyəvidir... Boston Urkunçiyev 50-60-cı illərin digər əsas ədəbi qəhrəmanları kimi, namuslu insandır, əmək qabaqcılıdır, çobandır. Boston Urkunçiyev çoxlarınının fərqli olaraq (çoban olmasına baxmayaraq), sosialist quruluşunun ziddiyyətlərini gözəlcəsinə anlamışdı. Doğrudur, bu fikirlər "təntənəli", səş-küylü şüarlar, ideyalar şəklində deyildi. Bostonun aldığı təhsil də buna imkan verməzdi. Ancaq Boston, kobud da səsənsə, kiçik bir təsərrüfat modelinin - qoyunçuluq fermasının təmsalında mövcud quruluşun ziddiyyətlərini əla bilirdi. "Hamı bir nəfər üçün, bir nəfər hamı üçün" prinsipinin

işləmədiyinin öz işində, həyatında sübutunu əyani şəkildə görmüşdü. Aradan təxminən 50 ildən artıq vaxt keçəndən sonra Bostonu yaşadığı cəmiyyətin, quruluşun düşməni adlandırmaq düzgün deyildir. Bəlkə də, Boston yaşadığı cəmiyyətin, mövcud ictimai quruluşun, sosialist, kommunist ideologiyasının ən fəal, ən birinci müdafiəçisi idi. Əks təqdirdə, ideal obraz, insan səviyyəsinə yüksəlmiş əmək qəhrəmanının həyatı o cür faciəvi sonluqla nəticələnməzdi... Eyni zamanda, Boston həqiqətpərəst, yenilikçi idi... O, məslək, əqidə yoldaşı Ərnəzərlə birlikdə yeni otların axtarışına başladı. Ərnəzər sanki Bostonu Allah tərəfindən köməkçi göndərilmişdi. Onlar bir-birlərini sözsüz başa düşürdülər. Ancaq Bostonu Ala-Möngü buzlaqlarında Ərnəzəri qəflətən itirdi. Boston uçuruma yuvarlanan Ərnəzərin yerində ola bilərdi, ancaq olmadı. Görünür, amansız tale, qismət Bostonu gələcəkdə daha dəhşətli əzablar üçün saxlamırmış... Boston qəflətən, gözünü qabağında əbadi buzlaqların "ağuşuna" düşən Ərnəzəri xilas edə bilmədi. Gecə yarıza da olsa, kəndə yola düşdü. Sovxoz direktoru və alpinistlərlə birlikdə yenidən həmin o dəhşətli yerə - Ala-Möngü buzlaqlarına qayıtdı... O gün Boston üçün ən dəhşətli gün idi... Yer yarılsaydı, yerə girirdi... Kaş Ərnəzər yox, o öləydi... Ancaq tale yenə də başqa cür qərar verdi və axıra qədər də qərarına sadıq qaldı... Dərin uçuruma düşən alpinistlər Bostonu xəbərdar etdilər ki, Ərnəzəri nəinki xilas etmək, heç çıxarmaq da mümkün deyildir. Əgər Boston istəyirsə, uçuruma düşüb Ərnəzərlə vidalaşa bilər. Ərnəzərlə həmişəlik vidalaşan Boston o günü heç vaxt unutmadı və Ərnəzərdən də betər hala düşdü... Görəsən, niyə düzlük, mərdlik, halallıq mücəssəməsi olan Ərnəzərin el adəti ilə dəfn olunması üçün bir qarış torpaq tapılmadı?!

Tale elə gətirdi ki, bir ildən sonra Bostonun sevimli, qaçıqış ömür-gün yoldaşı Ərzigül vəfat etdi. Ərzigül öləndə Bostonu vəsiyyətini etdi: "Boston, yazığım gəlir sənə. Özü də hamıdan çox sənə yazığım gəlir. Qılıqsız-sülüksüzsən, heç kəsin qabağında əyilmirsən... Ərnəzərin dul qadını Güllümün tez-tez yanına gəlir. Məsləhətim budu - al onu. Ərnəzərin balaları da başsız qalmaz... Boston, dedi-qodulara baxmayaraq, taleyini Ərnəzərin dul qalmış həyat yoldaşı Güllümkanla bağladı və zərrə qədər də peşman olmadı. Ömrünün nisbətən ahıl çağlarında Allahın lütfü, hədiyyəsi hesab etdiyi oğlu Gənceşi müqəddəs nemət kimi qəbul etdi. Boston həyatdan artıq heç nə istəmədi. Bütün arzularından əl çəkmişdi. Nə

əmək qabaqcılı olmaq istəyirdi, nə də Moskvaaya sərgiyə getmək... Allahdan yeganə diləyi Gəncəsi böyütmək idi... Ancaq sən saydığını say, gör fələk nə sayır... Ətraf yerlərdə - sərt, sıldırımli qayalıqlar arasında Ağbərə və Daşçeynər adlı iki canavar yaşayırdı. Onlar insanlara - xüsusilə də Bostona məlum olan digər canavarlardan qərüb hərəkətləri və bir qədər də mürəkkəb talei olmaları ilə fərqlənirdilər. 3 dəfə insanlar onların nəsil davam etdirmək saylarını heç etmişdilər, balalarını öldürmüşdülər. Ona görə də onlar insanlardan qaçırdılar. Doğrudan da, şair Sücaetin dediyi kimi "Quş da yuvasını yaxında qurmur, Bilir ki, xaniman dağıdır insan". Bu dəfə canavarlar insan ayağı dəyməyən yerlərə - sıldırımli dağlara üz tutmuşdular. Tale Bostonun üzünə güldüyü kimi onların da üzünə gülmüşdü: canavarlar 4 övlad dünyaya gətirmişdilər və sevinclərini, qayğılarının həddi-hüdudu yox idi. Canavarlar balalarının ən kiçik həntərisinə belə ürəkdən sevinir, gecə-gündüz öz Qurd ilahələrinə - Bөрü anaya dualar edirdilər... Ancaq "təsədüfən" dağlarda faydalı qazıntılar axtaran geoloqlara bələdçilik edən və kiçik xidmətinin müqabilində 25 manat qazanmış Bazarbay canavarların yuvasına gəlib çıxdı... Tamah ona üstün gəldi və o, canavar balalarını aparıb satmaq qərarını qatılışdırdı. Yuva dağıtmağın hansı dəhşətli və qarşısalınmaz nəticələrə gətirib çıxaracağını ağılına belə gətirmədi... Bazarbay canavar balalarını rayon mərkəzində satandan sonra Ağbərəylə Daşçeynər Bostona və onun ailəsinə rahatlıq vermər, gecələr dəhşətli səslə ulayır, ətrafdakı insanları dəhşət və qorxu içərisində saxlayırdılar. Bundan əvvəl isə Boston canavar balalarını Bazarbaydan on qat baha qiymətə alıb yuvalarına qaytarmaq istəsə də, bu niyyət baş tutmamışdı. Əksinə, onun bu hərəkəti Bazarbayın hiddətinə, qəzəbinə səbəb olmuşdu və Boston 37-ci ilin "xalq düşməni", "qolçomaq" kimi "epitetlərini" geninə-boluna eşitmişdi. Ancaq Boston yaxşı bildirdi ki, canavar balaları yuvaya qayıtmaq, Ağbərəylə Daşçeynər rahatlıq tapmayacaqlar. Təkrar-təkrar yuvalarına qayıdan canavarlar balalarını orada tapmır və onların izi ilə yemədən Bostonun evinə hücum edirdilər. Dördədən, qüssədən canavarlar lap quduzlaşmışdılar. Günün günorta çağı mal-qaraya, insanlara hücum edir, onları didib-dağıdırdılar. Lakin yenə də canavarların içəridən püskürən kını, qəzəbi soyumaq bilmirdi. Çünki onlar balalarını axtarırdılar... "Canavarlar dağıtdıqları mal-qaradan doğunca gözlərinə təpib özlərini balalarının izi itən yerə yetirdilər.

Xüsusən də Ağbərə lap çox yanıb-yaxılırdı - heç cürə vəziyyətlə barışmaq istəmədi. Elə bir gün olmurdu həmin yerə dəyməsin və elə bir gün də olmurdu Daşçeynərlə birlikdə yatağın həndəvərində dolanmışınlar. Boston da bu fürsətə bel bağlayırdı. Hər nə çarə var canavarların axırına çıxmalıydı". Və Boston istəsə də, istəməsə də, oğlunu, həyat yoldaşını xilas etmək üçün canavarlardan birini - Daşçeynəri öldürdü. Ancaq Ağbərəni öldürə bilmədi. Daşçeynər həyatı bahasına olsa da Ağbərəni xilas etdi. Qaçıb canını qurtaran Ağbərə gecənin bir ələmi Daşçeynərin öldürüldüyü və basdırıldığı yerə qayıtdı, səhər açılana qədər onu xilas etmiş vəfalı həyat yoldaşına yaz tutdu. Ağbərə üçün artıq həyat mənasını itirmişdi. Ancaq keçmiş xatirələrlə yaşayırdı. Tək birçə dəfə keçmiş yuvasına baş çəksə də, içəri girə bilmədi. "Gücü ona yetdi ki, Ağbərə yenə qurd ilahəsi Bөрü Anaya üz tutuban uzun-uzadı ağlayıb-sıtqadı, zingildəyə-zingildəyə, ulaya-ulyaya acı taleyindən şikayətləndi və axırda ilahəyə yalvar-yavınc oldu ki, Ağbərəni ayı, öz yanına, insanlar olmayan yerə götürüb aparsın...".

Çingiz Aytmatovun "Ağ gəmi" povestində olduğu kimi... Əsərin baş qəhrəmanı Oğlan da insanlardan baş götürüb qaçmaq istəmişdi, yurtdışlığı, qəddarlığı ilə hamını heyrətə gətirən canavar da... Birincisi bacarmışdı, ikincisi isə yox... Yəni, Ağbərə daha rəhmlı "qarar qəbul etmişdi". Mehri "qatıl hesab etdiyi" insan oğlunun - Bostonun oğluna salsmı və onu yuvasına aparıb insanlar tərəfindən məhv edilmiş övladlarının əvəzinə böyütmək istəmişdi. Sevimli oğlu Gəncəşin Ağbərə tərəfindən qaçırıldığını eşidən Boston xırıldayaraq qurd qancığına yalvarırdı: "Ağbərə, at onu!" Boşla mənim balamı! Bir də sənin nəslinə dəymərəm! Balama dəymə, at uşağı! Sənləyəm, Ağbərə, at uşağı! Qurban olum, qoy balam qalsın!". Heç bir çıxış yolu olmayan Boston Ağbərəylə birlikdə oğluna da atış əqdı: "Özünü canavarın üstünə atdı və onun əyilmiş qamətə qəfil elə bil yeddi yerdən sındı, səndirlədi, lal bir fəryad içində qovrulub yandı. Ağbərə hələ sağdı, yandısına nəfəsi soyumuş, sinəsini güllə parçalamış tifil düşüb qalmışdı". Boston özünü göylərə, ulu Tanrıya tutub nə üçün belə ağır cəzalandırıldığını soruşdu və cavab almadı. Güllümkan isə, eyni ilə Ağbərə və Daşçeynərin taleyini yaşamağı oldu. Üzünü atası tərəfindən parçalanmış ciyərpərasının üzünə sürtüb Ağbərə ulayan kimi uladı... Nəhayət ki, Boston bütün bu faciələrin əsas günahkarı, səbəbkarı Bazarbayı öldürdü... Öz əliylə parça-parça

etdiyi balasını torpağa tapşırmadan və sevimli ömür-gün yoldaşını taleyin amansız qisməti ilə üzbəüz qoyaraq, hökumət orqanlarına təslim olmağa tələsdi. İssik-kul gölünə yaxınlaşan Bostonun qəlbindən, "Ağ gəmi" povestinin qəhrəmanı Oğlan kimi, dalğaların qoynunda ərimək, qeyb olmaq keçirdi. Ancaq hələ məlum deyildi ki, dalğalar onu qəbul edəcəkdə ya yox... Bostonun arzuladığı kimi, "dalğalardan fərqli olaraq, o yenidən doğulmayacaqdı". Beləliklə, "bütün mənəvi, sosial, iqtisadi səbəbləri" olan faciə baş verdi. Demək olar ki, ideal insan olan Bostonun həyatının bu cür dəhşətli faciə ilə yekunlaşmasının səbəbi nə idi? Axı, canavar yuvasını dağıdıb, sonra isə onların balalarını aparıb satan Boston yox, Bazarbay olmuşdu! Nəyə görə məhz Boston ən qəddar düşmənlərin belə, bir-birlərinə arzulamadıqları faciəli tale qismət oldu? Yazıçının qənaətinə görə, yer üzündəki bütün insanlar bir-birləri ilə üzvi surətdə və qırılmaz tellərlə bağlıdır. Təəssüf ki, insanlar bu sadə və adi həqiqəti başa düşmək istəmirlər. Digər səbəb isə, saf, təmiz insanların həyatda çox zaman faciə ilə qarşılaşmalarıdır. Baxmayaraq ki, Boston sovet hökumətinin üzdə olan, sayılıb-seçilən nümayəndələrindən idi - partiyaçı, əmək qabaqcılı, hökumətin, xalqın hər qara qəpiyinin də qədrini bilən adam. Dünyaya meydan oxuyan sovet hökuməti işıqlı arzularla yaşayan Oğlanı ("Ağ gəmi"), bütün şüurlu ömrünü, həyatını sosializmin, kommunizmin təntənəsinə həsr etmiş əmək qabaqcılı Bostonu müdafiə edə bilmədisə, həmin quruluş, həmin ideologiya yaşamağa qadir deyildir. Fikrimizcə, "Ağ gəmi" və "Qiyamət" əsərlərində Çingiz Aytmatovun gəldiyi əsas nəticələrdən biri də budur. Çingiz Aytmatovun 60-80-ci illərdə böyük yazıçı süzgəcindən keçirərək qələmə aldığı həqiqətlər 90-cı illərdə «həyata vəsiqə aldı».

ÇİNGİZ AYTMATOVUN POSTSOVET ƏDƏBİ İRSİ: PROBLEMATİKA VƏ JANR KONSTRUKSİYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Salidə ŞƏRİFOVA,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Çingiz Torekuloviç Aytmatov qırğız milli ədəbiyyat sərhədlərindən kənara çıxan fenomenidir. Ənənəvi olaraq, Ç. Aytmatovu sovet yazıçısı adlandırırlar ki, bu da onun ötən əsrin 60-cı illərdən SSRİ-nin dağılmasına qədər olan dövrü əhatə edən yaradıcılığı üçün ədalətli yanaşmadır. Yazıçının bu dövrə aid yaradıcılığı sovet və qırğız ədəbiyyatşünasları tərəfindən dərin öyrənilmişdir. A. Akmətəliyevin, K. Həsənəliyevanın, Q. Bazarovun, V. Korkinin, L. Lebedevanın, M. Seliverstovun və digər ədəbiyyatşünasların əsərlərində yazıçının əsərlərinin mənəvi-etik məsələləri açıqlanır. Ç. Aytmatovun yaradıcılığının janr problemlərinə V. Voronov, Q. Qaçev, A. İsenov, M. Miskina, V. Levçenko və başqaları toxunmuşdur.

Lakin Çingiz Aytmatovun postsovet dövrünə aid yaradıcılığı keçmiş SSRİ məkanında ədəbiyyatşünaslar və oxucular üçün "ağ ləkə" olaraq qalır. Qeyd edək ki, yazıçının bəzi postsovet əsərləri tam şəkildə, hətta qırğız və rus dillərinə tərcümə edilməmişdir.

Eyni zamanda, YUNESKO-nun məlumatına görə, Çingiz Aytmatov - zəmanəmizin ən çox oxunan müəlliflərindən biridir. Ç. Aytmatov Qərbdə "Camilə" povesti ilə əldə etdiyi uğuru yeni əsərləri ilə təkrarladı. Ç. Aytmatovun postsovet əsərləri dəfələrlə xarici (xüsusilə alman və fransız nəşriyyatlarda) çap olunmuşdur. Əgər "Camilə" povesti sovet hərbi və müharibədən sonrakı dövrün dərinliyinin bədii inikası kimi Avropa oxucularına maraqlı idisə, müəllifin müasir əsərləri avrasiya ideyalarının bədii mənimsənilməsi kimi maraqlı doğurur.

Ç. Aytmatovun postsovet yaradıcılığında "Çingiz Xanın ağ buludu" povestini, "Kassandra damğası", "Qırğızistanda uşaqlıq" və "Dağlar yığılanda və yaxud Ədəbi gəlin" romanlarını fərqləndirmək istərdim. Bu əsərlər janr konstruksiyaları və məzmun baxımından

sosrealizm ənənələrindən imtina edib, postmodernist diskursa mürciatları ilə fərqlənirlər. Ç. Aytmatovun sovet dövrü nəsrində sosialist ideallara əsaslanan vahid mənəvi-əxlaqi konsepsiya əksini tapmışdır. Bu idealların bədi təsviri yazıcının sosrealizm kanonlarından (üsullarından) istifadə etməsinə səbəb olurdu. Baxmayaraq ki, Çingiz Aytmatovun bəzi sovet dövrü əsərləri yüksək simvolizm və etnik rəngarəngliyi ilə seçilirdi, yazıçı sovet ədəbi ənənələri çərçivəsindən kənar addım atmırdı. Ç. Aytmatovun təklif etdiyi mənəvi imperativlik (qəti tələb) sosialist ideyaları hüduqlarından kənara çıxırdı.

1991-ci ildən sonra Ç. Aytmatov folklor-mifoloji və tarixi mənbələrə, o cümlədən mifin poetika və ontologiyasına mürciat edir. Sonuncular kəskin olaraq onu postsovet məkanının bir çox yazıçılarından fərqləndirirlər. Ötən əsrin 90-cı illərində keçmiş SSRİ-nin milli ədəbiyyatında hakim cərəyan milli ideya və tarixə mürciat idi. Bir çox tanınmış sənətkarlar sovet yazıçılarından milli yazıçılara çevrilmişdir. Ç. Aytmatov fərqli bir yol seçdi. Baxmayaraq ki, postsovet əsərlərində yazıçı daim milli tarixi, uzaq əcdadlarının irsinə mürciat edir, süjet xətti mənəvi ümumbəşəri ideal axtarışına, xeyir-xahlığın bəşəri və əbədi fenomen olmasının aydınlaşdırılmasına istiqamətlənir. Yazıcının postsovet əsərlərinin janr xüsusiyyətləri isə janr qarışıqlığı sahəsində təcrübələridir. Ç. Aytmatov bir bədi əsərdə janr qarışıqlığının palitrasını və sərhədlərini genişləndirir.

“Çingiz Xanın ağ buludu” povestində Tanrıçılığın mərkəzi elementi kimi səma əsərin adına çıxarılıb. Səmada üzən və rəngini dəyişən bulud Çingiz Xana Əbədi Göy Səma ilə ünsiyyət qurmasına xidmət edir. Tanrıçılığa mürciat edərək, Ç. Aytmatov Səma Çevrəsinin “Vahid” konsepsiyasının universal prinsipini bədi şəkildə açmağa çalışır. Tarixi missiyanın həyata keçirilməsində Çingiz Xana iltifat göstərən ağ bulud, hökmdar despota çevrildə yox olur ya da qaralır. “Göy Səma” insanı şərq qüvvələə qarşı mübarizəyə sövq edir, Çingiz Xanı da bu mübarizəyə təhrik edir. Janr konstruksiyası nöqtəyi-nəzarindən “Çingiz Xanın ağ buludu” özlüyündə povest-priçadır. “Çingiz Xanın ağ buludu” əsərinin janr strukturuna roman janrı da mühüm təsir göstərir. Məsələ ondadır ki, povest “Gün var əsrə bərabər” romanın tərkib hissəsi kimi yaradılıb. Roman 1980-ci ildə, povest isə 1990-cı ildə çap olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır

ki, povestin süjet xətti “Gün var əsrə bərabər” romanın qəhrəmanı Abutalıb Kuttubayovun taleyi ilə üst-üstə düşür.

“Kassandra damğası” romanında yazıçı qabaqcadan xəbər vermək qabiliyyətinə malik olan mifik troya şahzadəsi Kassandra obrazına mürciat edir. Apollonun iradəsi ilə Kassandra'nın qabaqcadan xəbər vermək qabiliyyətinə heç kim inanmırdı. Kassandra Troya divarları yanında yunanlar tərəfindən qoyulmuş taxta atın şahərə yerləşdirilməsinə troyalıları inandırmağa çalışır. Lakin troyalıları Kassandra'nın gələcəyi görməsinə məhəl qoymadılar. “Kassandra damğası” romanı - bəşəriyyətdə gen sənayesinin fəlakətli nəticələri barədə xəbərdarlıqdır. Romanın süjet xətti məxfi laboratoriyada süni insan yaradılması üzərində çalışan istedadlı alimin faciəsi ətrafında qurulub. “Kassandra damğası”nın janr təbiətini roman-antiutopiya kimi müəyyənəlməyə çalışmaq olar.

“Qırğızıstanda uşaqlıq” romanında yazıçı mifoloji və folklor irsinə mürciat edir. Ç. Aytmatov öz uşaqlıq illərini romanın səhifələrində açıqlayaraq, nənəsi Ayumxandan vaxtilə eşitdiyi nağıllardan parçaları mətnə daxil edir. Bir tərəfdən, “Qırğızıstanda uşaqlıq” avtobioqrafik romandır. Ancaq digər tərəfdən isə, baş qəhrəman yazıcının obrazı deyil, nənəsin obrazıdır. Və süjet xətti yalnız yazıcının uşaqlıq dövrünü əks etdirən real hadisələri deyil, həm də nənəvi tərəfindən hekayə edilmiş xiyali hadisələridir. Bununla da, əsərin janr konstruksiyasını roman-nağıla aid etməyə əsas yaranır.

“Dağlar yığılanda və yaxud Əbədi gəlin” romanı - bütün postsovet respublikalarının tarixi inkişaf yolunun seçim zamanı yaşadıkları 90-cı illərin ağırları haqqında olan romandır. Əsərin əsas ideyası - kapitalizmin qəbul edilməsi barəsində düşüncələridir. Süjet xətti Tyan-Şan dağlarında ərəb şeyxləri üçün qar bəbəri olmasının təşkil edilməsi ətrafında qurulur. 2006-cı ildə dərc edilmiş “Dağlar yığılanda və yaxud Əbədi gəlin” romanı - yazıcının xarici dəyərlərin idxalı şəraitində qırğız dəyərlərinin qorunması haqqında düşüncələridir. Ç. Aytmatov qloballaşmanın təsiri haqqında məsələ qaldırır. Ənənəvi qırğız dəyərlərini Ç. Aytmatov şərq qüvvələr tərəfindən toy ərəfəsində iki sevgilini bir-birindən ayıran və əbədi axtarışa məhkum etmiş Əbədi gəlin haqqında əfsanəsində cəmləşdirir. Əbədi gəlin haqqında qırğız əfsanəsinə mürciat edən Ç. Aytmatov qırğızların seçim qarşısında qalması amilinə toxunur. Əbədi gəlin

obrazı Ç. Aytmatov üçün - xalqın gedəcəyi yol obrazıdır. Özünün baş qəhrmanı Arsen Samançınanın dili ilə yazıçı kədər dolu aşağıdakı sözlərini səsləndirir: "Unut, unut həmin bu Əbədi gəlini! Hə, o, kimə lazımdır, artıq düşüncələrdə, pop səhnəsinə qədər tapdalanar. Qalibiyətdə pop. Pop dövrü! Bəs sən? Ya itaətlə tabe ol, ya əl uzatmadan itil... Bəs necə olmalı? Moskvaya getmək, orada öz adamlarımız var, etibarlı, amma ora da pop zirvəsidir! Kim bilir? Ümumiyyətlə, bütöv tunel və sonu görünür..." Romanda nəql etmə publisistik xarakter daşıyır ki, 90-cı illərin reallıqlarının təsvir edilməsində xüsusilə qabarıq şəkildə təzahür edir. Deyilənləri nəzərə alaraq, cəsarətlə "Dağlar yıxılanda və yaxud Əbədi gəlin" romanının janr təbiətini fəlsəfi-publisistik roman kimi müəyyənləşdirmək olar.

ÇİNGİZ AYTMATOV VƏ AZƏRBAYCAN

Leyla GƏRAYZADƏ,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Soy-kökü qədim və zəngin olan millətlərin, təbii ki, ədəbiyyatı da qədim və zəngin olur. Ədəbiyyatları tarixən qədim və zəngin olan türk soylarından biri də dünyə şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun mənsub olduğu qırğız türkləridir. Ə.Hüseynzadə yazır: "Fridrix Rodzel "Əhvali-əqvami-ələm" kitabında qırğızlar haqqında deyir ki, "Millətin və əqvamın həqiqi mayəsi - vrai ferment des peuples - bunlardır!". Böyük türk filosofu fikrini davam etdirir: "Bu qövmün zəkai-təbiisinə, istedad və qabiliyyəti-fitriyyəsinə heyran olmamaq mümkün deyildir. Hər hansı sənəti, elm və fənni təhsil etsələr, onda dərəcə qəb hünərlərini göstərirlər..."

Lisanlarındakı fəhəti-təbiyyə məşhurdur. Əsla məktəb görməyənlərin belə bələğətə, gözəl söyləməyə meyl və həvəsləri nəhayət dərəcədədir... Daha parlaq, daha fəxəli bir məziyyə-tarixiyyə, tarixi-qəhrəmanayə malik bulunan qara-qırğızlar "epik" deyilən əşari-təsviyyəyi-hakiyyədən, Firdofsiyanə dastanlardan zövq alır, öylə şeirlər vücudə gətirməyə meyl edirlər".

Əgər nəzərə alsaq ki, sonrakı mətnlər əvvəlkilərin davamıdır, onda Ç.Aytmatov fenomeninin kimlərdən və haradan qaynaqlandığını, onun əsərlərində miflərin, qədim inancların, adət və ənənələrin, əcdad ruhlarına sayğı və qayğının... geniş yer almasının səbəblərini təsvirə gətirmək heç də çətin olmaz. Bu səbəbləri böyük sənətkarın mənsub olduğu xalqın tarixinin qədimliyi və zənginliyi kontekstində axtarmaq və araşdırmaq, düşünürük ki, ən doğru və uğurlu yoldur...

Hər bir əsəri dünya ədəbiyyatında ədəbi hadisəyə çevrilən, ulu türk soyunun yetirdiyi azman sənətkar Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı saf məhəbbət, ləyaqət və insansəvarlik kimi müqəddəs hissələrin təsviri və təbliğinə dayaqlanır. Sülhpərvərlik, azadfikirlilik, xeyrixahlıq, təbiətə qayğı və gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət

hissi qüdrətli sənətkarı daim düşündürən mövzular olmuşdur. İnsan və təbiət qarşılıqlı onun qələminin fenomenal gücü ilə həmişə ədalətli həllini tapmış, təbiətə sevgi hissini aşılamağı ilə yekunlaşmışdır.

Çingiz Aytmatovun bədii irsi azərbaycanlı oxuculara yaxşı tanışdır. Bizlər istedadlı nasirin hər bir əsərini səbirsizliklə gözləyir, bir yox, bir neçə dəfə oxuyurduk. Bilirdik ki, o, həmişə xeyir-xahlığın, mərdliyin, ədalətin tərəfində dayanıb, yalana, mənəviyyatsızlığa, haqsızlığa qarşı düşmən kəsilir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı haqqında çoxlu kitablar, monoqrafiyalar, məqalələr yazılıb. Ustad sənətkarın əsərlərini oxuyarkən belə bir sualla qarşılaşmalı olursan: "Bu qədər tanınmış müasir yazıçıların içərisindən nəyə görə, məhz bu söz ustasının əsərlərini seçirsən? Onun əsərləri hansı keyfiyyətlərinə görə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir?". Qoyulan sualın cavabı, əlbəttə ki, birmənalı ola bilməz. Suala Çingiz Aytmatovun öz sözləri ilə cavab verməyə çalışaq: "Sənət əsəri gərgin insanlarda sevinc, həyatsevərlik, optimizm hissləri oyatsın. Eyni zamanda onları dərindən düşünməyə, şər əməllərə və qüvvələrə qarşı çıxmağa, həyatda müqəddəs olanların dağıdılmasının qarşısını almağa, onları bərpa etməyə sövq etsin...".

Çingiz Aytmatovun əsərlərinin başlıca məziyyəti odur ki, yazıçı onlarda insanların təkcə yaşamaq haqqını, mənəvi azadlığını deyil, eləcə də əcdadları və digər xalqlar qarşısında da eyni səviyyədə bərcül, məsuliyyətli olduğunu təsdiq edir. Bu gerçəklik A.Zolotovun fikirlərində də təsdiqini tapır: "İnsanların bu birliyi yaşama yerinə, avropalı, asiyalı, yaxud avrasiyalı prinsipinə yox, yeganə "insan-qeyri-insan" kriteriyasına görə seçilir".

Müasirlikdən birində XX əsri katastrofik hadisələr əsri adlandırılan yazıçı ağılı və xeyirxahlığın tezliklə qələbə çala biləcəyinə "şübhə" ilə yanaşır və bunu oxucularına da aşılayır. O, bütün maddi və mənəvi resursların hərbə, silahlanmağa yönəldiyini və bunun da cəmiyyətlərdə qarşılıqlı, insanların həyatında faciələrə səbəb olduğunu diqqətə çatdırır. Aytmatov müasirlərinin bəşəriyyətin xilasını üçün az iş görmədiyini, amma ətraf mühitə elə onların da ən böyük zərər vurduğunu təsdiqləyir. Gələcək nəsillərin yer üzünü fəlakətlərdən xilas edə bilib-bilməyəcəkləri yazıçı narahat edir.

Çingiz Aytmatovun əsərləri insanları əlaqə saflığı, mənəvi təmizliyə, əcdadların ruhunu və yadigarlarını qorumağa, yaşatmağa səfərbər edir. Onun yaradıcılığının öyrənilməsi və tədqiqi bəşəriyyətin oğlu adlandırılmağa tamamilə layiq olan bir istedadı – fenomeni yetişdirmiş bütövlükdə türk xalqlarına bir ehtiramdır.

Peşəkarlığına, nəcibliyi və ləyaqətinə, ədəbiyyata sədəqətli xidmətinə, yenilikçiliyi, sərbəst düşüncələri və böyük istedadına görə Çingiz Aytmatovu ümummilli liderimiz Heydər Əliyev çox sevirdi. Çingiz Aytmatov yaradıcılığının Azərbaycanda təbliği sahəsində indiki prezidentimiz İlham Əliyev də çox işlər görmüşdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən 2004-cü ildə Çingiz Aytmatovun iki cildliyi nəşr edilmiş və bu görkəmli yazıçının "Gün var əsrə bərabər", "Ağ gəmi", "Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş", "Əlvilə, Gülsarı" və b. əsərləri tərcümə edilərək buraya daxil edilmişdir.

2008-ci ildə Azərbaycanda Çingiz Aytmatovun 80 illik yubileyi ilə əlaqədar bir sıra tədbirlər keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Çingiz Aytmatovu qəbul etmiş və onu I sayılı "Dostluq" ordeni ilə təltif etmişdir. Görkəmli yazıçının "Azərbaycanın əbədi dostu" adlandırılan Prezident qəbul zamanı demişdir: "Atamın söhbətlərindən sizə aranızda isti münasibət olduğu mənə məlumdur. Müstəqilliyimiz uğrunda mübarizə apardığımız çətin vaxtlarımızda siz həmişə bizi müdafiə etmişiniz". Prezident qeyd etmişdir ki, Çingiz Aytmatov Azərbaycanda yaxın vaxtlarda təsis edilmiş "Dostluq" ordeni ilə təltif edilən ilk sənətkardır.

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimləri və tələbələri ilə görüşdə Çingiz Aytmatov Türkdilli Dövlətlərə Yardım fondunun Qızıl medalına layiq görülmüşdür.

Elə həmin ildə də "Əsrə bərabər gün" adlı sənədli filmin çəkilişinə başlanıldı. Müəlliflər buraya məşhur qırğız yazıçısının həyatı və yaradıcılığı haqqında dəyərli fikirlərini söylədiyi İlham Əliyevlə müsahibəni daxil etmişdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çingiz Aytmatovun Azərbaycan yazıçıları ilə çox isti münasibətləri olmuşdur.

Mən isə Çingiz Aytmatovla 2006-cı ilin 15-16 sentyabrında Azərbaycanda keçirilən I Beynəlxalq Rusiya kitab sərgisində tanış oldum. O vaxta qədər mənim Çingiz Aytmatovun ədəbi irsinin

təhlilinə həsr etdiyim “Seysmik kəmə” və “Rusdillə yazıçıların yaradıcılığında etno-epik yaddaş problemləri” adlı monoqrafiyaların çap edilmişdi. Sərgidən sonra Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında yaradıcı ziyalılarla görüş keçirildi. Mədəniyyət nazirliyinin qonaqları müşayiət edən nümayəndəsinin vasitəsilə mən hər iki kitabımı Çingiz Aytmatova və Oljas Suleymenova çatdırdım. Zalda əyləşərkən Ç.Aytmatovun mənim kitablarımdan birini maraqla vərəqlədiyini həyəcanla izləyirdim.

İştirakçılar Sovet ittifaqının dağılması ilə postsovet məkanındakı yazıçılar arasında əlaqənin kəsilməsindən kədərənən moskvalı natiq diqqətlə qulaq asırdı. Rusiya nümayəndəsinin çıxışından sonra söz Çingiz Aytmatova verildi. O, tribunaya qalxdı və mənim “Seysmik kəmə” monoqrafiyımı zaldakılara göstərib dedi: “Xeyr, əlaqələr kəsiləməyib. Mən bu kitabın müəllifi ilə tanış deyiləm, əgər o zaldadırsa, qoy özünü təqdim etsin”. Təbii ki, mən qalxıb, özümü təqdim etdim. Görüşdən sonra Çingiz Aytmatovla onun sonuncu “Dağlar yığılanda və yaxud Əbədi gəlin” əsəri haqqında söhbət etdik. Mənim bu əsəri çox çətinliklə əldə etdiyimi biləndə gülümsəyərək dedi ki, gərək mənə müraciət edəydiniz. Yazıçı öz əsəri haqqında oxucusunun rəyini maraqla dinləyirdi.

Çingiz Aytmatovla ikinci dəfə 2008-ci ilin fevralında, görkəmli yazıçının Azərbaycanda 80 illik yubileyi keçirilərkən Azərbaycanlıların Ümumdünya Konqresinin ofisində görüşdük. Görüşdən sonra Çingiz Aytmatovla şəkil çəkdirdik və kitabıma o, bu sözləri yazdı: “Aytmatovdan müəllifə minnətdarlıq əlaməti olaraq. 27.02.2008”.

2012-ci ilin 22-23 noyabrında Sankt-Peterburqda “Çingiz Aytmatov dünyası: mədəniyyətlərin inteqrasiyası və dialoqu” adlı Beynəlxalq konfrans keçirilirdi. Onu MDB-yə üzv dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyası Qırğızıstan Respublikasının Parlamenti ilə birlikdə təşkil etmişdi. Həmin konfransda mən üç dəfə çıxış etdim: 22 noyabrda Rusiya Milli kitabxanasında keçirilən plenar iclasda etdiyim “Çingiz Aytmatov fenomeni haqqında” adlı çıxış maraqla dinlənilirdi, sonra isə konfrans iştirakçıları “Ev yolunda ağ yuxular” adlı sənədli filməndən fraqmentlərə tamaşa etdilər.

Bölmə iclaslarında “Çingiz Aytmatov yaradıcılığının əsas leytmotivləri: insan və təbiət” adlı məruzə ilə çıxış etdim. 23 noyabrda Çingiz Aytmatovun Tavriya sarayında büstünün açılışına

həsr edilən tədbirdə çıxış etdim. Sonra isə Ç.Aytmatova həsr edilmiş sərginin açılışı oldu. Mən sərgiyə Bakıdan gətirdiyim müxtəlif materialları – kitabları, fotosəkilləri təqdim etdim. Konfrans 1 sayılı zalda davam etdirildi. Burada Rusiya Federasiyasının və Qırğızıstan Respublikasının prezidentləri V.Putinin və A.Atambayevin təbrikləri səsləndirildi. Rusiya Federasiyası Federal Yığıncağı Şurasının və MDB dövlətləri PAŞ-nın sədri V.Matviyenko konfrans iştirakçılarını salamladı. Mən də “Sən həyatını bir anda parlayan və sönən şimşək kimi yaşadı” məruzəsi ilə çıxış etdim.

Yekunda bu mürəkkəb və ağır zamanımızda mədəni əlaqələrin davam və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini vurğulamaq istədim. Çünki inteqrasiya funksiyasını yerinə yetirən bu əlaqələr mədəniyyətlərin və xalqların dialoqunu təmin etməklə yanaşı, postsovet məkanında yaşayan xalqlar arasında etnik və dini həmrəyliyi də möhkəmləndirir.

ÇİNGİZ AYTMATOVUN YARADICILIĞINDA TÜRK TƏFƏKKÜRÜNÜN BƏDİİ İNİKASI

Ülviyyə HÜSEYNOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Dünyada elə şəxsiyyətlər var ki, onlar həm öz varlıqları, həm də yaradıcılıqları ilə məşhurlaşaraq mənsub olduqları xalqı da zirvələrə qaldırırlar. Bu, əlbəttə, etnosun böyük və kiçikliyindən asılı olmayan və reallığa çevrilən bir həqiqətdir. Belə şəxsiyyətlər həm milli, həm də ümumbəşəri problemləri qloballaşdırmaqla Yer Kürə-sindəki insanlara humanizmi, xeyirxahlığı, əmin-amanlığı təlqin etməyə çalışırlar.

O.Süleymanov, Ç.Aytmatov, Ç.Hüseynov, Ç.Abdullayev kimi görkəmli şəxsiyyətlər müasir türkmənşəli rusdillilə yazarların öncülləri hesab olunurlar. Rus dili onların yaradıcılığı üçün doğma ana dili kimi əsas mənbə rolunu oynamış və onlar bu dilin sayəsində dünyada ən çox oxunan və sevilən yazıçılara çevirilmişlər.

Rus dilinin beynəlxalq dilə çevrilməsində türkdillilə xalqlar ruslardan sonra çox böyük rolunu oynayan etnoslardandır. Bu yazıçılar rus dilini o qədər incəliklərinə kimi mənimsəyirlər ki, öz ədəbi-bədii üslubları ilə kifayət qədər milli, etnik, tarixi, coğrafi, sosioloji dəyərləri bu dilə gətirməyə müvəffəq olurlar. Rus dilində yazıb-yaratmaqlarına baxmayaraq onlar doğulduqları torpağın övladı olaraq qalırlar. Dünya ədəbiyyatında hər əsəri bir hadisə kimi qəbul edilən görkəmli sənətkarlardan biri də qırğız xalqının böyük oğlu Çingiz Aytmatovdur.

Çingiz Aytmatov çox böyük yazıçıdır, rus dilində yazsa da, qırğız həyatını, etnik bağlılığı o qədər gözəl bilir ki, bunu həmin həyatı bilməyən oxucusuna da istədiyi kimi çatdırmaq qabiliyyətinə malikdir. Müasir dünyada əsərləri ən çox oxunan yazıçılardan biridir. O, əsərlərinin çoxunu rus dilində yazsa da, qəhrəmanları bütün təbiəti, psixologiyası, milli mentaliteti ilə qırğız olaraq qalır. Çünki Çingiz Aytmatov qlobal, bəşəri problemləri qırğız həyatından və qırğız təbiətindən keçirərək ümumiləşdirir və əsərlərində türkizmə

lərdən geniş istifadə edir. Məhz türk yazıçısı, yəni Çingiz Aytmatov kimi türk dil mühitinin adamı başqa bir dildə, xüsusilə slavyan dilində effekt yarada bilərdi. Yazıçının böyüklüyü ondadır ki, tarixi, mədəni, etnik əlaqələri dili ilə canlandırır. Qırğız (türk) həyatının güzgüsü olan türkizmləri əsərlərinə cəlb etməklə bu böyük yazıçı rus oxucusuna qırğız (türk) düşüncə tərzini, etnoqrafiyasını, həyat və məişətini öz dolğunluğu ilə çatdırmağa çalışır və buna çox uğurla müvəffəq olur.

Rusdillilə bədii mətnədə türk sözlərinin işlənməsi tarixi çox qədimdir. Belə ki, "İqor polku dastanı"ndan başlayaraq üzü bəri bu prosesin son darəcə gücləndiyinin şahidi oluruq. Türkizmlərin rus dilinə keçməsi kor-koranə olmasa da, bu, yaradıcı bir prosesdir, yəni bunlar bədii üslub vasitəsilə rus dilinə ötürülmüşdür. Bəllidir ki, tarixən rus dili və rus söz sənəti əsrlərlə başqa xalqlarla, xüsusilə türkdillilə xalqlarla daima təmasda olmuşdur. Bunun notasiyasıdır ki, rus dilində yüzlərlə türk sözü vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Çingiz Aytmatovun rusca əsərlərinin dilində türkizmlərin başlıca səbəbi türk dilləri ilə slavyan dilləri arasındakı tarixi əlaqələrin qədimliyi, zənginliyidir.

Çingiz Torekuloviç Aytmatov 1928-ci ildə Qırğızıstanın Şəkər adlı dağ kəndində dünyaya göz açır. Ç.Aytmatovun həyat tarixçəsindən bilirlik ki, atası 37-ci ilin repressiyası qurbanı olub. Uşaqılıq illəri Böyük Vətən müharibəsinin ağır illərinə təsadüf edir. Bu ağırlığı çiyinlərinə götürən 14 yaşlı gənc Çingiz həmyaşdamları arasında yeganə savadlı olduğuna görə kənd sovetinin katibi kimi əmək fəaliyyətinə başlayır. Müharibə illərinin ağır-acılarını, həmkəndlilərinin çətin günlərini, həyatdakı əzab-əziyyətləri bütün çıpaqlığı ilə görüb dərk edən və dərs alan kəndli balasından böyük yazıçı Çingiz Aytmatov yetişirdi. Sonralar yaradıcılığa başlayan Ç.Aytmatovun hər əsəri bir hadisə kimi dünya ədəbiyyatında qəbul edilir.

Ç.Aytmatovun həm doğma qırğız, həm də rus dilində yazdığı "Cəmilə", "İlk müəllim", "Köşək gözü", "Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş", "Əlvida, Gülsarı", "Gün var əsrə bərabər", "Dar ağacı", "Çingizxanın ağ buludu" və başqa əsərləri dünya oxucuları tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.

Ona dünya şöhrəti gətirən "Cəmilə" adlı ilk povesti olur. Görkəmli fransız yazıçısı Lui Araqon bu əsəri "Romeo və Cülyetta" əsərində sonra məhəbbət haqqında yazılan ən dəyərli əsər kimi

qiymətləndirir və fransız dilinə tərcümə edir.

1961-ci ildə uzaq qırğız aul həyatını təsvir edən «İlk müəllim» adlı povesti çapdan çıxır. Bu əsərdə gənc müəllim Düysən ilk kənd məktəbini yaradaraq uşaqları təhsilə cəlb edir.

1963-cü ildə qələmə aldığı “Ana tarla” povestində yenidən mübaribə mövzusunda qayıdır. Ömrünün ahıl çağında müdrik ana Tolqonay doğulub boya-başa çatdığı doğma torpaqla söhbətləşir. Çünki torpaq onun ailəsinin sevincidir, ona çörək verir. Qırğız mifologiyasında Ana-torpaq inanc mənbəyi hesab olunur. Bu əsər Ç.Aytmatovun qəm yükü üstündə yazılan ən ağır əsərlərindən biridir.

Onu da qeyd etmək ki, qədim tarixi köklərə malik olan qırğız xalqı mürəkkəb dini və mifoloji inanclara malik olmuşdur. Etmış Orta Asiya xalqlarına nisbətən qırğızlar islamı keç qəbul etmiş, həmin dövrə qədər tanrıçılığa, şamançılığa, Yer – Su, Humay Ana inanclarına sitayiş etmişlər. İslamı qəbul etdikdən sonra dini baxışları əks etdirən alınma sözlərin bu dilə əlavəsi müşahidə olunur. Tanınmış etnoqraf Çokan Valixanov yazırdı ki, qırğızlar islamı sözdə qəbul etmiş, düşüncələrində isə tanrıçılığa söykənmişlər. Məsələn, onqon – arbək (əcdadların ruhu), köktenqri – Allah, kудay kimi adlanmışdır. Elə buna görə Çingiz Aytmatovun qəhrəmanları çətin məqamda ilahi qüvvəyə müraciət edəndə Allah deyil, tenqri deyirlər, məs.: “O, Владыка студеного неба, синий Тенгри, не ужесточи пути нашего через перевал ледяной... А мы ... обратим к тебе наши лица, только ты, Тенгри, не становишься на нашем пути...”.

İlk rus dilində yazılan əsəri 1965-ci ildə çap olunan “Əlvida, Gülsarı” adlı povestidir. Bu əsərdə qırğız kəndlisi qoca Tanabay və onun etibarlı atı qoca Gülsarı ilə keçdiyi məşəqqətli həyat yolu təsvir olunur. Həyatlarının ən çətin məqamlarında Çingiz Aytmatovun qəhrəmanları qorpuzu əllərinə alıb türk – qırğız ağıllarını ifadə edirlər: “Джайдар взяла темир-комуз, поднесла его к губам, тронула пальцем тоненькую стальную струнку, дохнула на нее, затем вдохнула воздух в себя, и полилась древняя музыка кочевников. Песня о верблюдице, потерявшей белого верблюжонка... Потом запела, хватая за душу, гудящая струна темир-комуза. Будто ветер тревожно завывл, будто бежал человек по полю с плачем и жалобной песней, и все вокруг молчало, затаив дыхание, все безмолвствовало, и только бежал как будто одинокий голос тоски и скорби человеческой...”

...Сидел Танабай подле юрты, слушал древний киргизский плач... А Джайдар в юрте все наигрывала на темир-комузе плач по великому охотнику Карагулу”. Сайдар темир-қорпузда Танабай үчүн Қарақул адли бөйүк овчу һаққında қәдим ағи охуyурду. Бу, Çingiz Aytmatovun ағир insan faciəsindən бәһс едән халқ yaradıcılıғи әсәрindən gözəl istifadə idi.

1970-ci ildə Aytmatovun ən təsirli əsərlərindən olan “Ağ gəmi” povesti işiq üzü görür. Əsərdə qırğız xalqının totemi sayılan Buy-nuzlu Ana Maral haqqında əfsanə əsas götürülərək həyat realitərinə müqavimət göstərə bilməyən uşağın vaxtsiz qırılmış həyatından bəhs olunur. Ana Maral inancı qırğızların İssıq-gölə gəlməsi haqqında bəhs edən qədim mifoloji əfsanədir:

“Привела наконец Рогатая мать-олениха детей своих на Иссык-Куль...”

— Это и есть ваша новая родина, - сказала Рогатая мать-олениха. - Будете жить здесь, землю пахать, рыбу ловить, скот разводить. Живите здесь с миром тысячи лет. Да продлитесь ваш род и умножится. Да не забудут потомки ваши речь, которую вы сюда принесли, пусть им сладко будет говорить и петь на своем языке. Живите, как должны жить люди, а я буду с вами и с детьми ваших детей во все времена...

Вот так мальчик и девочка, последние из киргизского племени, обрели себе новую родину на благословенном и вечно Иссык-Куле.”

Həyatımızın hər sahəsində olduğu kimi qloballaşma, xalqın yaddaşı, özünəqayıdı və özünüdərk problemləri ədəbi prosesdə də özünə yerə alır. Zamanın nəbzini tutmağı bacaran və qeyd edilən problemləri öz əsərlərinə mövzu seçən böyük yazıçı Ç.Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” adlı məşhur romanı ilə bir daha özünü tədiqləyir və böyük əks-sadaya səbəb olur. Əsərin qəhrəmanı Ediqey bir gün ərzində keçmiş, bu günü və gələcəyi yaşayır.

Bu məqamda “Gün var əsrə bərabər” romanından bir epizodu nəzərinizə çatdırmaq istərdik. Bu romanda Nayman Ana və manqurt haqqında əfsanə verilir. Nayman Ana oğlunu tapandan sonra onun yaddaşını oyatmaq üçün nə qədər çalışırsa, heç nə alınmır. Manqurtun öz adını, ata və anasının, tayfasının adını deyir, lakin yenə yaddaşı oyada bilmir. Onda oğlunun başını dizi üstə qoyub ona xalq mahnısı – layla deyir. Layla manqurtun xoşuna gəlir, “onun kütləş-

miş sifətində illi qıbrışı və canlanma” yaranır.

Azərbaycanın xalq şairi B.Vahabzadə yazır ki, “Müəllif bununla demək istəyir ki, nəgmə kökdən, keçmişdən gələn səslərdən görünən məhvi edilmiş yaddaşı belə qımıldatmaq gücünə malikdir”.

Yenidənqurma dövründə zamanla səsleşən “Dar ağacı” (1986) romanında müəllif ekologiya, mənaviyyət, əxlaq məsələləri ilə yanaşı günün faciəsi olan narkomaniya problemlərini ön plana çəkir. Əsərdə dar ağacı metaforik obraz kimi qələmə alınmışdır.

Ç.Aytmatov milli yazıçısıdır. Müasir dünyada əsərləri ən çox oxunan yazıçılardan biridir. O, rus dilini doğma ana dili qədər gözəl bilir və əsərlərinin çoxunu rus dilində yazır. Bəziləri bunu nöqsan kimi qəbul etsə də, bilməlidirlər ki, o qədər də çox əhalisi olmayan qırğız xalqını dünyaya tanıdan və sevdiren Ç.Aytmatovun rus dilində yazılan əsərləri olmuşdur. Ç.Aytmatov həmişə hamı üçün adi görünən hadisələrə qeyri-adi don geyindirməyi bacaran yazıçılardandır. Bir çox xalqlarda silinməkdə olan etnoqrafik məsələləri bədii əsərlərdə ön plana çəkməklə Ç.Aytmatov bunlara daim yaşarlıq vermək istəyir.

Qırğızlar ən qədim türk xalqlarından hesab olunur. Onlar qədim olduqları qədər də zəngin dilə və etnoqrafik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu günə kimi qırğızlar qədim türk adət və ənənələrini, türkçülüüyü qoruyub saxmağa müvəffəq olmuşlar.

Hər bir xalqda olduğu kimi, qırğız xalqının da ədəbi-bədii təfəkkürünü əks etdirən və daha çox köçəri həyatla əlaqədar rəngarəng, özünəməxsus bədii təsvir və ifadə vasitələri vardır. Xüsusilə Ç.Aytmatovun başqalarından seçilən fərdi üslubu vardır. Onun əsərlərində bu üslub qırğız və rus dillərinin sintezi əsasında nümayiş etdirilir. Belə ki, müəllif qırğız düşüncə tərzini, milli psixologiyasını səlis rus sözləri vasitəsi ilə ifadə edir və bunlar əsərə xüsusi bədiilik gətirir.

Ç.Aytmatov bədii təsvir vasitələrindən - metafora, bənzətmə, epitet, pe-rifrazlardan yerli-yerində istifadə etmiş, bəzən də kalka yolu ilə bir sıra sözləri rus dilinə gətirərək türk sintaksisini rus oxucusunun yaddaşına təlqin etmişdir. Məsələn:

Metafora - Мен ботасы олген боз мая, Тулыбын келип искеген (Боз мая вдыхает запах шкуры верблужонка, набитого соломой или его тула). Нипербола характерли метафоралар - Где

начало Иссык-Куля, где конец - не узнать. С одного края солнце восходит, а на другом еще ночь. Литота - Увести чуток синевы Иссык-Куля в курджуне.

Ç.Aytmatov əsərlərində göstərir ki, köçəri qırğızın ətrafında olan hər bir şey, məsələn, dağlar, çaylar, göllər və s. təəssüm oluna bilər: Степь будет слушать всадника и думать и напевать с ним; Байдамтал ревел, стонал; вздыхает в глубинах Иссык-Куль; звездам было тесно на небе; великие горы и те в такие ночи родеют, жмутся кучей.

Ç.Aytmatovun əsərlərində epitetlərdən geniş istifadə olunur və onların çoxusu qırğız folkloru üçün stereotip olan epitetləridir:

Манас превеликий; мастера всеумеющие; гропомодобный манасчи Элеман; вольное облако, великие поминки; верблудсырттан; хайван безмозглый və b. Tavtologiya xarakterli epitetlər: невезучая бейбак; небесный Тенгри; золотой мекре və s.

Ç.Aytmatov qəhrəmanlarının emosional, gərgin vəziyyətlərini təsvir edərkən türkçülüüyü daha qabarıq göstərən, rus dilinin çərçivəsinə sığmayan və rus dilində ifadə edilməsi mümkün olmayan qırğız söz birləşmələrini, cümlələri, atalar sözü və məsəlləri və s. birbaşa doğma dilində təqdim edir: Биз, бизгой, карагым. Ана-Бейитке желтпей туруп калдык. Калай да болса, жардамдеш, карагым. (Мы, это мы, сынок. Не пропускают нас на кладбище. Сделай что-нибудь, помоги нам, сынок). Сыйдып сыйы бар – уважение от уважения, Таубакель - была не была; Дуйне ордундабы - на месте ли мир; Джаракага кет - чтоб тебе провалиться в бездонную трещину.

Rus dilinin bədii üslubunda türk təfəkkürünü göstərmək üçün Ç.Aytmatov müxtəlif sintaktik fiqurlardan, məsələn, paranteza, anafora, epifora, təkrar, sintaktik paralelizm, nitq dövrlərindən istifadə etmişdir. Bu məqamda müəllif çox zaman xalq danışığı dilinə aid olan ifadələrdən, bədii təsvir vasitələrindən, atalar sözü və məsəllərdən bəhrələnir.

Sintaktik fiqurlardan biri olan təkrarlar da Ç.Aytmatov üslubunun əsas göstəricilərindəndir. Qırğız eposlarında müşahidə edilən söz, cümlə, bütöv mətn təkrarını onun rusdilli əsərlərində aydın görmək mümkündür. Onlar rus mətninə xüsusi ahəngdarlıq, ritm, epos çaları gətirməklə bərabər, bunların türk dilinin bədii üslubuna aid olduğu aydın görünür.

Rus dilinin bədii üslubuna təsirinin mühüm göstəricilərindən biri müəllifin anafora və epiforaya daha çox müraciət etməsidir. Epifora rus bədii üslubu üçün xarakterik olmayan sintaktik fiqurdur, türk poetikasında isə bunu əksinin şahidi olurmuş.

Sintaktik konstruksiyaların – refrenlərin təkrarı mətnə ritm və özünəməxsus “musiqilik” yaradır və mətnə şairənəlik gətirir: “Поезда в этих краях шли с востока на запад и с запада на восток...”

А по сторонам от железной дороги в этих краях лежали великие пустынные пространства - Сары-Озеки, Серединные земли желтых степей.

В этих краях любые расстояния измерялись применительно к железной дороге, как от Гринвичского меридиана...

А поезда шли с востока на запад и с запада на восток...”

Bədii ifadə vasitələri və sintaktik fiqurları Ç.Aytmatov rus dilinə gətirməklə onu daha da zənginləşdirmiş və qırğız milli düşüncə tərzini, qırğız milli koloritini rus oxucusuna təlqin etməyə müvəffəq olmuşdur.

Çingiz Aytmatovun qəhrəmanları bütün təbiəti, psixologiyası, milli mentaliteti ilə qırğız olaraq qalır. Çünki Ç.Aytmatov qlobal, bəşəri problemləri qırğız həyatından və qırğız təbiətindən keçirərək ümumiləşdirir. Bu böyük yazıçı rus oxucusuna qırğız (türk) düşüncə tərzini, etnoqrafiyasını, həyat və məişətini öz çıpaqlığı ilə çatdırmağa çalışır və buna çox uğurla nail olur.

Çingiz Aytmatov böyük şəxsiyyətdir. O həm milli baxımdan böyük şəxsiyyətdir, həm də demokratik duyğuların, demokratik ideyaların xalqın içərisindən qaldırılması mənasında böyük şəxsiyyətdir. Çingiz Aytmatov yalnız qırğız dünyasının, xalqının övladı deyil, bütöv türk dünyasının övlədidir.

"НЕОКОНЧЕННЫЙ" ЧЕЛОВЕК

Владимир ОГНЕВ,

критик, прозаик

Чингиз Айтматов вписан в историю трагического века, века, завершающего мифологическое сознание цивилизации. Здесь он, если брать писателей мирового значения, находится в одной компании с Томасом Манном, Кафкой, Камю, Кортасаром. Ум наш в смятении не оттого, что знание перевернуло мир, а оттого, что не может смириться с этим переворотом. К этой мысли надо привыкнуть. Смятение пройдет. "Надо переделать целую культуру", - записывает Камю. Культура переделывается на наших глазах, но мы этого не замечаем. А чему удивляться? Книги Коперника и Галилея оставались под спудом три века Подождем и мы.

Айтматов, быть может, наиболее чуток к началу нового романного мышления. Главным в нем остается ощущение катастрофичности мира, универсальности связей Времени, Чело­века, Природы.

Если в первых произведениях Айтматова мы воспринимали мифологичность его творчества как явление национальной стихии, то со временем не могли не понять и процесса как бы обратного - от современного состояния мира идет его художественная мысль. И встречается на этом пути - с традициями глубокой древности.

Я думаю, мы вообще пишем летопись не только своего времени. Наша летопись бесконечна и связана с прошлым и будущим.

Одновременно с изобретением телефона и кино человечество открыло для себя палеолитическое искусство - рисунок и скульптуру - будущее и глубокая древность открывают свои тайны как бы параллельно.

Если бы мы психологически были подготовлены к тайне связи времен, мы бы все - не только археологи и историки - ждали встречи с неизвестным в прошлом прачеловечества с той

же неутоленной жадной, с какой мы ждем космических открытий XXI века.

Однако и тут есть две позиции. Одну, например, олицетворял у нас в России Маяковский. Он рвался вперед, он торопил будущее, потому что ждал великих перемен в судьбе всего человечества, перемен к счастью его.

Другую позицию - по закону маятника истории - олицетворял сегодня те, кто, напуганные парадоксами цивилизации и неспешностью хода общественного прогресса, обратили свои взоры только и исключительно - в прошлое. Неосуществленные идеалы, как известно, удобнее проецировать на те, которые, хотя бы частично, осуществлялись когда-то. Но так ли уж все документировано в былом?

Харон возит людей только в одну сторону. Но фантазия наша с этим никак не смирится. То Сизиф вдруг выбирается из тьмы преисподней погреться на солнечном морском берегу. То Орфея, забредшего за Эвридикой в Аид туманный, боги спровадили назад без Эвридики, показав лишь тень жены.

Все это, так сказать, нарушения привычного регламента. Но тем не менее, повторяю, мы с этим односторонним движением к небытию никогда не смиримся. Тут помощниками нам и выступают мифы, сказки, фантастика. Но не только. И производческие произведения наших современников - Отара Чиладзе, Валентина Распутина в "Прощании с Матерой", и в первую очередь Чингиза Айтматова.

Когда догматически противопоставляют прошлое настоящему с его открытиями и предвидением будущего, совершают и такую ошибку, как непонимание факта, что именно "как раз открытием и обусловлено воскрешение прошлого". Эта мысль Андре Моруа достойна внимания. Отношение к открытию прошлых эпох прямо связано с научными достижениями наших дней.

Традиция - это поэзия того, что остается надолго. Новаторство - это поэзия того, что приходит на смену бывшему. Они уже потому не враждуют, что новое и старое живут одновременно. Они спорят, как спорят утро и вечер, которые останутся утром и вечером - и завтра и через тысячи лет. Для Айтматова это аксиоматично.

Никто так пронзительно, как Айтматов в литературе XX

столетия, не ставил проблему живого и мертвого. Смерть Иноходца, месть синеглазой Волчицы - это не картины "животного мира", это философия эпохи, где самоуверенная цивилизация начинает претендовать на противостояние самой жизни, роковое противостояние. Символом этого процесса скоро станет огромный стеклянный колпак над Акрополем. Камень - не человек. Ему, сооружению, простоявшему века, смертелен выхлопной газ автомобилей...

Однако единство и цельность личности поверяется отнюдь не противопоставлением природы и цивилизации. Личность - дитя Природы, цивилизация - производное деятельности человека. Убить своего ребенка, даже нелюбимого, - преступление не меньшее, нежели отречься от матери. Если воспользоваться образом Айтматова - "манкуртизм" наоборот.

Но понятие "природа" таит в себе и другой смысл. В долгом пути к звездам человек многое и теряет. Первозданность, естественность, простодушие, верность прочным ориентирам совести, твердым принципам морального суда над теми, кто нарушает их. Да, он приобретает новые качества, которые говорят о его развитии, но и теряет одновременно немало качеств своих, которые мы привыкли считать природными. Мальчик из "Белого парохода" маленьким сердечком своим познал эту истину. Он не может жить вне большой Мечты, завещанной ему сказками его рода. Над ним, шагнувшим в пропасть воды, произносит последнее слово автор: "Одно лишь могу сказать, теперь - ты отверг то, с чем не мирилась твоя детская душа... Детская совесть в человеке - как зародыш в зерне, без зародыша зерно не прорастает".

Разговор об Айтматове - это и ощущение художником и вами эпохи. Гроссман писал, что время втекает в человека. Я добавлю: и вытекает из него во времена Реставраций. "Мы были людьми. Мы - эпохи", - гордился Пастернак. Соизмеряя себя с Революцией, чем-чем, а "эпохами" мы побывали. Но вот вернувшись к себе, просто человеку, что-то и потеряли. Мы оказались меньше самих себя. Это болит. Потеряли смысл, идею. "Но разве я не мерюсь Пятилеткой?" - растерянно жаловался тот же Пастернак в 30-е годы. "Но как мне быть с моей грудной клеткой?" Она, то есть не ученная Революцией "душа", оказывалась "косного косней". Потом мы согласимся с

другой формулой: "Ты - вечности заложник у времени в плену". Пятилетка оказалась слишком малой мерой, ненадежной для творчества. Плен - долгим... Да, время вытекло из нас. Мы - на перепутье времен, эпох. Мы получили амнистию, но не знаем, как жить на Свободе. Айтматов - писатель двуязычный, говорим мы. Что это значит? И XX век продолжал жить, развивая собственные языки народов, но не оставив за бортом языки-посредники. Были времена, когда Европа имела в "родителях" своих латынь и греческий, Ближний Восток объединял арабский и персидский, Индию - санскрит. Эти языки использовались в государственном управлении, в культурной и религиозной сферах.

Для европейцев латынь и греческий стали языками "мертвыми", на латинском ведутся дела разве что в Ватикане. Для Востока арабский - живой язык, едва ли не соперничающий с английским по количеству народов, на нем говорящих; в Южной Америке господствует испанский; португальский живет в Бразилии. Язык-посредник - не только след покорения народов, но и воспитания, общения, а значит, объединения общечеловеческой культуры. Но лишь там и тогда, когда и где не вытесняет свое общим.

Говорю это, конечно, имея в виду русский язык. Большую тему сегодняшнего развития национального самосознания в бывших советских республиках.

Вряд ли уместно спорить с истиной: мы открыли миру таланты малоязычных народов, русская переводческая школа - едва ли не лучшая. Сегодня многие молодые государства - бывшие республиками СССР - ощущают эту (надеются, временную) невострбованность, в первую очередь Европой, ожидаемых восторгов от знакомства с литературой Прибалтики, Грузии, Киргизии или Беларуси. Возможно, потребуется много времени, чтобы малоязычные гении вышли к человечеству в первозданном виде как носители неведомого многим языка. Грустно, если этот процесс затянется или ограничится тем, что где-то кириллицу заменит латиница...

И все-таки язык-посредник - явление историческое, вечное. Россия всегда была связана с двумя культурами - европейской и восточной. Это предопределено самой ее географией. Самобытность русской культуры - в сложной диалектике разных

начал. Ошибались те мыслители, кто пытался представить Россию или "шифом", или "мостом" - в обоих случаях русская идея лишалась своей собственной позиции. была посредником или транспортировщиком чужих идей. Противопоставление Запада Востоку нигде не выполняло такой разрушительной роли, как на почве русской культуры!

В 1983 году Айтматов в диалоге с пакистанским писателем Фаизом Ахмад Фаизом весьма осторожно, но и настойчиво попытался дать определение этому факту исторической жизни советской литературы. Теперь мы знаем, какими односторонними выводами обязаны мы современным противопоставлениям "европеизма" традициям культуры Востока. Мы узнали и обратную сторону "европеизма", не самое ценное взято нами и из восточного мира.

Культура или откровение. Афины или Иерусалим в наши дни - надуманные антитезы, и такие писатели, как Айтматов, своим творчеством доказали это. История ответила на вопрос о пресловутой, якобы изначальной для восточной культуры неподвижности и пассивности духа. Она же, история, показала и обратную сторону европейской идеализации разума и действия. В этом контексте мировой культуры стоит рассматривать и "билингвизм" Айтматова. Главное в нем - сохранение национального начала при отказе от "провинциальной замкнутости и удушающей изолированности" (Ч.Айтматов) художественного опыта.

Посол Киргизии в Брюсселе Айтматов знает и то, что практику не столько занимает спор о "европеизме" и "Востоке", сколько то, что мировая культура испытывает давление бездуховности, опошления идей гуманизма суррогатами как западной, так и восточной ориентации, агрессивной антикультуры. Увы, ошибался Фаиз Ахмад Фаиз, когда говорил, что западная культура так и не проникла в толщу народных масс. Массовая культура заполонила мир. Тут своя и не своя антикультуры торжествуют, противостоя подлинной культуре и Запада и Востока.

Явление Айтматова для национальной культуры означает возможность решения общечеловеческих проблем средствами любого языка, любой литературой мира, большой или малой. Пусть не покажется дерзким отступление на эту тему, где

Айтматов поверяется Пушкиным.

Обычно обращается внимание на одну сторону русского гения: способность сделать русским нерусское, впустить к нам мировую культуру. Но знаменитое петровское "окно в Европу", - мы знаем это ныне, как никогда доселе, - не только Европу открыло, но и Европе открыло Россию. Примечательно, что Достоевский подчеркивает в Пушкине не усвоение чуждого и приспособление его к своим нуждам, но скорее момент противоположный - "перевоплощение своего духа" в дух чужих народов.

Иными словами, активную позицию национальной культуры, молодой энтузиазм ее, энергию распространения своих художественных, гуманистических идей во внеациональном масштабе. Не только в "Борисе Годунове" или "Евгении Онегине" - и в "Скупом рыцаре", и в "Сценах из Фауста" Пушкин поэт национальный. Истина эта азбучная. Образы, типы, коллизии мировой культуры входят, как свои, в произведения Пушкина не только потому, что они интересны и новы для него самого и отечественного читателя, но и потому, что Пушкин примеряет и на них национальные идеи, русские конфликты, заставляет их служить мучительным и радостным задачам русской литературы. Но потому, можно сказать, и приходится впрямь экзотическим темам и характерам Пушкина национальные идеи, что взяты они в крупном масштабе, как идеи всечеловеческие.

Айтматов сетовал, горько усмехаясь, что после романа "Тавро Кассандры" о нем стали говорить как о писателе-космополите. У нас это, к сожалению, принято: путать Божий дар с яичницей. Пример с Пушкиным, по-моему, объясняет, в чем разница беспочвенности и всеотзывчивости писателя. И этого тоже забывать не следует. Глобальные процессы в мире диалектически связаны с национальным самоопределением. Это категории, неотделимые друг от друга. Их спор движет сегодня историю.

Мы знали доселе, что смертен Человек. Что смертно все Человечество, узнали в XX веке. Именно это чувство "общего баланса человеческих тягот" (Ч.Айтматов) заставляет писателя вернуться к легенде о Христе и Понтии Пилате. Новую трактовку легенды заметили не все. Видение Авдия в "Плахе" и

видение Христа в Гефсиманском саду основаны на резком совпадении тревожного предчувствия катастрофы общей, всемирной. Земля в руинах, и ни одного живого человека на ней. "Неужто свирепый мир людской себя убил в свирепости своей, как скорпион себя же умертвляет своим же ядом?..."

Изолированное существование народов и культур сегодня - фикция. Вот почему возвращается - уже по-новому! - родовое сознание человечества, а значит - пора мифа. Вот почему XX век будет открыт для таких художников, как Чингиз Айтматов.

Эта статья была написана на основании долгих лет знакомства с произведениями Айтматова. Вряд ли в новое время, означившее в нашей жизни новую эпоху, претерпела бы она принципиальные изменения. Однако выход тома "Ковчег Чингиза Айтматова" заставил меня дополнить многолетние наблюдения над творчеством писателя. "Ковчег" этот вместил в себя многочисленные библиографические материалы, документы, фотографии, исследования разного калибра и качества. Особую престижность изданию, представляющему собой некую энциклопедию знаний, связанных с именем одного из виднейших писателей современности, трудно переоценить, даже если бы на ее страницах не было таких имен, как Луи Арагон, Дайсаку Икеда, Михаил Горбачев, Дмитрий Шостакович, Федерико Майор или Владимир Путин. Но главная ценность, конечно, - высказывания самого Айтматова в публицистике и прозе.

Эта часть моей статьи явилась плодом размышлений на темы последних авторских "комментариев" Айтматова к широко известным его произведениям, прежде всего к роману, обозначающему перелом в творчестве писателя в сторону планетарного мышления, которое определило и поворот культуры к теме изначальных истин, поиска человеком своего выбора. Речь идет о романе "И дольше века длится день..."

Вот к нему, старому тексту, и является дополнением глава "Белое облако Чингисхана", а также новелла, имеющая и самостоятельное значение, - "Препоручение Богу...". Отнюдь не особняком воспринимается нами и рассказ, опубликованный недавно "НГ-ЕЛ" - "Убить - не убить...". Может быть, ничто так не подчеркивает проблемности темы, как эти ногозначительные отточия в названиях сочинений Айтматова. Напрасно было бы

искать в них, этих писаниях, утверждение истины найденной и пропагандируемой в образах. Это - поистине великие вопросы Бытия, на которые человек издавна ищет ответы. И пока не находит их. Борис Слуцкий сказал когда-то об этом стихами:

Скоро мне или не скоро в мир отправиться иной - неоконченные споры не окончатся со мной. Начаты они задолго, за столетия до меня, и продлятся очень долго.

В "Препоручении Богу..." рассказано, как герой давнего романа Абуталип с полустанка Буранный был потрясен идеей ссыльного (с многозначительной фамилией Чаадаев) о "сотворчестве" Человека и Бога.

Идея скрыто богоборческая, но и не отвергающая основные заветы христианства: человек "отсылает Ему нажитый ум, чувства, надежды, покаяния и, самое главное, опыт, чтобы все это возвратилось ему сторицей". Человек разумный понял на основе долгого опыта, что "Богом быть непосильно, тварью - низко". Вряд ли кто-то сможет опровергнуть тот факт, что Айтматов как художник вырос на слиянии двух культур. Ему близок пафос русского поэта: я - червь, я - бог".

Тема религии, веры, известной переоценки веса разума - не нова, хотя бы и в публицистике Айтматова. Ближе всего писатель к ней в "Плахе". С годами автора не оставляет чувство интереса к тому крайнему миру метафизики, которая продолжает волновать думающего человека нового времени все острее и драматичнее. Феллини, например, считал любого художника "провинциалом" в этой теме, впервые осваивавшим новые горизонты сознания.

Почему писатель не "досказал" в романе то, что потом потребовало своего места? Только ли условия цензурные? Я думаю, не только.

"Чем больше мы отдаляемся от советской эпохи, тем больше видим, что это не случайное явление в мировой истории" - это слова Айтматова. Мы видим это и на примере долголетнего спора между человеком и Богом. Революция не только рушила церкви и оскверняла святыни, она искала (варварски, да) - место Человеку на земле, место, достойное его месту в природе. В айтматовской идее "сотворчества" мне видится отнюдь не богохульство, а новое, диалектическое представление о том, что и от человека немало зависит в этом двуедином

образе сотворчества: "Бог рассчитывает на нас так же, как мы рассчитываем на него. Но каково же его долготерпение!"

"Тавро Кассандры" - роман, давший повод умной критике многое увидеть в скитаниях космонавта Филофея (знаменательна эта переключка имени героя с автором идеи Третьего Рима!), как-то связать тему романа с мыслью Вернадского о Человеке Ноосферы, существе высшем на данном этапе развития жизни. Именно сверху, с орбиты межпланетного корабля раздается новое слово Истории - призыв к миру как высшей добродетели личности разумной.

По существу, единой, генеральной темой Айтматова последних лет является тема мира, попытка придать заповеди "не убий!" некое тотальное значение, сосредоточие основных усилий человечества. Рассказ "Убить - не убить...", опубликованный накануне 60-летия нашей Победы в Отечественной войне, в известной мере - предел развития этой темы. "Провокационность" рассказа способна выявить как раз столкновение двух типов мышления: конкретно-исторического и метафизического. Убежден, что с точки зрения adeптов первого смысла рассказ может быть воспринят как кощунственный. Мог ли наш солдат, едущий на фронт для борьбы с фашизмом, даже задаваться таким вопросом: убить или не убить? И завет отца - убивать немцев, как и он убивал их в Первую мировую, - бесспорен (так было, так должно быть). Но "странные" слова матери "не убивай!" не есть ли завет нам из... Будущего?

Сохранение рода требует полного отказа от долговековой практики убийства. В "Белом облаке Чингисхана" герой, сотник Эрден, говорит жене: "Мы не хотели жертвовать тем, кто еще не родился". Они нарушили приказ вождя: не рожать детей в походе. Война, вечный ее поход, и тут - препятствие продолжению рода. Сам Айтматов вспоминает, как в горьком, сиротском детстве своем пытался убить похитителей единственной кормилицы семьи их, коровы, и как встреченный им старик, ехавший по степи на ослике, сказал ему: "Не убивай никого... Этот мир справедлив..." Мир оказался несправедливым, но что-то, видно, осталось в душе плачущего от бессилия мальчика, если он запомнил слова старика... Заповеди опережают время. И надежда на них ведет человека к веру, что "Мир справедлив". Из воспоминаний детства: мулла, по лукавому вымыслу одного из

односельчан, превратил батрака в осла. Рассказ почти по Апулею красочен и колоритен. Но слепой веры в муллу, как этого, так и любого, у Айтматова что-то не припомню. Не на пасторов, священников и мулл, видимо, возлагал надежду писатель жизни и подлинной веры в высшие цели духовной жизни.

Не знал, что в свое время Айтматова травили за рассказ о дезертире Исмаиле, не приняв драматичности героя. После войны рассказ "Лицом к лицу" не мог не восприниматься как смелый шаг на пути к пониманию человека на грани жизни и смерти. Возможно, он был для пятидесятих годов таким же раздражающим фактором, как сегодня "Убить - не убить...".

В "Ковчеге Чингиза Айтматова" философ и культуролог Св. Семенова заметила, что в планетарном мышлении Айтматова эволюционная цепь развития человечества - тема, знаменательная и тем, что личность рассматривается писателем "как существо еще растущее, неоконченное". Как это высказывание переключается со знаменитым платоновским - человек летал, об этом говорит скелет грудной клетки, "надоело быть "неоконченным человеком"!

"Неоконченный" человек у Айтматова ищет путь, упрямо ищет путь, верный завету Достоевского, хоть боками да доказывать, что он человек, а не "штифтик"!

Как-то вспоминал Чингиз, что первый гонорар свой получал на высокогорном пастбище в детстве, переведя с киргизского русскому фельдшеру слова пастухов о причине гибели племенного жеребца. За это старейшина дал ему "Устукан" - особый кусок мяса с косточкой, как знак предельного уважения.

Двуязычие, верность традициям народного творчества киргизов и русской классики до сих пор ощущает писатель, не только на языке, но и в памяти Языка, Слова, за которым - будущее.

Евгений СИДОРОВ,
*Профессор Литературного института
им. А. М. Горького, экс-министр культуры
Российской Федерации*

У каждого крупного писателя есть свое время и свое пространство. В этих художественных координатах дышат, движутся, живут его творческий мир, его идеи и его герои. Пространство "айтматовской" прозы обычно распахнуто вирию и в небо; здесь бывает душно и тесно лишь в моменты человеческих кризисов, драм, предательств, неестественных смертей. Как только проходят эти бешеные всплески рукотворного зла, все снова успокаивается в мире, природа вновь с человеком и человек вновь с природой. Жизнь постигается этим писателем как момент вечности, который в сжатом, спрессованном виде содержит многие готовности и историю рода человеческого. Это время одной человеческой жизни и одновременно, как хорошо показал Георгий Гачев, конспект большой истории. Когда вышли романы Айтматова "И долгие века длится день", "Плаха", это стало особенно явным, демонстративно явным, что иногда вредило чисто художественной пластике его последних вещей. Индивидуальное жизнь и время у Айтматова, и жизнь, и метафизика жизни одновременно. Иначе не понять его прозы, притчевую в своей основе.

И сама затерянность героев в мироздании - будь то далекий лесной кордон ("Белый пароход") или лодка в безбрежном море ("Пегий пес...") или одинокий степной разбезд ("И долгие века длится день") - тоже неслучайные устойчивые приметы "айтматовских" сюжетов. Не об одиночестве в экзистенциалистском смысле этого понятия здесь речь, а наоборот, о стойком чувстве жизни и человеческой солидарности, побеждающем, несмотря ни на что, вопреки самой этой, внешне подчеркнутой затерянности, которая нужна-то автору лишь для того, чтобы рельефно и четко очертить центр

собственной художественной вселенной, откуда исходят в мир теплые волны добра, совести, надежды.

Чингиз Айтматов не сразу обратился к жанру романа. Собственно, “Прощай, Гульсары!” и “Белый пароход” уже были романами по внутреннему авторскому заданию, по масштабу охвата жизни, по той художественной концепции человека и времени, которая открывалась в них. Но писатель не торопился называть романами свои возвращенные социально-философские притчи. Он как бы готовился к выходу на новую, более сложную орбиту творчества.

Этот выход был сделан в романе “И дольше века длится день” — в книге сложного состава, где сплетаются быт и предание, реальность и фантазия, день и век. Писатель по-прежнему, как и в своих “Повестях гор и степей”, опирается на народные легенды и мифы, поверяя современность моральным опытом предыдущих поколений. Но он, неожиданно для многих, впервые ввел в свою прозу фантастический сюжет, «космическую историю», которая, по его словам, вымышлена с одной лишь целью — “заострить в парадоксальной, гиперболизированной форме ситуацию, чреватую потенциальными опасностями для людей на земле”. Надо представить себе маленькую точку на Земле и одновременно звездную бездну и понять, как тесно, как неразрывно связаны они в бесконечном космосе жизни. Такое осознание в полной мере присуще автору романа. Оно передается читателям, и мы начинаем видеть, как сквозь частные, индивидуальные, конкретные образы книги просвечивает их общечеловеческое, философское содержание. Новый масштаб замысла потребовал и нового художественного взгляда. И Айтматов, идя на риск, вводит в свой красочный стиль прямое, суховато-информативное публицистическое слово. Так идеологически усложнившаяся эпоха вносит в роман императивную логику борьбы между войной и миром, конфликт, в котором давно участвует, хочет он этого или нет, каждый представитель мыслящего и страдающего человечества. О людях в книгах Айтматова надо сказать особо. Пожалуй, ни у одного из больших советских писателей мы не встретим такую плеяду героев веры и страданий, людей простого звания и высокого чувства долга. Такая вера движет лучшими людьми

“айтматовской” прозы. Трудности и страдания укрепляют их души. Таковы были Дюйшен из “Первого учителя”, Толгонай из “Материнского поля”, Танабай из “Прощай, Гульсары!”. Таков и Буранный Едигей, труженик и философ, человек с планеты Земля.

Земное и космическое свободно уживаются в айтматовской природе, в ее круговоротах, циклах, рождениях и смертях. А как прекрасно написаны обитатели степи: верблюд Коранар, голодная, чуткая лисица или коршун-белохвост, дважды в день облетающий свои угодья. Они живут здесь, казалось бы, от сотворения мира и придают окружающему устойчивый смысл, но всегда доступный человеку.

И в “Плахе” все так же настойчиво звучит тема неразрывной связи природы и человека. Эта связующая нить воплощена в истории пары волков, прекрасных, сильных животных, обреченных на гибель от руки человека. Но и себе человек несет гибель и разрушение, если его жизнь не одухотворена высшим идеалом, если он преступает черту, отделяющую его от добра и совести.

На Айтматовский вопрос “отчего зло почти всегда побеждает добро?” ответить можно не объяснением, а только социальной практикой. На вечные вопросы нет готовых ответов, а вся история есть, в сущности, коллективная попытка найти путь к утверждению гармонии личности и общества, природы и человека. Пара волков из “Плахи”, мятушаяся на краю ночи, есть вдохновенный и грозный символ, глас предупреждения: “Люди, опомнитесь!”.

Все творчество Айтматова своеобразно отражает кризис современного гуманистического сознания, которое не в силах примириться с существующим и в тоже время не видит иного выхода, кроме как обращения к народным нравственным ценностям. Но ведь и они на наших глазах стремительно покидают народ, переставая быть опорой.

Чингиз Айтматов одним из первых в нашей современной литературе обратился к трагическим конфликтам советской эпохи. В самой общей философской форме трагический конфликт можно представить как непримиримое противоречие между будущим, которое еще не готово, и прошлым, которое

уже себя изжило. Поэтому трагическое является наиболее глубоким и всеобщим выражением жизненной правды, понятой как развитие, как процесс бытия.

Произведения Айтматова, начиная с “Белого парохода”, смело входят в зону высокой трагедии и тем самым вступают в диалог с мировой литературой на почве общечеловеческих исканий смысла жизни и смысла истории.

Мне посчастливилось довольно близко знать этого мощного художника и замечательную личность. Я писал о его книгах, бывал с ним за рубежами нашей страны, и ему, и мне выпало в последние годы оказаться рядом на дипломатической работе, на поприще ЮНЕСКО. Такие люди, как Чингиз Торекулович Айтматов, рождаются очень редко, и они создают славу и доблесть не только своей малой Родине – Киргизии и Родине большой – Советскому Союзу, но и всему многонациональному миру – мировой литературе. Почти во всех европейских странах (об Азии я и не говорю) стоят в книжных магазинах на полках романы и повести Айтматова. В Германии, к примеру, он переведен весь. Время Айтматова продолжается и работает, и будет работать еще очень долго. Его живая степь далеко раскинулась по всему миру.

О НЕКОТОРЫХ ФИЛОСОФСКИХ ИДЕЯХ В ТВОРЧЕСТВЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Г.Т. БОТОКАНОВА,
*заведующий кафедрой культурологии,
Кыргызский аграрный университет
имени К.И. Скрябина.*

Выражение философских идей через художественную литературу было одной из древних традиций духовного развития. Весь опыт развития художественной литературы демонстрирует, что вопросы, относящиеся к художественной сфере, не могут до конца быть поняты, осмыслены и решены в ее замкнутом круге. Художественной литературе никогда не был чужд дух философских исканий, поэтому философия, изложенная главным образом в художественной литературе (в романах, пьесах, стихах, поэмах), представляет возможность исследователю в самых разных, аспектах рассмотреть и понять человеческий мир и мир бытия.

Конечно, в художественной литературе исследователю необходимо умело выделить из художественной ткани мировоззренческие и методологические аспекты, так как философские идеи в художественной литературе не лежат на поверхности, не высказываются открыто, не лежат на поверхности. а находятся в его глубинных пластах, в основании, ведь литература хоть и отражает реальную жизнь, но делает это по-своему, творчески, согласно своим законам: акцентируя внимание читателя на определенных вещах, создавая посредством воображения определенные ситуации.

Ярким примером выражения философии через художественную литературу является творчество выдающего кыргызского писателя Чингиза Айтматова. Невозможно исследовать в полной мере литературное творчество писателя, игнорируя философские идеи, зашифрованные в художественной структуре его романов, повестей и рассказов.

Ч. Айтматов – художник – философ, он не излагает свои философские взгляды в систематизированной, логически выверенной, теоретической форме. Философские элементы рассыпаны по всему его творчеству, идейно - философскими проблемами пронизано каждое его произведение.

Философия с древних времен ставила перед человеком задачу: “познай самого себя”. Предметом философского осмысления писателя является, прежде всего, человек – его психология, характер, поведение в различных обстоятельствах. Он считает, что “в человеке прекрасно именно то, насколько он человек” (Ч. Айтматов. В соавторстве, с землей и водою... Фрунзе, 1978. - с.319). Произведения писателя объединены стремлением отыскать человеческое в человеке. В каждом произведении есть какая-то главная проблема: психология униженного человека – “Белый пароход” (дед Момун), “Белое облако Чингизхана” (Абуталип Куттыбаев), сложность человека – “Плаха”, “И дольше века длится день”, проблема преступления – “Лицом к лицу”, “Восхождение на Фудзияму”, “Белый пароход”, состояние страха – “Лицом к лицу”, “Белое облако Чингизхана” (Эрдене). Но этим, естественно, не ограничивается ни одно из перечисленных произведений.

Большое значение в своих произведениях Ч. Айтматов придает вопросу о природе человека, о сути человека. Он берет людей такими, какие они есть. Он смотрит не только вокруг человека, но и пытается заглянуть в глубь его. Смотреть в глубь человек он начинает еще в ранних произведениях. Так, в “Джамиле” в образе Сеита показана психологическая проницательность героя. Писатель проник в психологию человека глубоко, описывая внутренние переживания героев, состояние потери мальчика Сеита с уходом Джамили и Данияра. Он добился больших успехов в описании внутреннего состояния человека, его переживаний, мотивов поведения. Писатель пытается дойти до всех уголков во внутреннем мире человека, особенно это ярко проявляется, когда человек находится в пограничном состоянии, когда в душе героя происходит противоречивая борьба между добром и злом, между нравственным и безнравственным, между корыстью и бескорыстием.

Проблема морали занимает в произведениях Ч. Айтматова одно из центральных мест. Добро и зло уживаются в одних и тех же социальных условиях, в одном и том же человеке. “Показывать борьбу добра со злом в этой жизни не легкое дело... Скажем, человек может быть вполне нормальным, но в глубине души его таится жестокость. Как будет он себя вести в кризисных ситуациях? Что победит в нем – добро или зло? Какой это человек – злой, добрый? Добрый до поры до времени? Для меня такая затаенная, потенциальная жестокость интереснее драк и убийств... Я пытаюсь показать в человеке резерв тех человеческих сил, которые борются со злом” (Ч.Айтматов. В соавторстве, с землей и водою... Фрунзе, 1978. - с.319).

В повести “Ранние журавли”, “Белый пароход” добро и зло представлены связанными в системе общества, а в образах героев они разорваны, абсолютизированы. Один (Момун), добр, другой (Орозгул), зол. Герои полярны, добро и зло связаны с полярностью в социальном плане. А в романах “Плаха”, “И дольше века длится день”, такой связи меньше. Здесь человек противоречив. Он добр и зол одновременно. Почти в каждом произведении Ч. Айтматова есть образы воплощающие только добро: это Дюшен (“Первый учитель”), Мамбет (“Восхождение на Фудзияму”), Алдияров (“Верблужий глаз”), Абдуалип Куттыбаев (“И дольше века длится день”), Лопатина Вера (“Тавро Кассандры”) и др. Айтматов не ставит вопрос о происхождении добра и зла в человеке, главная его задача в другом: что из себя представляет человек, каков он есть, почему таков человек.

Писатель не забывает о роли среды в формировании человека, интересуется его другое – человек сформировавшийся. Писатель рассматривает человека не только как становление, но как главным образом ставшее. Можно, конечно, интересоваться, что породило бесчеловечных Орозкула, Базарбая, Сабитжана, Сегибзаева, Осипбая Татаева, Исабека Мергенова, Петруху, Ленку и др. Это, конечно, важно для урока на будущее. Но писателю важнее раскрыть сущность человека – каков он есть. Заостряя внимание на асоциальности в человеке, писатель выводит образы орозкуловых, татаевых и т. п., тем самым,

отражая противоречивость общества, сложность природы человека.

Во всех произведениях писателя присутствует философская мысль о преемственности — связи прошлого с настоящим. Каждое новое поколение должно и обязано помнить все, что сделано предшествующим поколением. Тем самым писатель поднимает проблемы самосознания: осознание человеком своего собственного “Я”, своей истории. Ч. Айтматов рассматривая, проблему исторической памяти, показывает как она осмысливалась людьми в далеком прошлом и как она осознается сегодня. В романе “И дольше века длится день” поднимается проблема “манкурта” — человека, не помнящего своего прошлого. “Манкурт не знал кто он, откуда он родом-племенем, не ведал своего имени, не помнил детства, отца и матери — одним словом, манкурт не осознавал себя человеческим существом” (Ч. Айтматов. И дольше века длится день. М., 1981, с.106). “Манкурта” из легенды дополняет и уточняет Сабитжан, “манкурта” олицетворяет часовой и начальник караула, забывшие свое родство. В других более ранних произведениях идея “манкуртизма” получает воплощение в образе Кулубека — это тот самый молодой шофер-солдат, что повстречался мальчику однажды весной, не знающий и не желающий знать имел ли он семерых предков. (“Белый пароход”).

Без сознания человеком своего “Я”, не может быть у человека своей исторической памяти-знания своей собственной истории, знания о происхождении, о своём детстве, о своих родственниках. Без сознания человеком самого себя как “Я”, нет и стремления человека к свободе, нет самостоятельного волеизъявления. Писатель утверждает, что у человека лишённого исторической памяти, знания своей собственной истории нет, и не может быть самосознания и свободы. Таким образом, Ч. Айтматов в своих произведениях поднимает одну из сложных проблем — проблему сохранения кыргызского этноса, языка, культуры, утверждая, что именно память делает человека человеком, народ народом, культуру культурой. Герои Ч. Айтматова задумываются над смыслом жизни, о жизни и смерти. Смысл жизни выражен в том, что после смерти тела, должен

остаться его духовный мир, человек должен знать, что его мысли чувства не уйдут бесследно. “В чём же смысл жизни, для чего и как там они живут? — размышляет Едигей — “Что за люди пошли, что за народ! ... Для них всё важно на свете кроме смерти. Если смерть для них ничто, то выходит и жизнь цели не имеет”. Без культурной памяти человека нет и смысла жизни, нет и стремления человека к свободе. В своих выступлениях Айтматов поднимает глобальные проблемы: “Сегодня, как никогда остро, перед нами стоят важнейшие социально-нравственные проблемы, в том числе и такая страшная, как угроза самому существованию человечества: быть или не быть? Сможем ли мы, мыслящие люди, победить эту стихию, не дрогнуть перед охватывающим все существо ужасом, бездонным отчаянием, отнимающим душевные силы и веру, не отречься от будущего ради «последних мгновений», ... что требуется от человечества, от каждого человека, чтобы остановить эту угрозу? От искусства, от литературы тут зависит очень многое: тревожить, будить в человеке совесть, мужество, гуманизм, раскрывать перед ним весь мир, чтобы он не забыл, не смог и не смел забыть, что он человек». (Ч. Айтматов. Статьи, выступления, диалоги, интервью. М., 1988, с.231).

Эти слова были сказаны Ч. Айтматовым более 30 лет назад, но и поныне не потеряли актуальности. Гениальность писателя заключается в том, что он предвидит общечеловеческие проблемы, отражая их в своих произведениях, опережает реальность. Он отмечает, что “человечество не пришло еще к планетарному мышлению, поскольку каждый еще не думает о другом как о себе самом, не желая считаться с тем, что он также страшится смерти, страдает, переживает и также любит жизнь, как ты...”. (Ч. Айтматов. В соавторстве с землей и водою... Фрунзе, 1978, с.137).

С полным основанием можно назвать все произведения писателя философскими, ибо в них автор поднимает проблемы человека, глубоко проникает в суть человека, в смысл существования человека, осмысления мира, места человека в этом мире.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ И СОВРЕМЕННАЯ ПРОЗА

Дидар АМАНТАЙ,
писатель, киносценарист

Уже год, как нет с нами Чингиза Айтматова. Он при жизни стал классиком, но споры о нем до сих пор не утихают. Это говорит о масштабности и многогранности его таланта. Творчество писателя, художника и чуткого мыслителя только сейчас начинает осознаваться нами в масштабе, соответствующем его вкладу в культуру. Имя Чингиза Айтматова сейчас произносится, как синоним литературы. Айтматов современен всегда, ибо с каждым годом он порождает все новые и новые вопросы. Как писал Борхес: "Классической является та книга, которую некий народ или группа народов на протяжении долгого времени решают читать так, как если бы на ее страницах все было продуманно, неизбежно, глубоко, как космос, и допускало бесчисленные толкования". Что такое прозаическая литература? Это, как и дефиниция слова "культура", предполагает множество ответов. Но мы хотя бы можем структурно разделить и определить его для ясности.

Всю прозаическую литературу я разделяю на пять составляющих:

- 1) социально-антропологическая проза;
- 2) коммерческая проза;
- 3) фантастическая проза;
- 4) философско-метафизическая проза;
- 5) поэтическая проза.

Обычно все вышеприведенные пять направлений в творчестве художника представляются в смешанном варианте. Но вершина художественной литературы - это поэтическая проза. Поэтическая проза в ином варианте - поэзия, написанная белым стихом: это "Антоновские яблоки" И.В.Бунина, "Пляж" Алена Роб-Грийе, "Молчание" и "Неверная жена" Альбера Камю, "Aqtoqum" Калихана Искака, "Qos shalqar" Габиата Мусрепова, "Shuganyan belgisi" Беимбета Майлина, "Голос бам-

бука, цветок персика" Ясунари Кавабата, "Опустошение ангелов" Джека Керуака, "Конец города" и "Воскресный свет" Шамшад Абдуллаева, "Двое в декабре" и "Во сне ты горько плакал" Юрия Казакова, "Старики" и "Медведь" Уильяма Фолкнера, "Кошка под дождем" и "Там, где чисто и светло" Эрнеста Хемингуэя, "Коричневые лавки" и "Санаторий под клепсидрой" Бруно Шульца, "Диого и Фрида", а также сборник новелл "Небесные жители" Жан-Мари Гюстав Леклезю. Долгое время поэтическая проза, как жанр, была не признана в мире. В мировой литературе этот жанр стоял особняком не только из-за резкого своеобразия стиля изложения на фоне официальной литературной традиции, но и благодаря усилиям официального литературоведения, оттеснявшего его на периферию культурного пространства. Поэтическая проза - это иначе неподцензурная литература, по выражению Шамшад Абдуллаева - свободная проза - иногда ее называем альтернативной прозой. Ален Роб-Грийе писал, что он всего лишь владеет манерой письма. Шамшад пишет: "В следующем столетии, по крайней мере, в литературе, победит спокойствие, то есть мир, подтверждающий, что он просто течет. Чем больше сдержанности, тем выше наслаждение. Я запутался в конкретной жизни и душою плетении поэтических абстракций, но радуюсь, что другие добьются успеха, более свободные, без писательский истерии, вне больших городов, вне гигантских потуг великих романистов... Новое поколение посвятит себя поиску "подлинности" - кажется, современная литература изгнала ее из текста, хотя она по-прежнему остается в резерве читательского сознания и поэтических гипотез. Подлинное заставляет трепетать. Речь идет о прозе, где не следует участвовать в действии, бороться за персонаж и логику или завершать рассказ тихим очищающим финалом. Надо выходить за рамки и вместе с тем тащить за собой неизменное, трудное и чужое для слов, как хаос, который сидит в нас и нуждается в берегах, подстрекающих его течь. Не история, не героиня и герой, не эпический колосс, отделяющий добро от зла, не кульминация и катарсис, но длящееся движение от ладони к предмету, от предмета к пейзажу, о пейзажа к лицу: пустоты воскресного дня в середине лета, безлюдная улица, редкие фигуры, велосипед,

посверкивающий в углу местной дороги, и выжженные травы под солнцем. Существует опасное сходство между спокойствием и чистым описанием, которое в силах позариться в лучшем случае на плоский лиризм". Иногда ради одной красивой фразы пишется рассказ или, в конечном итоге, труд над рассказом превращается в красивую фразу.

Для меня, Чингиз Айтматов был поэтом. Мне нравятся его ранние произведения: "Ранние журавли", "Верблюжий глаз", "Лицом к лицу", "Пегий пес, бегущий краем моря", "Тополек мой в красной косынке", "Белый пароход", "Прощай, Гульсары". Они лаконичны по форме, искренни по стилю изложения. Как писал Ортега-и-Гассет: "Классика означает искренность". Я понимаю, что сейчас искусство коммерциализуется. Подается на суть читателю не то, что Вас самого интересует, а то, что интересно для публики. Хотя творчество - это сугубо интимное занятие. Как и любовь. Что такое коммерческая литература? Это - ложь. Здесь важно не само творчество или ваш личный комментарий жизни, как текста. Вы здесь ни при чем. Вашего мнения никто не спрашивает, вам, вместо рассказчика, отведена роль клоуна, чтобы смешить или заставить плакаться. Коммерческое отношение к искусству превращает его из рассуждения в развлечение. Тот же Ортега-и-Гассет писал, что "всякая культура - это интерпретация (проснясение, комментарий, толкование) жизни. Жизнь - это вечный текст. Культура - это комментарий". Творчество Чингиза Айтматова бессмертно, оно - толкование жизни человечества в XX веке. Айтматов общечеловечен благодаря вопросам метафизики, которыми пронизаны все его книги. Он всегда находился в поисках смысла. Потребность в созидании смысла и ценностей привели его к вопросу Бога, веры и назначения человека в этом мире. Его герои всегда непременно показаны в экзистенциальных ситуациях. Насколько я понимаю, судя по его произведениям, он был хорошо знаком с экзистенциальной философией и ее категориями, как "одинокость", заброшенность", "тоска" и "страх". Начиная от философии стоиков и дневников Блезе Паскаля, экзистенциализм, по меткому выражению Жан-Поля Сартра, в XX веке стал большим актом гуманизма, стал для всего человечества новым осмыслением своего места в мире и

осознанием того, что природа за каждые наши победы над ней будет нам мстить в будущем (Ф.Энгельс). Экзистенциализм показал, что наука не так уж всеильна, чтобы определить место человека в первом ряду. Человек не создатель. Как говорил Мартин Хайдеггер, он всего лишь пастух бытия. Вопросы Айтматова были неудобными для политической конъюнктуры и официальной идеологии того времени, хотя он не отказывался от привилегии тоталитарного красного государства. Вопросы Айтматова, как и сама философия, была всегда несвоевременна и неудобна. Он был выдающимся интеллектуалом и гуманистом ушедшего столетия. Он и его современники были последними книжными писателями. Они учились писать, читая книги. Развитие информационных технологий превратило писателей и кинорежиссеров в обычных технологов. Техника монтажа, которая доступна всем, убивает подлинность творчества. Скрывает и нивелирует настоящий талант. Здесь мне хотелось бы процитировать Томаса Элиота: "Массовая культура всегда будет подменной культуры, и раньше или позже более разумные из тех, кому она была подsunута, обнаруживают, что они были обмануты...". Другой мыслитель-литературовед Уильям Хэзлитт сказал: "...Публика читает что-либо, восхищается и превозносит это не из любви к предмету и человеку, а только потому, что это модно... массовость вкуса еще не значит, что он хорош". Коммерческая литература - это и есть литература, ориентированная на массы. Массовость в наше время стало определяющим значением творчества. Я бы сказал массовым убийством подлинных художников.

Хотя и литература, и кинематограф, как ремесло, тоже имеет право на жизнь. Кинобизнес и коммерческая литература - это атрибуты нашей повседневной жизни. Но новые поиски в искусстве, авангардное направление, как теоретическая наука или как алгебра в высшей математике, должны поддерживаться обществом. Мне кажется, вкус воспитывается опытом только тогда, когда суровая жизнь обогащает наше душевное переживание, а внутренний опыт превращается в эстетику. Один из современников Хемингуэя писал, что раньше, чтобы стать писателем уходили на войну, сейчас поступают в университеты.

И ЖИЗНЬ, И СЛЕЗЫ, И ЛЮБОВЬ

Вячеслав ТИМИРБАЕВ,
шеф-редактор газеты "МСН" в Киргизстане

Благодаря ему о небольшой (в географическом понятии) стране узнали на всей земле. Удивительная поэтичность языка, богатая внутренняя культура героев его повестей и романов, философское осмысление назначения человека на этой земле оказались созвучными мыслям, чувствам, понятиям миллионов людей, которые снова и снова перечитывают "Джамилю", "Топлек мой в красной косынке", "Материнское поле", "Первого учителя", "Прощай, Гульсары!", "Белый пароход", "Плаху", "Тавро Кассандры" и многое другое, обнаруживая схожесть судеб, характеров, жизненных линий героев со своими. В Центральной Азии бытует мнение, что из всех женщин этого региона кыргызстанки - самые сильные, свободолюбивые, борющиеся с пережитками прошлого, тянущиеся к знаниям, умеющие отстоять свое дело и правоту; среди них самое большое количество бизнес-леди. Наверное, произведения Айтматова сыграли здесь не последнюю роль. А у кого же было учиться мужеству, верности, честности, справедливости, любви, счастью, материнству, как не у героинь его произведений, которые оказались собирательным образом всех женщин Кыргызстана? Конечно, в них это было заложено, но именно он раскрыл их возможности, дал ощутить свободу, готовность быть счастливыми, обновленными, почувствовать возрождение иного времени, не утрачивая при этом самобытности, традиций, национального духа, уникальности своей культуры. Все его мужчины, не находящие компромисса с несправедливостью, непорядочностью, женщины тонких душевных материй, мудрые старики, чуткие дети, пылливо разглядывающие этот мир, давно среди нас как самые верные близкие люди, старые знакомые, проверенные друзья, которые, несмотря на самые неожиданные и трагические повороты, полны задора, энергии, сил, всегда

готовы прийти на помощь. Не случайно в трудные моменты жизни берем с полки старый затертый томик любимых повестей и заново проживаем Жизнь, Любовь, Прощание, Расставание, Приобретение, Рождение, Утрату и снова Рождение. Так заветь земляк и соотечественник, писатель и философ, общественный деятель, не равнодушный к человеку и всему живому на этой Земле, затерявшийся где-то в безбрежном Космосе. Нам всем удивительно повезло, что он был рядом с нами, а мы - рядом с ним, он был в нашей жизни, а мы - в его, это действительно так, потому что о нас он знал гораздо больше, чем мы сами о себе. А наших соотечественников за границей также не обошла скорбь стороной. И если дольше века длится день, то память - куда мы будем помнить о нем, будут читаться его книги, а это очень надолго, ведь, как заметил великий Булгаков, рукописи не горят. Одиннадцать лет назад в Кыргызстане побывал один немецкий фотограф. Ему очень понравилась природа нашего края, но поразило его больше всего то, что айтматовские герои были повсюду: в горах, айылах, на джайлоо - высоко в горах и на проселочных тропинках, протоптанных в густом курае; на берегу быстрой речки, шумящей по камням, и в пустынной степи, где одинокий ветер от нечего делать гоняет колочие шары перекати-поле, словно футбольные мячи. Фото-эссе Г.Клауса Кюна просто потрясли Чингиза Торекуловича, и он в свою очередь описал впечатление от фотографий в своем дневнике. Итак, его записи из дневника. Брюссель, 25 августа 1997 года. Чингиз Айтматов. Фотомысль: "Путешествуя вдали от Европы, замечательный мастер своего дела Г.Кlaus Кюн сумел создать проникновенные фотографии и оставить панораму кыргызской земли, расположенной под сенью Тяньшанских гор. Это моя родина, и здесь мне все прекрасно знакомо. Спасибо ему. Мне хотелось бы в этой связи выразить некоторые мысли о фотографии. Человек прожил тысячелетия до изобретения техники фотографии. Можно себе представить, как одиноко и безотрадно он себя чувствовал, если замечал, что не в состоянии зафиксировать неповторимую реальность мгновений увиденного мира и лики сородичей. Человеку было лишь дано воспринять реальную картину один раз и никогда больше.

Фотография - бог памяти. Фотография - свидетельство вселенской природы, природы добра и зла, природы красоты и ужаса. Кроме всего прочего, фотография дает возможность преодолевать пространство и скоротечность времени. Я говорю об этом по той простой причине, что фототехника стала ныне повсеместно обыденным делом. Не следует, однако, забывать, что за каждым фотоснимком может скрываться великое открытие мира. Чудо! А мастера своего дела, каким, несомненно, является и Г. Клаус Кюн, - "Чудотворцы". Др. Бэрбель Кюн (записи из фотозессе, посвященных Чингизу Айтматову): "Однажды мой брат навестил меня. Передо мной на полу разложены эти снимки, серии снимков моего брата, рассказчика и искателя историй. "Если отец мертв, - спрашивает Роланд Бартез, - что же он и она могут рассказывать?" "Именно тогда", - говорю я, - начинаются рассказывание историй и поиски рассказов". Тем более если существует отец отца, чуждый, как и этот, но не так приближенно чужой, русский, русский солдат, которого тайно любила моя бабушка, о котором все в селе говорили, прикрывая рот рукой. Но не отец, часто и много пьющий, рассказывающий о России, где он долго пребывал и после окончания войны. А теперь брат, рассказывающий о некоем Друге, который в свою очередь рассказывает о других, и подаривший мне эту книгу этого Друга, которую я люблю: мой учитель, мой первый учитель. Рассказы ходят по кругу, приходят и уходят фотографии, в которых оживает утраченное. Это называется *illudere* - вести в игру, в фотокамеру, сделанную людьми из нашего села неподалеку, на фирме Leitz. Может, ее изготовил отец, получивший после войны специальность. Среди фотографий была и фотография деда, которую тайно раздобыли братья у сельских женщин. Он выглядел как русский, но и что-то монгольское проглядывало в его чертах (как мы все связаны между собой!). И вот мой брат отправляется в Китай, Россию, Кыргызстан. Откуда-то из Китая привозит старую фотокамеру, где-то в кыргызском краю дети играют с ней, и она освещает их своей вспышкой. Что ищет мой брат? Раз и навсегда? Истинное лицо? Или всего-навсего новые истории? Но что значит "всего-навсего"? А здесь сижу я. Все еще со старым детским страхом перед незнакомыми местами,

лесом, погребом, школой, которую я должна опять посещать, как и брат, который развезает по свету. И, следуя многим историям, действительно находит. Одно, которого зовут, как и монгольского хана, Чингиз Айтматов! Вот это отец! 12 июня 2009. Без него нация была бы неполной. О быстроте времени нам более всего напоминают даты, будь они славными или горестными. Вот уже год, как нет с нами великого сына земли кыргызской Чингиза Торекуловича Айтматова. Писатель, мыслитель, общественный деятель, гражданин, он сделал известной и прославил на всю планету свою небольшую страну по имени Киргизия. Приведенные ниже размышления, мысли, советы взяты из его произведений, выступлений, статей, бесед, интервью. Некоторые из них были обнародованы 40-30-20 лет назад, но все они не потеряли актуальности, потому что Чингиз Торекулович Айтматов остро чувствовал пульс времени, постоянно жил его тревогами и заботами. "Не должна повториться война, когда жизнь приходилось употреблять на одноразовое дело - на одну атаку, на один бросок гранаты под танк... Каждый должен иметь возможность долго жить на белом свете, дорожить и свободно распоряжаться лишь однажды дарованным и цезарю, и пастуху счастьем полнокровного существования. Никто не вправе лишать человека такой благодати от сотворения - жить и приумножаться на земле в нескончаемом возвышении духа и разума". "Нам необходимо теснее общаться на всех уровнях, во всех сферах. Мне кажется, непонимание друг друга, груз предрассудков, который оказался довольно-таки весомым, во многом объясняется именно тем, что мы с детства (каждый на своей стороне!) видим образ врага. Мы пытались угрожать друг другу (уже не говоря о войне), конфронтация двух систем стала привычным состоянием, почти что естественным.... Мы совместно приходим к выводу: резкая конфронтация в современном мире неэффективна. Лучше, полезнее идти на сближение, на сотрудничество". "Урбанизация, достижения научно-технической революции становятся всеобщими. Развивается более обширный обмен духовными ценностями, мыслями с помощью разветвленной сети коммуникаций. Но с другой стороны, мне жалко будущих людей, потому что массовая культура, которая процветает на Западе и у

нас тоже пошла в рост, этот духовный ширпотреб - все это неинтересно, бездуховно, развращающе действует на души людей. В мире нет ничего идеального, в каждом явлении есть и плюсы, и минусы. Вот НТР дает огромные возможности для интеллектуальной интеграции, но она же во многом связана с коррупцией, наживой. Люди останавливаются в своем развитии, они довольствуются духовным примитивом и больше ничего не хотят. Массовая культура - это, если хотите, наркотики НТР, которые действуют везде и всюду". "Мы живем в такое время, когда и старые и новые города претерпевают значительные изменения. Меняется и Фрунзе. Но застраивается он серенько, стыдливо прикрываясь зеленой листвой. Посмотришь на новое здание - и кажется, что видел его не то в Ташкенте, не то во Владивостоке. Интересно ли, например, туристу приехать в наш город? Ну на один-два дня заедет, мельком посмотрит. И на этом Фрунзе для него кончается - смотреть больше нечего". "Иссык-Куль - колыбель моя. Он мне дорог тем, что лелеял меня в молодые годы, давал силы в отрочестве, подпитывал и заряжал всегда, когда творчество требовало уединения и напряженной работы мысли. И где же мне ни доводилось бывать, в поездах ли по стране или в зарубежных командировках, не видел ничего подобного Иссык-Кулю, ничего, что могло бы затмить его дивную красоту. История сохранила несколько названий гигантского высокогорного водохранилища. Иссык-Куль переводится как теплое озеро. Было еще: Туз-Куль - значит соленое. А еще: Тимур-ту - Нор - содержащее железо. И, наконец, опозитизированное: Джиг-Куль - душистое озеро. Случаен ли такой букет названий? Совсем нет. Озеро уникально. По глубине оно второе после Байкала. До 700 метров в самой глубиной точке. В озеро впадает множество подрусловых вод. Просачиваясь сквозь толщу пород, они, растворяя соли, минерализуют его. Кроме того, в пределах озерной глубины множество термальных минеральных источников. В них вся гамма известных в Советском Союзе нарзанов, есть и такие, которых нет нигде. И это не все. По пути к озеру подрусловая вода насыщается еще одним целебным элементом - радоном. Плюсуйте сюда прекрасные сероводородные грязи да удивительно чистый, напоенный ароматом

горных трав и лесов воздух... Все это и определяет уникальность озера, его целебные бальнеологические качества... Отстоять Иссык-Куль - значит отстоять кусочек Родины. Вот так надо оценивать сейчас ответственность каждого из нас за судьбу озера. Ибо доблесть сегодня не в том, чтобы побольше взять от природы, не дав ей ничего взамен, а в том, чтобы жить с природой в полном ладу, в полной гармонии, доказывая на деле свою разумность.

...Если ты любишь лес, рядом с которым живешь, родник, из которого черпаешь воду, землю, которая кормит, любишь не созерцательно, а деятельно и, главное, созидательно, с думой о завтрашнем дне, значит, ты - подлинный хозяин, значит, ты - патриот. А в этом залог сохранности таких бесценных творений природы, как наше прекрасное озеро Иссык-Куль". "По-моему, сейчас очень обострились проблемы молодежи. Сейчас я бы не хотел быть молодым, не хотел бы быть юнцом. Мне как-то неуютно среди нынешней молодежи. Мы сами, наверное, виноваты в том, что происходит с неоперившейся юной частью общества. В условиях благоденствия, а мы, что ни говори, благоденствуем, нет у нас голодных, нищих, бездомных, - издержки нравственного воспитания, отсутствие высокой внутренней культуры приводят к потребительству, иждивенчеству, вещизму, когда во главу угла ставится материальный фактор, когда духовный потенциал приближается к нулевой отметке. В значительной мере, я считаю, тут виновата семья, а еще больше - школа. Она, на мой взгляд, не соответствует тем возросшим требованиям времени и противоречиям, которые мы испытываем.

...На народном образовании экономить нельзя, просто нехорошо. Переуплотнение классов даже при наличии прекрасных учителей отрицательно сказывается на качестве знаний учащихся, да и на морали. Когда мы с помощью одного учителя обучаем полсотни детей - это уже не обучение, а профанация его". "Мы должны стремиться воспитать поколение, которому будут органически чужды потребительские и накопительские страсти. ...А для того чтобы воспитать такое поколение, мы должны вернуть профессии учителя ее прежний высокий авторитет. Вспоминая, каким был учитель в мои

школьные годы - фигура значительная, по большому счету, уважаемый человек - мудрец, помощник, советчик, его мнение становилось главным не только в вопросах обучения и воспитания детей, но именно к нему обращались, когда нужно было решить серьезную жизненную проблему. Не боюсь сказать - это был своего рода культ. Думается, что всем нам надо хорошо подумать о том, как возродить непререкаемый авторитет учителя. Отмечу еще один, на мой взгляд, небезынтересный парадокс: если мои учителя, безусловно, уступали нынешним педагогам по образовательному уровню, то в отношении нравственных качеств я вижу их стоящими куда выше. Почему произошла некая нравственная переоценка этой профессии? Ведь современные педагоги эрудированнее, у всех высшее образование. Видимо, дело в том, что возрос и общий культурный уровень населения. Если раньше учитель был олицетворением знания и интеллигентности, то сейчас он на общем фоне почти не выделяется. А учитель должен быть по-прежнему в авангарде нашей культуры, и я вижу необходимость подумать о серьезном изменении программы педагогических вузов.... Я думаю, что пришла пора изменить правила приема в педагогические вузы: в наличии случайных людей - внутренняя проблема этой профессии. И именно потому, что учитель готовит тех, кому через двадцать лет определять нашу духовную жизнь и вообще все, что вокруг нас будет происходить, равнодушным в педвузах не место. Нам нужно осознать, что задачи и функции учителя серьезно изменились по сравнению с задачами полувековой давности. Сейчас его дело не только научить читать, считать и писать. Именно он призван сыграть одну из решающих ролей в борьбе с вакханалией меркантилизма, с бездуховностью. Я надеюсь на учителя, потому что он работает с несформировавшимися личностями: если он сумеет прорастить в них ростки добра и бескорыстия, значит, мы победим мещанство! Самый большой капитал - нравственная культура народа. Нет этого - значит, не жди и высокой сознательности.

...С развитием техники в жизни стал преобладать технократический подход и обозначился недостаток гуманитарного образа мышления, а ведь гуманизм в большом и малом зависит

от того, насколько ценимы среди людей понятия общности, социального равенства, правды, искренности и добра. Мы не должны поступаться теми моральными принципами, которые и характеризуют наш общественный строй в качестве модели достижения идеалов человечества. Среди этих принципов основополагающие - добросовестный труд на благо общества, гуманные отношения и взаимное уважение между людьми, честность и правдивость, непримиримость к несправедливости. Собственно, это составные совести, а совесть, в свою очередь, является движущей силой гражданственности.

...К сожалению, в последние годы как-то так у нас получилось, что у иных людей совсем не оказалось внутренних нравственных тормозов, совсем они потеряли совесть. А ведь истинная человеческая сущность выражается в нем тогда, когда он живет по совести, когда поступками движет не кто-то, а его собственная совесть, внутренний, главный и непогрешимый судья. Жить и поступать по совести не всегда бывает легко, но именно благородство совести делает жизнь общества одухотворенной идеями и мечтой, позволяет держать в эталонной чистоте вечные заповеди нравственности. Я верю, что золотой век лежит не в далеком прошлом человечества - он ждет его в будущем. Впрочем, слово "ждет" неуместное и неточное. Ибо сам по себе золотой век никого не ждет, его надо выстрадать, заслужить, за него надо бороться. Необходимо всячески гасить центробежные силы, разбрасывающие человечество по темным углам национализма, расистского угара, насилия, вражды и недоверия. Необходимо всячески способствовать центристским силам, объединяющим человечество в единое целое на единственно приемлемой для всех платформе мира и созидания. И я убежден, что в основание грядущего общества социальной справедливости, равенства, процветания краеугольным камнем ляжет омытый кровью и потом великий опыт согласия народов и взаимодействия культур..."

“ВЕЧНАЯ НЕВЕСТА” ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Елена БЕЛЕВАНЦЕВА,
поэт

Мир Айтматова раскололся на две части, неравнозначные, перевешивающие друг друга. На одной стороне - звери похуже и пострашнее косулей и барсов, предавшие свой край, променявшие зелень и цветение Природы на зеленые шершавые бумажки. ...Последняя волна дичайшего браконьерства пришлась на лихие 90-е. "Кавказский заповедник тогда превратился в тир, - рассказал изданию местного научный сотрудник. - Или, как говорили, "кавказский биосферный мясокомбинат". Дело в том, что редких животных - или, как их еще называют, "красную дичь" - тогда забивали на колбасу. Но и это еще не все: по свидетельству очевидцев, администрация заповедника учредила фирму для вертолетных сафари с базой в так называемом Доме для приема зарубежных ученых, куда под видом научных сотрудников возили охотников-иностранцев и российских бизнесменов. Причем чаще всего животных убивали не ради добычи, а ради банального удовольствия." Тянь-шаньского барса Жаабарса, одного из главных героев романа Чингиза Айтматова "Когда падают горы (Вечная невеста)", ожидала подобная участь. Его обрели на заклятие, назначили его в жертву во имя звонкого метала, во имя сытости одних и примитивного, почти сладострастного удовольствия, низменных прихотей других: "Даже дикий зверь в горах - и тот взывал, с хриплым рыком обращался к небу, луну донимал, и пряталась луна от него то за тучами, то за снежными вершинами, потому как и он не был обойден судьбой вездесущей и ему, горному барсу, она предуготовила нечто...". Писатель очень четко и внятно поставил перед нами, да и перед самим собой проблему истребления редких, прекрасных, сильных животных. Мир раскололся на две части, неравнозначные, перевешивающие друг друга. На одной стороне - звери похуже и пострашнее

косулей и барсов, предавшие свой край, променявшие зелень и цветение Природы на зеленые шершавые бумажки. На другой - немногочисленные защитники больного, но еще сильного Жаабарса и всего, что окружает его существование. Очень важна игра контрастов в романе: ведь именно журналист Арсен, казалось бы, уже инородный человек в своем диковатом краю, живущий деньгами, мимолетной славой ("Вкусил! С медом! Bravo! Дошло наконец! Перед рыночной стихией никакие кафедры не устоят. ...Попса торжествует. У нас эпоха попсы!"), запутанными "любовями" и ресторанами, мечтающий выпинать Вечную Невесту, фольклорного персонажа своих мест, на театральные подмостки, дабы прилюдно обнажить там ее чувства, ее горе и скорбь на потребу публике ("Ведь если бы опера на основе фабулы "Вечной невесты" была сочинена уже и существовала в партитуре, на главную роль можно было бы подыскать достойную исполнительницу в других городах и даже странах. Обошлось бы дороже, но "оргвопросы" удалось бы решить."), встает на защиту зверя, поднявшись против тех, кого недавно еще называл родными. А что родные? Им как раз дикость и первозданность опостытели, им мало любования красотой, созерцания природы, благоговения перед мощными хищниками, талисманами их земли. Им необходимо материальное, им требуется то, на что они смогут приобрести себе иную жизнь с тонкой позолотой цивилизации ("Вот это, что называется, весомая фигура - не кто иной как, Бектур Саманчин, сообразил охотничий бизнес-промысел, устроил так, что почти круглый год шли дела. По сезонам охотились на разных диких тварей - тут и горные архары, которые стали называться "Марко Поло", и рогатые козы, и медведи, и ловчие птицы, и вот теперь снежные барсы по особой статье вошли в крутой бизнес. Молодец, Бектур-ага, ничего не скажешь, нашел жилу, умный человек..."). И получить это они намереваются от арабских принцев, пресыщенных и мечтающих о низменных кровавых развлечениях и самоувеселениях ("Арабские принцы - один саудовский, Хасан, другой - кувейтский, Мисир. Говорят, они двоюродные братья. Любители скачек, ловчих птиц и экстремальной охоты..."). Для них «рыночная идеология» - образ жизни с рождения, их не тревожат высокие размышления о моральном

праве на убийство ("Первобытный инстинкт гложет, и рыночная идеология... выкидывает прочь... Мало кто понимает, что, избавившись от социалистического произвола, мы влипли в рыночный. А рынок, если кто с ним не в ладу, - убивает. Но раз тебя убивают - и ты убивай."). Те же, кто с детства дышали чистым воздухом высокогорья, скакали на лошадях и ночью у костра с придыханием и дрожью в голосе рассказывали друг другу легенду о Вечной Невесте и верили в нее, и звали, и ждали, сейчас грезят джипами, "о'кеями" и мобильными телефонами, а нефть, бьющая из скважин спонсоров, для них горячее крови Жаабарса ("Капитализм проклятый творит свое дело! Творит - и ничто не может помешать ему, кишка тонка!").

Глобализация - вот неистребимая уже на сегодняшний день проблема современного мира. Кто бы мог подумать, что доберется она до тихого аила, поднимется по незыблемому Тянь-Шаню, заползет в души горцев и завладеет их умами?.. И что с ее легкой руки одни звери будут выслеживать других с помощью космических спутников и информационных технологий ("А в горах готов уже небольшой лагерь - для принцев установлены особые палатки, предусмотрено все, что требуется для их удобства. Для продвижения до ущелья приготовлены автомашины, включая американский суперджип "Хаммер", который будет доставлен из Катара на борту грузового самолета."; "Перед выездом - на джипах, на подсобных грузовичках, на бронированном "Хаммере" гостей - Арсен Саманчин еще раз проверил, не забыто ли случайно что: оружие снайперское, оружие автоматическое, бинокли, мегафоны-громкоговорители, дыхательные маски на случай, если у кого-то возникнет одышка на большой высоте, и прочее..."). И охота из средства добычи пищи превратится в циничную забаву для взрослых избалованных детей.

Как вскрыть этот зловонный нарыв глобализации на теле земли? Этот вопрос, отчасти риторический, задает нам Чингиз Айтматов и ответа на него пока не видит. Его герой погибает вместе с барсом, за жизнь которого он неожиданно для себя вступился ("Снежный барс был уже мертв. Человек испустил последнее дыхание следом..."). Можно ли вообще излечить планету от этого недуга, коль скоро она просочилась во все

уголки нашего мира, нашей жизни, срослась с нами в единое?.. Неужели все попытки избавиться от этого аппендикса цивилизации будут оканчиваться так, как окончилась попытка прозревшего Арсена? И бунт, подобный бунту Элес, не желающей участвовать в увеселении иноземных гостей и развлекать их своим пением во имя экономики, останется бурей в стакане воды? Да и самой певунье Элес придется зарабатывать на пропитание челночеством?

Как прорвать блестящие стенки радужного мыльного пузыря все под тем же названием "глобализация"? Вероятно, для начала сделать то, за что осудили соплеменники Арсена - возлюбить зверей, Природу больше, чем тех, кто все это безжалостно уничтожает. И не это заклеймить предательством - ибо предатель не Арсен, а родные его, и все те, кто им подобен, а таких в мире становится все больше. Мы стоим перед жестоким выбором: убить-не убить. Что выбираете вы?

СЛОВО О ЧИНГИЗЕ АЙТМАТОВЕ

Евгений ШАБЛИОВСКИЙ,

член – корреспондент АН Украины, литературовед

Писатель родился в 1928 году в Киргизии, в аиле Шекер Таласской долины, представляющей один из древнейших очагов киргизской культуры. Все здесь овеяно славой предков; множество легенд, сказок, преданий повествуют о многовековой борьбе киргизского народа за свою независимость. "Детство, - писал позже Айтматов, - не только славная пора, детство - ядро будущей человеческой личности. Именно в детстве закладываются подлинные знания родной речи, именно тогда возникает ощущение причастности своей к окружающим людям, к окружающей природе, к родной культуре". Отрочество и юность будущего писателя пришлось на суровые годы Великой Отечественной войны. Из-за отсутствия в аиле взрослых мужчин подростку пришлось работать секретарем сельского совета, учетчиком тракторной бригады, исполнять различные общественные поручения. "Если в детстве я познал жизнь с ее поэтической, светлой стороны, - писал Айтматов, - то теперь она предстала предо мной в своем суровом, обнаженном, горестном и героическом облики. Я увидел свой народ в другом его состоянии - в момент наивысшей опасности для Родины, в момент наивысшего напряжения духовных и физических сил. Я вынужден был, обязан был видеть это - я знал каждую семью на территории сельсовета, знал каждого члена семьи, знал наперечет немудреное хозяйство всех дворов. Я узнал жизнь с разных сторон, в разных ее проявлениях". Сорок первый год застал Чингиза Айтматова подростком, а сорок пятый - юношей. Круг сложных общественных проблем, принесенных в нашу жизнь войной и послевоенными годами, рано стал тревожить будущего автора "Джамили" и "Первого учителя". Внимание юноши приковали жизнь и трудовой подвиг народа, все больше пробуждая в

нем активный, кровный интерес к современности, формируя определенную гражданскую и творческую позицию. После войны Айтматов учился в зоотехникуме, затем в сельскохозяйственном институте; по окончании института работал зоотехником. Стремление писать неудержимо влекло Чингиза: он пробует свои силы как переводчик, журналист, в 1956 году становится слушателем Высших литературных курсов в Москве. Первые свои рассказы публикует в 1952 году; отметим здесь ранний рассказ Айтматова "Газетчик Дзюйдо" (на русском языке). Затем он выступает с новыми и новыми повестями, рассказами, очерками: "Ашим" (1953), "Мы идем дальше", "Ночной полив", "Трудная переправа", "Лицом к лицу" (1957), "Соперники" (1958) и другие. С повестью "Лицом к лицу", появившейся на киргизском языке, в творчество Айтматова вошла военная тема. Действие происходит далеко от фронта, в предгорном аиле, но дыхание войны и здесь совершенно ощутимо. Эшелоны идут на запад... "Никто не сошел на полустанке, никто не крикнул: "Какая это станция?" Люди, истомленные дальней дорогой, спали в вагонах..." Никто не должен был сойти на полустанке, но один все же сошел - тайком, крадучись... Солдат вернулся домой раньше своих товарищей, вернулся невредимый, живой, но нравственно мертвый. Дезертир Исмаил возвращается к семье - к жене, к сынишке. Жена солдата Сеиде радостно встречает Исмаила, с которым так мало пришлось быть вместе и с которым так жестоко различила их война. Но радость сразу же гаснет: черная тень легла на всю семью. Исмаил в страхе бежал; он вынужден теперь прятаться от людей. Он поставил себя вне общества; у него нет возможности оставаться человеком. День ото дня он все больше звереет. Сеиде глубоко чувствует вину Исмаила и свою собственную вину перед людьми. Она с горечью думает о муже: "Нет, ты не похож на людей. Тот, кто в беде покидает свой народ, волей-неволей становится его врагом. Не сумела я уберечь тебя от этого, да и не смогла бы уберечь!" И Сеиде уходит от мужа. "Ты уходишь к своим?" - спрашивает ее свекровь. - "Ухожу", - отвечает женщина и уводит с собой сына... С огромным интересом встретили читатели повесть Ч. Айтматова "Джамиля" (1958).

Выдающийся писатель-коммунист Луи Арагон через год перевел эту замечательную повесть на французский язык; ее перевели на многие другие языки мира. Здесь рассказывается о молодой киргизской женщине, которая наперекор отжившим патриархальным обычаям и вековым традициям смело идет навстречу любви, утверждает свое право на счастье. Трудлюбие, прямота, решительность, душевность Джамили воспитаны советским строем. У Джамили сильный и независимый характер. Она не понимает и не хочет понимать старых "законов". В ее манере держаться в доме мужа, которого она не любила, было что-то такое, что при всей ее скромности отличало ее от сверстниц и родственниц. И недаром младший брат ее мужа Сейит, сочувствовавший Джамиле, замечает: "А вот Джамили с первых же дней, как пришла к нам, оказалась не такой, какой положено быть невестке. Правда, она уважала старших, слушалась их, но никогда не склоняла перед ними голову, зато и не язвила шепотком, отвернувшись в сторону, как другие молодухи. Она всегда прямо говорила то, что думала, и не боялась высказывать свои суждения". В скромном, работающем Данияре, вернувшемся с фронта по инвалидности, Джамили нашла друга, способного понять ее, человека, достойного большой любви. Уйдя с Данияром из родного аила, Джамили бросила вызов обычаевщине, пережиткам феодально-байских отношений. Она не побоялась испытаний. История Джамили говорит о силе нового сознания, о новом отношении киргизской женщины-труженицы к самой себе, о новом понимании счастья. Это новое дано ей Советской властью, партией; героине повести приходится его отстаивать, вступать в жестокий конфликт с приверженцами старины. Но победа нового неоспорима. Важным вкладом в советскую литературу является повесть Чингиза Айтматова "Первый учитель", написанная в 1961 году. Вернувшись в начале 1924 года в глухой аил, молодой коммунист - красноармеец Дюйшен создает первую сельскую школу; он будет учить ребят. Издательства, насмешки, прямая вражда встречают юного энтузиаста-бедняка: "Скажи, зачем она нам, твоя школа?" - "Как зачем?" - растерялся Дюйшен. - "Вот ты на весь аил кричишь: "Школу буду откры-

вать!" А поглядеть на тебя - ни шубы на тебе, ни коня под тобой, ни землицы, вспаханной в поле, хоть бы с ладонь, ни единой скотинки во дворе! Так как же ты думаешь жить, дорогой человек? Разве что чужие табуны угонять..." Но самоотверженности коммуниста нет предела. Для того чтобы взяться за работу учителя в таких враждебных условиях, необходимо было большое социальное и личное бесстрашие. Дюйшен непреклонен. В своем подвижническом труде он преодолевает одно из самых убийственных общественных явлений - косность людей, вековым опытом усвоивших: "...Зачем она нам, эта школа?.. Грамота начальникам требуется, а мы - простой народ". Только дети оборванные и полуголодные - поддерживают учителя, идут за ним. И Дюйшен ломает преграды; все свои силы он отдает защите человеческих прав учеников. Казалось бы, чему может научить Дюйшен, который сам знает не все буквы алфавита? Чем силен этот юноша-подвижник, так упорно добивающийся заветной цели: научить детей грамоте? Верой в дело Ленина, верой в Советскую власть! Неграмотных, голодных, босых и полураздетых ребят он мужественно ведет к тому свету и добру, которые открылись ему с революцией. Он учит новой жизни так, как сам ее понимал, а понимал он ее верно. Он был первым учителем не только потому, что учил читать и писать, а потому, что дал первый толчок человеческому сознанию, утверждал дорогу, которая вела в будущее.

Бесстрашие, высокая человечность, благородство отличают все существо Дюйшена, прикоснувшегося к ленинскому роднику. О Ленине, вспоминают ученики Дюйшена, он рассказывал так взволнованно, словно видел его своими глазами. "Многое из того, что он говорил, как я теперь понимаю, было сложными в народе сказаниями о великом вожде, но для нас, дюйшеновых учеников, все это представлялось такой же истиной, как то, что молоко белое". Высоко поднялись тополя, посаженные Дюйшеном, и стоят над аилом как символ великого дела, которому честно и мужественно служил этот ленинский боец. Память о Дюйшене нужна людям, грядущим поколениям. Она облагораживает и возвышает. Те, кто не в состоянии оценить по достоинству сделанное Дюйшеном и

ему подобными, обедняют прежде всего самих себя. Общественная атмосфера становится чище, здоровее, когда уважение к человеку не позволяет забыть о том, что сделали бойцы, подобные Дюйшену, для людей, для утверждения будущего. Такова сокровенная мысль этой прекрасной повести. Значительный интерес представляет повесть Ч.Айтматова "Тополек мой в красной косынке" (1961). Здесь речь идет о водителе Ильясе и прекрасной, душевно богатой девушке Асели. Перед читателем сложная тема верности в любви и дружбе. Писатель рассказывает историю нравственного крушения человека, пренебрегшего тем высоким уровнем требований, который предъявляет нам жизнь. Шофер Ильяс, со всей решительностью сильного чувства отвоевавший свою любовь, свою милую Асель, теряет в результате им же самим допущенных ошибок это главное свое духовное богатство. Ильяс не трус; он способен на хорошие поступки, но вместе с тем это человек слабый, не умеющий владеть своими чувствами. Он весь обращен "в себя"; приобретенное духовное богатство оказывается подавленным и, в конечном счете, погубленным. Ильяс уходит от Асели, от сына, от товарищей по работе, от людей. Он как бы отключается от тех соприкосновений с действительностью, которые обеспечивают будущее человека, его общественную значимость, его духовное богатство... "Начну новую жизнь! - заключает Ильяс свое горькое повествование. Не думайте, что я пропащий человек. Пройдет время, женюсь, будет у меня дом, семья, дети, - словом, все будет, как у людей. И друзья, и товарищи найдутся. И лишь одного у меня не будет - того, что потеряно навсегда, безвозвратно...". Да, Ильяс глубоко пережил трагедию индивидуализма, обернувшегося для него потерей самого дорогого: семьи, любви, преданной ему Асели, сына. В повести "Верблюжий глаз" (1962) Айтматов говорит о красоте правды, добра, о их всепобеждающей силе. Действие происходит в степи, в небольшом коллективе целинников, оторванных от большой жизни. Но и здесь разрешаются гжучие, актуальные проблемы. В центре событий повести - честный, правдивый и чистый юноша - Кемаль, одним из первых откликнувшийся на призыв партии поднимать целинные земли. Любознательный, скромный

подросток, любовно вглядывающийся в жизнь, в природу, мечтательный романтик, недавно покинувший школьную скамью, Кемаль попадает под начало к трактористу Абакиру, человеку грубому и озлобленному, шкурнику и эгоисту до мозга костей. Абакир с каким-то наслаждением пытается оплевывать светлые мечты и добрые намерения Кемалья, сломать, унижить подростка, бросить его чистую душу в прозрачность и жестокость будничной жизни. Тяжелая полевая работа, постоянные столкновения со стяжателем Абакиром заставляют Кемалья глубже посмотреть на мир. Жизнь оказалась намного сложнее и богаче, чем та, о которой он знал из книг, но она еще больше утвердила юношу в его светлом взгляде на мир. Обнаруженный Абакиром в степи родник "Верблюжий глаз", излучающий свет, поражающий прозрачной глубиной, - вот что олицетворяет жизнь, ее нравственный уровень, ее этическую широту. Родник - этот "лучистый глаз неба на земле" - "верблюжий глаз" - становится символом жизни для юноши. В чистоте и глубине духовности Кемалья - причина его победы над Абакиром, человеком, который был "рабочим только по одежде, а душой был баем"... Мужая, утверждаясь в человечности, Кемаль все глубже понимает людей, красоту общения и коллективного труда. К концу рассказа мы видим Кемалья повзрослевшим, настоящим хозяином "этой прекрасной страны Анархуй". Мечта, любовь, борьба и победа над злом - вот радость жизни! Утверждая их, юноша выдержал испытание на человечность. Подлинным шедевром Чингиза Айтматова является повесть "Материнское поле" (1963). Старая Толгонай, неутомимая труженица, мудрая и глубоко человечная, на склоне лет ведет разговор с землей, с родным полем. Земля, труд, семья были источником ее радости. Вихрь войны, озверелый фашизм растоптали эту радость. Не вернулись с войны три ее сына, погиб и муж - Суванкул, умерла невестка, родив мальчика от чужого человека. Но тяжкое горе не сломило, не могло сломить Толгонай, закаленную в труде, неисчерпаемую в любви к людям. Неторопливо - ведь большая часть жизни старой Толгонай прожита и немало работы переделано, - с неподдельной прямоотой и искренностью человека, которому нечего в своей жизни стыдиться, ведет свой долгий сказ мудрая

женщина-мать. Этот суровый сказ о мужестве в беде является и сказом о дружбе и единении советских народов. Старая труженица, которая была хранительницей киргизских родовых устоев, всем жертвует для блага Родины и всю силу любви переносит на ребенка, чужого ей по крови. Исчезает узкий "свой" мир, расширяются связи с огромным и светлым миром человечества. Велик подвиг Толгонай. Само поле, родное поле, преклоняется перед подвигом матери, подвигом всех советских людей - людей с великим сердцем: "Ты выше всех, ты мудрее всех! Ты - Человек!" - говорит поле Матери. Важным этапом в творческом развитии Чингиза Айтматова является повесть "Прошай, Гульсары!" (1966). Основной герой произведения чабан-коммунист Танабай. Он никогда не занимал "высоких должностей" и не гнался за ними; это подлинный труженик: смелый, принципиальный, решительный и прямой. Он не боится быть в ответе за свои поступки, не прячется за спины других. Танабай как бы воплощает в себе лучшие качества киргизского народа, национального характера, обогащенные новыми чертами советской эпохи. Вся трудная и честная жизнь Танабая проходит перед нами. Он верит в жизнь и любит ее, любит людей и труд; он идет навстречу самым сложным испытаниям, завоевывает трудные победы. Таким закалила его партия, укрепила его на путях добра, справедливости, лютой ненависти к обману, подхалимству, очковтирательству. "Огненным духом бега" исполнен и любимый конь Танабая буланый иноходец Гульсары, широкая грудь которого "доверчиво открыта вольному степному ветру". Айтматов свое произведение назвал по имени коня: художник ощутил что-то близкое, созвучное в характере Танабая и его друга Гульсары - те же благородство, верность, прямота, огненный бег, самозабвенная храбрость и бескорыщность...

Шли годы, полные напряженной работы, озаренные светлой радостью труда, общения с людьми, радостью созидания, годы духовного обогащения самого Танабая. Радость сменялась долгими и мучительными размышлениями, невыносимой болью от незаслуженных ударов, когда, казалось бы, рушится все святое, все, во имя чего жил и горел Танабай. Его несправедливо исключают из партии; карьеристы и подлецы делают из Тана-

бая чуть не уголовного преступника, "врага народа". Что может быть больнее, страшнее этого? И все же вера в народ, в партию, в справедливость не покидает благородного человека. Семь лет спустя после исключения из партии встретился Танабай с бывшим комсомольским секретарем, теперь секретарем райкома партии Керимбековым, который когда-то на бюро райкома смело защищал Танабая. Теперь он предлагает: "Возвращайтесь в партию!" И Танабай, который вначале отвечает: "Стар я уже. Какой толк теперь от меня партии? Что я могу сделать для нее?" - подводя затем итог своей жизни, приходит к выводу, что он не хочет, не может умирать "одиноким птицей, отбившейся от своей быстрокрылой стаи": ему необходимо вернуться в партию, быть в ее рядах до конца. Жизнь Танабая не прошла даром, его духовное богатство остается людям. В этом сила таких людей, как Танабай, их жизненная несокрушимость. Нельзя без волнения читать повесть Чингиза Айтматова "Белый пароход", опубликованную в журнале "Новый мир" в 1970 году. Как будто все тут так просто, обыденно, но как глубоко тревожит она человеческое сердце... Действие происходит на глухом лесном кордоне, высоко в горах, далеко от обжитых мест. Природа тут дикая, запредная. Камни-валуны, вечно ревущая река, снеговые вершины, с которых ветер срывает шквальные метели. Здесь и приютился маленький поселок: объездчик Орозкул, тетка Бекей, его жена, старик Момун и его старуха, а также внучек Момун - семилетний мальчишка "с оттопыренными ушами", худенький, тшедушный фантазер и мечтатель. Он живет один среди взрослых, без друзей, без матери и отца; он "брошенный". Любит и жалеет его только дед Момун - добрый, но слабохарактерный, безвольный. Другим взрослым до мальчишки дела нет. Вот только пьяница, драчун и деспот всего поселка Орозкул ненавидит и презирает беззащитного малыша. Он издевается и над дедом, и над своей женой, но особенно ненавистен ему мальчишка с чистой и светлой душой. Орозкул убивает Рогатую Мать-олениху, перед которой мальчик благоговел, он уничтожает все живое, чему так радовался мальчик. И никто не в силах заступиться, ибо здесь, в глуши, Орозкул "начальствует"...

Мысленно обращается мальчик к шоферу Кулубеку, хорошему парню, который иногда наведывается в поселок. Кулубек целиком на стороне мальчишки: "Ты (Орозкул) злой и негодный человек. Тебя здесь никто не любит. Тебя не любит лес, ни одно дерево, даже ни одна травинка тебя не любит. Ты фашист. Уходи и чтобы - навсегда. А ну, побыстрей!" Орозкул побегал без оглядки. Равдовался мальчик и ликовал. А когда Орозкул скрылся из виду, Кулубек сказал всем другим, виновато стоящим у дверей: "Как же вы жили с таким человеком? И не стыдно вам!" Но это было только в разгоряченном мозгу больного, простудившегося (повине Орозула) мальчика. Это был бред. А в действительности Орозкул торжествовал... "Нет, я лучше буду рыбой, мечтал мальчик. - Я уплыву отсюда. Я лучше буду рыбой". А в доме Орозула за окнами гоготали и выкрикивали пьяные голоса. Этот дикий хохот оглушал мальчика, причинял ему нестерпимую боль и муки..." Мальчик гибнет во время болезни, но не от болезни; он бросается в горную реку, чтобы "сделаться рыбой" и уйти от тех, кто на глазах у него совершает преступление - дикое, ужасное для детской души: убивает Рогатую Мать-олениху, издевается над всем дорогим. Мальчик утонул в бурных волнах; он не в силах защитить себя, друзей, свою мечту: он не доплыл до Иссык-Куля, не увидел белый пароход, не сказал ему: "Здравствуй, белый пароход!.. Здравствуй, папа, это я - твой сын. Ты возьми меня к себе на пароход!.." Айтматов кончает повесть словами, обращенными к маленькому герою, к его светлой памяти: "Ты отверг то, с чем не мирилась твоя детская душа. И в этом мое утешение. Ты прожил, как молния, однажды сверкнувшая и угасшая..." Всю меру ответственности за гибель ребенка писатель переносит на плечи равнодушных. Нельзя позволить топтать нежную, хрупкую, светлую душу ребенка. Нельзя быть равнодушным, когда распоясалось зверье. Это - преступление против человечности. Одно из последних произведений Ч. Айтматова - повесть "Ранние журавли", опубликованная в 9-м номере журнала "Новый мир" за 1975 год. Суровые годы Великой Отечественной войны. Далекий киргизский аил. Мужчины - на фронте. Герои повести - дети, ученики 6-7 классов. Лучшие, сильнеешие из них должны поднять заброшенные поля, дать хлеб фронту,

семьям. И дети глубоко понимают это. Писатель преклоняется перед мужеством этих скромных сельских ребят. Они вырастают буквально на наших глазах, становятся витязями. "Первым был славный витязь Султанмурат. Пусть не самый старший, пятнадцать шло уже годов. Но за ум и за храбрость командиром назначен был он, сын Бекбая Султанмурат. А отец его, самый лучший из всех отцов, был в то время в походе далеком, на большой войне. Своего боевого коня Чабдара он оставил ему, Султанмурату. Еще братец малый у Султанмурата - Аджимурат. Очень любил он братца, хотя тот, случалось, и досаждал ему. А еще тайно любил Султанмурат красавицу Мырзангуль-бийкеч. Прекрасней всех улыбка у Мырзангуль-бийкеч. А стройна была, как туркестанский тополь, а лицом бела, как снег, а глаза - как костры на горе темной ночью... Вторым витязем был славный Анатай-батыр. Самый старший в отряде, почти шестнадцати лет. Он ничем никому не уступал, разве ростом чуть чуть. Зато силой наделен был самой большой. Конь у него, как подобает батыру, прозывался Октуру - гнедая стрела! Отец Анатая тоже был на большой войне, в далеком походе. И любил Анатай, тоже тайно, ту же красавицу лунолицую - Мырзангуль-бийкеч. Третьим витязем был милый юноша Эркинбек-батыр. Самый старший в семье. Друг хороший и верный. Печально вздыхал он, бывало, и плакал укладкой. Отец его смертью храбрых погиб в том походе далеком, защищая Москву. Конь боевой Эркинбека, как подобало батыру, прозывался Акбайпак-кулюк, что означало скакун в белых носках! А четвертым батыром был Эргеш-батыр. Тоже друг и товарищ. Пятнадцати лет. Свое мнение высказывать он любил, в споры вступал. Но в деле надежным был человеком. Отец его тоже на большой войне, в походе далеком. Конь Эргеша, как подобало батыру, прозывался Алтым-туяк - золотое копыто! Среди этих батыров был еще пятый батыр - Кубаткул-батыр! Тоже пятнадцати лет, тоже самый старший в семье. Отец Кубаткула в том походе далеком, в той большой войне погиб смертью героической в белорусских лесах. Кубаткул неутомимый трудяга был. И очень любил, как всякий батыр, своего боевого коня Жибекжала - шелкогривого скакуна!" "Плечики их щуплые", "головы их на тонких шеях", лошаденки их -

"исхудалые клячи", но они воистину витязи, идущие в места далекие, безлюдные - в Аксайское урочище - на подвиг: "На Аксай, на Аксай пашню орать, как только снег сойдет! На Аксай, на Аксай плугом, как только земля задышит!" Тяжко трудятся юные пахари: и голодно, и холодно; рыскают вокруг бандиты, конокрады посягают на жизнь мальчишек, уводят лошадей. И все же светлая радость, уверенность в том, что все невзгоды будут преодолены, наполняют мужеством их сердца. Юные плугари напоминают писателю ранних журавлей, поднявшихся ввысь. "В чистом, беспредельно синем и беспредельно бездонном небесном просторе летели, медленно кружась, перестраиваясь на ходу, перекликаясь, журавли..."

- Ранние журавли - хорошая примета! - крикнул Султанмурат Анатаю...

- Урожай, урожай будет!..

- А журавли плыли, купаясь в голубизне неба, плыли не спеша, кружась на плавно колышущихся крыльях, перекликаясь то сдержанно, то многоголосо, все разом, и снова в их рядах наступало спокойствие".

Читая повести и рассказы Чингиза Айтматова, мы видим их большую художественную, эстетическую и социально-общественную значимость, прослеживаем, как развивается талант этого большого писателя, как этот талант становится все более глубоким и многогранным. Каждое новое произведение Айтматова - предмет горячего обсуждения, оно воспринимается с особой остротой, заставляет думать о животрепещущих проблемах искусства, проблемах человеческой жизни. Творческий успех Айтматова пришел не сам по себе. Его художественный талант постоянно в развитии, в совершенствовании, в овладении новыми и новыми поэтическими вершинами. Творчество Айтматова формировалось и продолжает развиваться в тесной связи с устно-поэтической, народной киргизской традицией, с одной стороны, и под сильнейшим влиянием русской классической и современной советской литературы, - с другой. Он пишет свои произведения и на киргизском, и на русском языках; оба они для него родные, оба - "голос души". Писатель открывает новые аспекты художественной киргизской прозы, развивает в ней жанры рассказа и лирико-драматической

повести, обогащая многонациональную советскую литературу. В чем же красота и обаяние таланта Чингиза Айтматова? Писатель пристально, любовно и требовательно вглядывается в мир современника. Его литературные герои входят в нашу жизнь; в них мы узнаем себя, своих друзей, врагов; одних мы искренне любим, других ненавидим; одним сочувствуем, других презираем. Мы оказываемся властно втянутыми в мир их страстей, интересов, поступков. "Чтобы быть в дружбе с нашим советским читателем, - пишет академик Н.З.Шамота, - надо, кроме всего и превыше всего, иметь талант безошибочно отличать хорошее от плохого, прекрасное от уродливого, и это - в тончайших человеческих чувствах и широчайших сферах человеческого общежития. Иными словами, надо иметь талант партийности". Таким талантом партийности Чингиз Айтматов обладает прежде всего. И это обуславливает бесстрашное исследование писателем самых разнообразных человеческих характеров, судеб и ситуаций. Сила искусства Айтматова в том, что он показывает человека нового, советского мира в его становлении, в борьбе за свое утверждение - борьбе сложной, трудной, иногда даже трагичной, но борьбе, цель которой прекрасна, глубоко человечна. Пусть еще не изжиты там, в глухих аилах, родовые пережитки, устаревшие традиции, но они отступают под давлением новых отношений; народ, массы уже ощущают их как старое, обветшалое, тормозящее. Коммунистическая этика все глубже проникает в массы, неся с собой человечность, умение отстоять справедливость. Жадно ищет писатель новые характеры, новые судьбы и ему нелегко бывает сдерживать себя в любви и гнев. Сердечная заинтересованность, искренняя доверительная интонация составляют одну из самых привлекательных черт Айтматова как писателя. Жгучий интерес к проблемам развития человека в нашем обществе, к проблемам, которые порождает сама действительность, обусловлен тем, что Айтматов не отделяет и не может отделить свою жизнь и судьбу от жизни и судьбы своих героев. Отсюда такие характерные для Айтматова бурные "прорывы" лирического чувства, когда, презрев все литературные условности, писатель открыто вторгается в ткань произведения, вдохновляя или осуждая своих персонажей. Пафос произведений Айтматова в

страстной поддержке активно борющегося гуманизма, а отнюдь не "сострадающего". Писатель решительно выступает против унижения человека жалостью. Положительный герой Айтматова добр и великодушен; его сердце открыто любви и сочувствию. Но это - доброта, великодушие, любовь борца. Без мужества, без ненависти к врагу нет цельности, нет гуманистического идеала. Доверие - один из самых мощных нравственных факторов, формирующих характер человека, подчеркивает Айтматов. Подлинная любовь к человеку предполагает и общественную требовательность к нему, его ответственность за себя, за свои поступки, за свою "личную волю". С радостью и гордостью отмечает Айтматов, что именно советский строй утверждает взаимопонимание людей, широту взглядов, высокое человеческое достоинство, уже пустившее корни в быт, в повседневный образ жизни людей, в глубину народной жизни.

Характерные черты таланта Айтматова - его внимание к духовному миру человека, умение раскрыть в нем то, что стоит выше повседневного быта, выше традиций. Глубокое раскрытие внутреннего мира героев, изображение характера человека во всей его сложности и противоречивости составляют важную художественную основу произведений Айтматова. Именно душевная связь писателя со своими современниками позволяет ему "открывать" самые сложные и тонкие человеческие чувства. Нас поражает в его творчестве стремление к контрастам, к резким противопоставлениям характеров и ситуаций - всегда потрясающе правдивым, глубоко проникающим в сердце и, вместе с тем, философски насыщенным. Отражая действительность в художественных образах, воздействуя на наши чувства и переживания, творчество Айтматова облагораживает людей, объединяет их, учит жить на благо общества, обогащает культуру чувств формирует духовный облик человека. Творчество Ч.Айтматова имеет большое воспитательное значение, особенно для подрастающего поколения. Всем своим содержанием оно созвучно мыслям, которые так близки были В.А.Сухомлинскому: если сердце подростка, юноши не откликнется на горе, тревогу или заботу товарищей, если он не готов пожертвовать своим благополучием для другого человека, для Отчизны,- грош цена всем его достоинствам! Настоящий

культурный человек немислим без добрых чувств. Но способности, дарования расцветают лишь на фоне идейно-политической, гражданской зрелости. Если у человека прочная гражданская позиция, ему будет доступно творчество. Добрые чувства - первый страж совести. Рассказывая о человечности, мы пробуждаем чуткость к чужому горю и предотвращаем жалость к самому себе - один из главных источников эгоизма. Нет у человека врага злее и опаснее себялюбия,- утверждает Айтматов. Эгоизм лишает человека радости общения с людьми, счастья радоваться их счастью. Натуры эгоистичные прежде всего обкрадывают самих себя, обедняют собственную жизнь. Радость ведь не только от того, что человек может что-то взять себе, но и от того, что он может дать людям то, что им нужно. И это главное. Такие чувства нужно лелеять, растить, воспитывать. "Детская совесть в человеке, говорит Ч.Айтматов, - как зародыш в зерне"

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ - СТРОКИ ЖИЗНИ

Андрей ЗОЛОТОВ,
заслуженный деятель искусств, профессор

"Люди ищут судьбу, а судьба людей... И катится жизнь по тому кругу...". Ч.Айтматов, "Плаха". "И вращалась Земля на пути своем неизменном, и приближался тот час...". Ч.Айтматов, "Тавро Кассандры" Строки Айтматова - музыка. Их надо расслышать. Их звучащие волны несут в себе тайну любви и божественную тревогу. Тайну той любви, что препоручает людей друг другу и человека Богу в испытаниях жизни на грешной земле под голубыми небесами - взыскующе-спасительным взглядом Создателя. Ту божественную тревогу несут в себе строки Айтматова, что изначально свойственна подлинному искусству, озаренному духовным поиском смысла личного и всеобщего существования, сознанием вины и ответственности искусства перед жизнью и жизни перед искусством, их не механического - органического воссоединения в единстве личности, творческой, воспринимающей, сочувствующей. Строки Айтматова чудодейственно сопрягают снизошедшую с высот Поэзии божественную тревогу и высокую тайну любви, вознесенную народным сознанием из глубины народной жизни к высотам национального и, стало быть, мирового духа, являя образы реальных людей в их столкновении с неумолимостью бытия. Образы реальных людей, угадывающих в самих себе людей "не от мира сего". Строки Айтматова, как проявило их время, - не просто исключительный авторский литературный "продукт" (хотя это неоспоримо). Им суждено совсем иное: мы воспринимаем их как строки, рожденные самую жизнь. Жизнь внула их писателю, чей уникальный дар - воспринимать из ее космоса духовную энергию и самому творить энергию художественную - открывает ему сердца человеческие поистине повсюду в мире. Для родной киргизской литературы Чингиз Айтматов - классик, равновеликий разве что

творцам народного эпоса "Манас" и тем талантливейшим народным певцам, что с недостижимой проникновенностью, величавой простотой и достоинством поют символически многозначные стихи из "Манаса". Однако киргизский писатель Айтматов стал еще и русским писателем, и частью художественного сознания народов исторического Советского Союза, и явлением мировой литературы. О ранней повести Айтматова "Джамиля", опубликованной в 1958 году в журнале "Новый мир", восторженно отзывался выдающийся французский писатель Луи Арагон. В предисловии ко французскому изданию он писал: "Прежде чем сказать все, что я думаю о "Джамиле", я должен отметить, что считаю это произведение самой прекрасной в мире историей о любви... Здесь, в этом горделивом Париже, Париже Вийона, Гюго и Бодлера, в Париже королей и революций, Париже - вечном городе искусства, где каждый камень связан с легендой или историей, в городе влюбленных... в этом Париже, который все видел, все читал, все испытал, я прочитал "Джамилю" - не "Вертера" и "Беренку", не "Антония и Клеопатру" и не "Сентиментальное воспитание"... И образы Ромео и Джульетты, Паоло и Франчески, Эрнани и Доньи Соль померкли... ибо я встретился с Данияром и Джамилей, которые перенесли меня в третий год войны, в августовскую ночь 1943 года, куда-то в Куркурейскую долину, к мажарам с зерном и мальчугану Сеуту, рассказывающему их историю... У каждого человека лишь одна жизнь. Чингиз Айтматов ее лишь начинает. Но кажется, что он вобрал в свое сердце, познал разумом огромный опыт всего человечества. Ибо этот молодой человек говорит о любви так, как никто другой. О, Мюссе, можешь пожалеть, мой друг, об этой августовской ночи на далекой киргизской земле! И можешь ревновать того, кто в тридцать лет может сказать, что не потерял ни силу, ни жизнь!..." Из написанного и сказанного об Айтматове крупнейшими авторитетами отечественной и зарубежной культуры можно составить целый том. Среди авторов этого тома были бы и Габриэль Гарсиа Маркес, и Умберто Эко, и Артур Миллер, Фридрих Дюрренматт, Питер Устинов, японский мыслитель Дайсаку Икеда, классик современной казахской литературы Мухтар Ауэзов, и великие композиторы XX века Дмитрий Шостакович и Георгий

Свиридов, классик современной русской литературы Валентин Распутин. Хорошо помню свои разговоры об Айтматове с Виктором Петровичем Астафьевым. Знаю и о том добром внимании, с каким относится к творчеству Айтматова Александр Солженицын. Айтматов, наряду с Виктором Астафьевым, был любимейшим современным писателем великого русского дирижера Евгения Александровича Мравинского, который знал толк в литературе, близко общался с Михаилом Пришвиным и сам прекрасно владел русским словом. Книги Айтматова (изданный в свое время "Молодой гвардией" трехтомник) я видел и в строго отобранной, небольшой домашней библиотеке Святослава Рихтера и Нины Дорлиак... Айтматов - не цеховое явление. Став профессиональным писателем, он так и не стал частью профессиональной среды. Он ощущает свою зависимость от своей новости, от тенденций мирового развития, от реальной жизни народа в Киргизии и России, от которой себя ни на секунду не отделяет. Но он не зависит от состояния умов литературной среды, в которой и сегодня чувствует себя не слишком уютно. Зато среди простых читателей в разных концах мира Айтматову всегда дышится легко. Недаром его сочинения изданы на ста пятидесяти четырех языках, в том числе языках малочисленных народов. Писатель из далекой Киргизии, Айтматов воспринимается сегодняшним культурным миром в ряду классиков современной литературы. При этом всем ясно, как глубоко он связан с русской культурой, русским словом, русской литературой, русским читателем. Писатель в совершенстве владеет родным киргизским языком, но русский для него куда больше, чем "язык межнационального общения". Он для него - язык творчества, язык его книг, язык, на котором писатель Айтматов "дышит" в мировом культурном пространстве, оставаясь самим собой и ощущая себя причастным к великой русской литературе, охраняющей и спасающей душу во всех испытаниях художественного существования в непридуманной Действительности - "И в разъяренном океане, среди грозных волн и бурной тьмы, И в аравийском Урагане, И в дуновении Чумы"... Творчество Айтматова - это одновременно философская проза и стихийно-лирическое поэтическое повествование. Его новаторство заключается в редкостно ес-

тественном сопряжении глубоко народной природы воплощенных им человеческих характеров, глубинного ощущения надмирной Целостности живой природы и ее обитателей, и, наконец, интонационного авторского присутствия-участия, присутствия-сострадания в объективном одушевленном мире живых страстей и божественных установлений. Айтматов предложил читающему миру оригинальную структуру осмысления современной действительности как надисторической целостности национальной художественной мифологии и реально действующих нравственных, духовных установлений, закрепляющихся всякий раз заново в новой исторической повседневности и тесно соприкасающихся с новейшими социальными и общественно-государственными, политическими, религиозными условностями, сопровождающими и поддерживающими человека, который существует в одной действительности с Автором-писателем, размышляющим о мире "на будущее", таинственно подключенном к "прошлому". Айтматов часто предстает в своих произведениях как провидец. Он раньше, точнее и тоньше многих других в современной литературе разглядел опасные тенденции жизни современного человечества. В заметке 1821 года "О вдохновении и восторге" Пушкин написал: "Спокойствие - необходимое условие прекрасного". Именно Спокойствия остро не достает сегодня в жизни и в литературе, если рассматривать ее как Высокое искусство. Чингиз Айтматов - источник Спокойствия, художественного равновесия и той настоящей правды о жизни и людях, что возвышает язык людей, язык литературы. Чингиз Айтматов принадлежит к писателям толстовского типа, в которых, по слову Пруста, живет внутренний закон и которых отличают величие, спокойствие и поразительная зоркость. Можно назвать это проявлением божественного дара, еще точнее - божественной воли, которая через слово является нам в образе людей и событий, в образе времени. Автор как проводник высшей воли одновременно властен и не властен над своими героями. Он их увидел раньше, чем мы, но мы видим их не вслед за ним, а одновременно с ним, даже безотносительно к нему. Сегодня, перечитывая хорошо знакомые айтматовские книги или впервые открывая их, мы испытываем объединяющее

нас всех живое волнение, которое рождается подлинностью переживаний автора, ведь Айтматов никогда не ощущает себя выше события и не остается рядом с ним, он пребывает внутри него. Проза Айтматова оригинальна, узнаваема, неповторима. Она будто бы непричастна “авторству”. Автор рассказывает нам о событиях, людях, трагедии и радости жизни, о любви, что соединяет человека и человечество. И если герой Достоевского утверждает, что «красота спасет мир», то герои Айтматова будто говорят: “Мир спасет Любовь”. И одно другому не противоречит, одно с другим связано глубиной связью... В повести “Материнское поле” обозначено эпическое начало жизни - символический образ Поля. Голос матери. Земля как бы говорит человеческим голосом. Голос матери слышен из некой нереальности. Однако за всем этим стоит реальная и очень правдивая жизнь. Когда-то Дмитрий Шостакович, горячо любивший Айтматова, высказал в беседе с писателем мысль о том, что новое время может родить художников не меньшего масштаба, чем Шекспир, важно только заключить весь мир в одном себе (у Айтматова есть этюд о Шостаковиче – “Весь мир в одном себе”). Но способен ли художник вместить весь мир, разве душа его равна миру? Звучит, пожалуй, чересчур высокопарно и даже высокомерно. Видно, смысл все-таки в чем-то другом. “Весь мир в одном себе” - означает сочувствие всему в мире, всем, кто встречается в пути, ибо каждый из живущих имеет собственное мировое значение. С детства жизнь открыла Айтматову трагическое и лирическое в емком, романтически сильно восприятии. Она поразила его своей многозначностью. Явились вместе ощущения конца и начала, обозначились человеческая злоба и человеческая вечная доброта, несправедливость и высшая справедливость. Читатели, знакомые с биографией писателя, знают, что его отец, один из руководителей Киргизии той поры, в период жестоких репрессий эпохи “культа личности”, предчувствуя свою гибель, успел отправить семью из Москвы, где он учился в академии, в родную Киргизию, в горы, где они должны были затеряться и выжить. Чингиз Торекулович не раз рассказывал и писал о своей бабушке, подобно пушкинской Арине Родионовне рассказывавшей ему прекрасные сказки, разбудившей и почувство-

вавшей в нем поэтическую душу. В ранней юности, в 14 лет, грамотный и образованный подросток служил в сельсовете: собирал налоги и разносил известия о павших на полях войны. Уже потом молодой зоотехник Айтматов приехал в Москву учиться на Высших литературных курсах. Здесь, в общежитии на Тверском бульваре он завершил свою “Джамилу”... Айтматов удивительный писатель. Сила его не только в мощном эмоциональном токе, которым пронизаны все его произведения. Не только в глубокой пронизательности и пронизательности. Айтматов - настоящий мудрец, а художник и мудрец - не одно и то же. Его творческая Фантазия открывает реальность. Реальность, которая по сути своей фантастична. Айтматов - писатель от Бога. У Айтматова все естественно, органично. Он не просто мыслитель - он народный человек, что бывает не со всяким художником. Как публичный оратор он может быть, не такой уж сильный, найдутся посильнее, если исходить из формальных критериев. Но когда он начинает говорить своим чуть монотонным голосом, вы сразу начинаете чувствовать биение его сердца. Он по-настоящему добр, ибо искренен и талантлив. Я помню, как во время одного из “Иссык-кульских форумов” в Женеве, во время заключительной пресс-конференции во Дворце наций было объявлено, что Иосифу Бродскому присуждена Нобелевская премия. Айтматова обступили журналисты, и он сказал, что судьба Бродского необычна, и он искренне рад тому, как высоко отмечен труд и талант писателя из России. И хотя на сегодняшний день Бродского, возможно, лучше знают на Западе, чем на Родине, присуждение Нобелевской премии станет импульсом к новой жизни поэта в своем народе. Что-то непременно будет переосмыслено. Он говорил искренне, доброжелательно и серьезно - ему изначально свойственно ощущение серьезности жизни. У Льва Толстого в дневниках есть запись, которая была особенно дорога композитору Валерию Гаврилину: “Вышел, посмотрел на закат и понял, что жизнь человеческая - это не шутка”. Ощущение, что жизнь человеческая не шутка, очень характерно для Айтматова. Стендаль говорил о Моцарте: “Моцарт не умел шутить с любовью”. И Айтматов не умеет шутить с любовью. Для него это слишком серьезно. И коль серьезно, значит, смело.

Потому у него такая смелая Джамия, потому такая неожиданная история разворачивается в "Первом учителе", когда акт насилия вдруг рождает состояние очищения. У Айтматова исключительно развито чувство, которое Бахтин определил как чувство "вины и ответственности". У него интуитивно глубокое ощущение того, что происходит в мире с людьми. Отсюда такие безысходно трагические финалы его сочинений. Герой "И дольше века длится день" погибает, герой "Плахи", совершая свой акт отмщения (Бостон), подвергает и себя в гибельную бездну отчаяния: никто не знает, придет ли он сдаваться властям, или покончит с собой, отпустив коня и вглядываясь с высоты в летящие воды Иссык-Куля, что зовут его, как мальчика из "Белого парохода". Герой романа "Тавро Касандры" космический монах Филофей обрекает себя на гибель в космосе, ибо сознает свою вину перед людьми. Соединение вины и ответственности и у самого Айтматова и его героев вполне органично. Писатель чувствует себя виноватым в том, в чем он совершенно не виноват. Он сознает вину людей, вину искусства перед жизнью. Будучи художником, он понимает, что искусство не может переделать мир, оно пытается только его украсить, смягчить его восприятие. Но и жизнь виновата перед искусством, потому как она не в состоянии обеспечить условия для его органического развития. Айтматов человек исключительных качеств. Уже много лет я счастлив близко общаться с ним и могу сказать, что это человек покоряющей интуиции и человеческой теплоты. За тысячи километров он может почувствовать ваше настроение, состояние души. Он словно подключен если не к каждому из нас, то к близким людям, и через них ко многим, многим другим. Он доверчив, пытлив, умеет собирать опыт разных людей и, концентрируя его, присовокуплять к своему опыту. Чингиз Айтматов - по-настоящему честный художник. Он не думает о значении своего творчества. Он думает только о том, чтобы продолжить разговор с людьми и не наговорить им пустых слов. Он все время пишет новое и откладывает, и начинает нечто другое. Если бы это был просто профессиональный беллетрист, он писал бы одно сочинение за другим. Но Айтматов - художник, который должен выносить свой замысел,

верить, что его новое кому-то нужно. Иногда ему кажется, что другим не интересно то, что дорого ему. Со строгим вниманием наблюдает он современный литературный процесс. Не все ему в нем близко. Но он пристально всматривается в него, стараясь не изменить самому себе. Его чувство ответственности перед самим собой чрезвычайно велико. Творчество Айтматова вдохновлено идеями и образами XX века, и оно вдохновляет людей разных культур. Одним из лучших театральных спектаклей для меня остается инсценировка по роману "И дольше века длится день" литовского режиссера Эймунтаса Некрошоса. Айтматов - соавтор пьес "Восхождение на Фудзияму" и "Размышления о Сократе". По произведениям Айтматова написаны музыкальные сочинения, поставлены балеты, снято множество фильмов. Он внес большой вклад в развитие национального кинематографа. Несколько лет возглавлял Союз кинематографистов Киргизии. Но главное в его творчестве - напоенность поэзией. Он наблюдает реалистическую жизнь и осмысляет ее душой. А душа эта - поистине душа поэта, в которой все пронизывает и объединяет лирическая стихия. Думаю, именно поэтическая сущность Айтматова - ключ к его интуиции и ее источник. Он в высшей степени тактичен в отношениях с людьми, он их любит. И пробуждает у читателя ответную любовь. Каждый великий художник, в сущности, всю жизнь пишет одно сочинение, говорит об одном и том же, не задумываясь о материальных благах и рыночной конъюнктуре. В Айтматове есть ощущение живого процесса жизни и ее проблем. Поэтому не случайно этот Поэт оказался столь актуальным писателем. Он первым ощутил болевую область кровоточащих проблем жизни. Дезертир с фронта Великой Отечественной и отношение к нему близких людей в повести "Лицом к лицу" - тема, развитая в дальнейшем другими писателями, и прежде всего Валентином Распутиным. Айтматов резко и смело заговорил о вырождении личности у людей, пользовавшихся данной им властью для собственной выгоды. Он одним из первых почувствовал всю гибельность стихии наркомании, ощутил великую роль религии в современной жизни. Не случайно известный проповедник протоиерей Александр Мень высоко ценил Айтматова и в своих лекциях о

мировой культуре подробно разбирал “Плаху”, весьма убедительно сопоставляя Айтматова, с одной стороны, с Михаилом Булгаковым, а с другой - с Томасом Манном. Айтматов мыслит сущностно, он обладает способностью наполнить новым могучим содержанием поэтический образ. Так, строку из стихотворения Бориса Пастернака (“И дольше века длится день”) Айтматов наполнил таким могучим вселенским содержанием, что она дала имя роману. Сколько поэзии и величия в его простых словах о поездах, идущих с Востока на Запад и с Запада на Восток! Они звучат, как музыка. Мы словно ощущаем ход времени, как в свиродовской музыке к фильму “Время, вперед!”, где есть ощущение и страха быстротечности жизни, и радости неостановимого движения. Новые поколения читателей смогут заново прочесть произведения писателя разных лет. Книжки Айтматова выражают неутомимость бытия, но одновременно они проникнуты ощущением нашей причастности к Бытию, а не просто к каждому прожитому дню. Потому айтматовская неутомимость бытия и трагична, и прекрасна. Творчество Айтматова тесно сопрягается, на мой взгляд, с творчеством великого русского писателя Андрея Платонова. И там, и здесь особый язык. Язык, сложившийся по поэтическим законам, не вычитанным из книг по стиховедению но идущим от строя души. Потрясение от айтматовских книг происходит не от того, что он хочет нас напугать, погрузить в море страха и безысходности но от того, что он сильно чувствует, и также сильно уповает на то, что человек достоин лучшей участи. Вопрос Петра Ильича Чайковского самому себе в одной из его дневниковых записей: “Так ли я живу? Справедливо ли поступаю?” - владеет душой писателя и его героев. И мы тоже ждем от Айтматова продолжения жизни его героев и нового рассказа о нашей жизни. Мы верим, что он о нас узнает что-то такое, чего мы сами не знаем. А перечитывание того, что он уже сделал, позволяет нам еще раз осознать, увидеть себя в самом неожиданном материале, не просто в зеркале, где мы узнаем свои черты, а в каком-то отражении на небесном своде, где каждому есть место, где все отличны друг от друга, и все друг на друга похожи. Это ощущение единения людей не по принципу места проживания, европейства,

азиатства или евразийства, а по одному-единственному критерию: “человек - не человек”. Айтматов утверждает право человека на жизнь, духовную свободу, но и его великую ответственность за жизнь на земле, за жизнь своего народа и других народов в не меньшей степени. Незабываем скрип снега под ногами женщины, что в романе “Тавро Кассандры” тайно оставляет своего младенца, рожденного в войну от пришельца-завоевателя, на крыльце чужого дома. - И герой этот, Андрей Крыльцов (найденный на крыльце), становится человеком невероятного ума, но при этом на какое-то время теряет свой внутренний человеческий облик, и обретает уже ценою субстантивной жизни. Мысль, высказанная в романе, неожиданна - свобода умирать, свобода не жить, свобода выбора между жизнью и смертью. Если Чайковский или, к примеру Шостакович оставил и нам неотразимые художественные свидетельства страха перед смертью и жалости к людям, то другие художники, такие, как Мусоргский, Свиридов, воспринимали тему крушения жизни в совершенно ином, эпическом плане. Мусоргский не знал страха смерти. Самоожожение в финале “Хованщины” - это возвышение через смерть, возвращение к небесной жизни в другой ипостаси. Почему соплеменники отказались от Христа и требовали от Пилата: “Распни его”? Они ожидали, что Христос непременно должен изменить их жизнь на Земле. Они не понимали, что он свидетельствовал им об иной жизни, о жизни на Небе. Но пока они живут на Земле, они должны охранять в себе то, что способно открыть им небесную жизнь, царство небесное. Книжки Чингиза Айтматова сферой своей повергают душу человека в то состояние, в котором он способен думать о жизни в мире ином. Симптоматическая черта творчества Айтматова как уже сложившегося целостного явления в литературе XX столетия состоит в том, что его проза предполагает существование не конкретного читателя, а образа читателя, конгениального и адекватного образам автора и его героев. В прозе Айтматова есть определенное магическое начало, которое улавливается не столько из слов, сколько из музыки слова, из интонации, из выстраданного (страдание - это, по сути, звук) отношения автора к своему придуманному герою, который становится для

него реальным человеком, хотя и может нести в себе черты идеи, даже обретать облик идеи. У Айтматова есть эта способность - идея придать портрет, облик, живые черты, от чего идея не перестает быть идеей. Но идея эта выстрадана живым человеком и извлечена из человеческих взаимоотношений, из наблюдений человека-писателя за другими людьми, из наблюдений человека очень доброго и способного ощутить ход вещей в современном мире как нечто неумолимое, но при этом сотканное из плоти и крови и душевных мук, из живых переживаний. Идеи Айтматова - это идеи, которые рождаются в душах живых людей и движутся живыми людьми, с ними же умирая. В его книгах мысль - боль, а не пространство, в котором можно смоделировать и проявить ту или иную художественную, литературную, структурную или даже философскую тенденцию, дать волю не фантазии, а разгулу мастерства, "полистилистики", "монохромности" или какой-либо иной "игры". Настоящих писателей, которые суть писатели изначальные, от Бога, в отличие от ставших писателями от "культуры", от владеющих пером и языком внутренние беззастенчивых в обращении со словом, временем и сознанием читателя людей - можно было бы разделить на реалистов в самом высоком смысле этого слова и тех, кто привержен условному, «знаковому» письму. Айтматов не может быть отнесен ни к тем, ни к другим. Он Поэт, и в этом его сила и главная отличительная особенность. Но его поэтическая сущность, его поэтика связаны не только и не столько с процессом сочинения, с процессом художественного самовыявления, сколько с моментом наблюдения за жизнью, участия в жизни, с отношением к людям и проблемам, которые люди пытаются решить, но которые изначально неразрешимы. Я полагаю, что Айтматов - один из самых трагических современных писателей, ибо все, о чем он говорит, он "выводит" из житейской ситуации в ситуацию рока, ситуацию, по сути, космическую, даже когда дело с космосом не связано. С высоты человеческого космоса он видит мировой космос, как в романе "Тавро Кассандры", где авторский космос и космос как среда обитания героя соединились, слились и поглотили друг друга. Есть в прозе Айтматова оглушительно трагическая и щемящая интонация. В страдании и сострадании

она может соединить все доступные авторскому и читательскому сознанию мира в нечто единое и целостное - в цельное ощущение мира как средоточия экспериментального безумия, веками выработанных норм человеческой и религиозной морали и неумолимой стихии, именуемой "свобода". В романе Айтматова "Тавро Кассандры" свобода уже не только обнажила грудь, как на полотне Делакруа. Она не только победила на баррикадах. Она победила и тех, кто победил, держа Ее в своих руках, как зная. Свобода раскрепостила человека, раскрепостила героя романа - ученого Андрея Крыльцова. Она дала ему возможность почувствовать себя гением, сотворить нечто гениально ужасное. И оставила возможность освободиться от самой себя, уйти в космос, внутренний и буквальный, совершить уникальное самопожирание в монахи, обрести дар прозрения человеческой преджизни, жизни от зарождения до рождения, познать и объявить миру о фантастической способности еще не родившегося человека распорядиться собой, решая, хочет ли он жить в нынешнем мире (фантазия "Из ересей XX века", как явствует из подзаголовка романа). Этот приговор жизни из уст еще не родившегося человека принуждает айтматовского героя обратиться к миру слово-напутствие и слово-прощание, мольба об искуплении собственной земной вины. Так он обретает право уйти в небытие, остаться в космосе вне космического корабля, стать ничем, сохранив для людей свободу существования в жизни и смерти, свободу от гнета цивилизаций, от безликой участи "иксродов". После романа "И дольше века длится день" в язык, в обиход и в наше сознание вошло айтматовское слово-понятие "манкурт". В новом романе - "Тавро Кассандры" - Айтматов оперирует еще одним новым словом-понятием "иксрод". Это человек, который получает жизнь от неизвестного отца и неизвестной матери и вынашивается, рождается на свет неизвестной женщиной. Наверное, все-таки дело не в тайне "генетического со знания", но во внутреннем устройстве человека, пусть и родившегося от вполне реальных родителей. Его внутренний мир может быть столь же загадочным, и под влиянием мощных внешних сил может преодолеть зависимость и от жизни отца, и от жизни матери. Слишком велики и сильны

влияния на всякого нового человека в этом то пышно расцветающем, то ли пышно угасающем мире... "Слово как слепок вечности" - есть такая строка у Айтматова. Слово его будто доносится к нам издалека, из Мира вечных истин. Но, может быть, это сам сегодняшний день взыскует к истинам вечности, и они говорят сегодня с людьми его - Чингиза Айтматова - дивным, негромким, сотрясающим совестливую память голосом, мудро внушающим доверие к людям и веру в естественную божественность хода будущей жизни. Книги Айтматова и всю его писательскую, общественную и государственную жизнь органически сопрягает его природная народность, чисто народная признанность служению людям. Его голос можно услышат сердцем. А сердце человеческое в высокие минуты жизни обращено к Богу. И об этом тоже свидетельствует творчество Чингиза Айтматова - писателя, состоявшегося в мировой литературе как явление художественное, но и духовное. Строки Айтматова - музыка. Их надо слышать. Их звучащие волны несут в себе тайну любви и божественную тревогу...

ТВОРЧЕСТВО ПИСАТЕЛЯ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА И СОВРЕМЕННЫЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

И.Т. АЙТМАТОВ,
*Академик Национальной
Академии наук
Кыргызской Республики*

Жизнь и творчество великих людей всегда были связаны с интересами стран и народов. Так творческая и общественная деятельность Чингиза Айтматова, как писателя, мыслителя и гуманиста охватывает огромные земные пространства, общечеловеческие судьбы и интересы, философские проблемы жизни человека на Земле и в то же время его повести и романы - это рассказы о жизни наших простых людей, об их душевной любви, о трудных и драматических событиях в их бытие, о поисках жизненных путей в современном сложном и драматичном мире. Общая связь человеческой жизни с природой, с историей развития общества, с формированием цивилизации и отношений между людьми - все эти вопросы нашли отражение в произведениях Чингиза Айтматова.

Для современной идеологической жизни общества и государств разных стран вопросы, получившие отражение в художественных произведениях и общественных публикациях писателя, освещенные в средствах массовой информации сегодня представляют особую общественную актуальность. Чтобы обеспечить нормальные процессы развития государственной и общественной жизни в бывших советских республиках необходимо проводить среди населения, начиная со школьных лет, широкую и передовую идеологическую работу. Основные принципы этой идеологической работы должны активно внедряться в сознание населения через пропаганду идей важнейших художественных произведений писателей, поэтов, композиторов, театралов, деятелей киноискусства. В этом смыс-

ле в самом обществе постоянно и систематически должна проводиться работа по внедрению в сознание людей идей гуманизма, любви, взаимного уважения, интернационализма, дружественных отношений, мирной и трудолюбивой жизни.

К сожалению, в реальной жизни человека существенно бытуют факторы противостояния людей друг другу. Факторы противостояния государств еще с древних веков обуславливали массовую гибель людей, воюющих сторон, разрушение городов и сел, экономические, социальные и политические кризисы противостоящих государств.

Вторая мировая война на Земле, начатая в середине XX-го столетия под воздействием идеологии и методов фашистских режимов в странах Европы и Азии, завершился поражением фашистских стран и сбором в 1945 году американскими военными силами первых атомных бомб на японские города Хиросима и Нагасаки, где погибло более 220 тыс. человек.

В своей записи "Плач перелетной птицы" Чингиз Айтматов: "...я лечу с журавлями и сам журавль, я лечу с журавлями темной ночью по звездам, днем над нивами и городами. Думаю думу свою. Лечу и плачу... Что журавлиные слезы? ...смахните с лица! И все же, и все же, и все же, упаси вас, о люди, от бед нелюдских, упаси вас от пожаров неугасимых, от кровавых побоев неустойчивых, упаси вас от дел непоправимых, упаси вас, о люди, от бед нелюдских!..."

Один из ведущих и крупных аналитиков и рецензентов произведений художественной литературы XX-го века Георгий Гачев в своей книге "Чингиз Айтматов в свете мировой культуры" в предисловии к данной книге еще 1977 году, т.е. 36 лет тому назад писал: "О Чингизе Айтматове написано уже много, но, как правило, - в жанре рецензий и журнальных статей. Между тем творчество его достойно более пристального анализа; интересно рассмотреть его в контексте мировой культуры. Это возможно, во-первых, потому, что творчество Айтматова есть вклад Киргизии в культуру мира; а во-вторых, если просветить его на экране истории мировой культуры, в нем открываются те смыслы, которых не видно при воздействии на него вплотную, только из сегодняшнего времени. Дело в том, что Киргизия в условиях советского общества за полвека проши-

ла ускоренный путь от патриархально - феодального строя - к социализму, тот путь, что в России занял сотни и сотни лет, а в других странах мира - и того больше. Это был скачек - но с последующим заполнением. Ибо многое из того, что происходило в обществе и культуре (развитие личности и гражданственности в людях, форм общественного сознания, смена эпох культуры: Ренессанс, Классицизм, Просвещение, Романтизм, Реализм и др., переход от сказки к науке, от поэтического состояния к рационалистическому, от патриархальных добродетелей - к современной эпохе) задним числом проходило и осуществлялось в бытие и культуре Киргизского народа в условиях социализма. Видны эти процессы и в повестях Айтматова. В написанных им в молодые годы маленьких бесхитростных повестях есть художественная бездонность и философская глубина, и дают они повод к размышлению как о современных, так и вечных проблемах человеческой жизни, культуры, сознания.

Произведения Чингиза Айтматова стали неотъемлемым элементом и фактором жизни нашей за последние десятилетия: они питают дух - думами, душу - переживаниями, воображение - красотой, углубляют в нас внутреннего человека. Чингиз Айтматов - подлинно: спутник жизни, кормилец дум и выразитель чувств нашего поколения" (Георгий Гачев, "Чингиз Айтматов в свете мировой культуры", 1977г.). С тех пор о нашем великом писателе Чингизе Айтматове не только в Кыргызстане, не только в бывшем Советском Союзе, но и во многих странах мира было написано много публикаций с высокой оценкой его литературного творчества, с признанием его великих заслуг перед читателями мира.

Сегодня для стран СНГ, особенно тюркоязычных республик, литературные произведения Чингиза Айтматова должны быть своего рода философскими и жизненными источниками формирования морально-идеологической основы развития современного общества. Сегодня нужна большая идеологическая работа на всех уровнях жизни. Это особая область, требующая от государства и общества огромной и кропотливой работы, как среди населения, так и в общегосударственных и региональных структурах.

Большая морально-идеологическая и воспитательная работа должна проводиться в школах, ВУЗах, трудовых коллективах. Большое государственное и общественное внимание должно отводиться существенному укреплению и развитию в стране современной культуры, передовой цивилизации, основанных на гуманистических, духовных и общечеловеческих принципах жизнедеятельности общества. При этом важнейшим духовно-идеологическим источником воспитательной работы среди населения должны быть труды великих писателей, деятелей культуры, образования и науки.

Говоря о значении идейно-воспитательной работы среди детей школьного и дошкольного возраста, я хотел бы подчеркнуть роль родительских общественно-политических взглядов и отношений на примере родителей Чингиза. Природа дала Чингизу глубокий талант, как будущему крупному писателю и общественному деятелю. В зависимости, прежде всего от родительских идейных отношений и некоторых внешних факторов жизни в подростковом возрасте могут формироваться соответствующие начальные морально-этические и духовные взгляды и чувства. Так, например, морально-идейный мир наших родителей формировали в Чингизе уже в детские годы глубокую духовность, осмысленные взгляды на поведение человека в обществе. Естественно, в те советские 30-е годы XX-го столетия, когда отец Торекул Айтматов работал на руководящих партийных и государственных должностях, а наша мама Нагима Айтматова была высококультурной и образованной личностью, которая мыслила о государственных и народных проблемах жизни республики с позиции построения в СССР передового коммунизма. Соответственно этому и морально-этические принципы человека Чингизом уже в детские годы осмысливались с учетом соответствующих духовных взглядов, которые в нем формировались.

Последующее школьное воспитание в первом и втором классах в московской школе, а затем с третьего по седьмой класс в средних школах в Кировском и Покровском (Манасском) райцентрах Таласской области также укрепили те общественные взгляды, основы которых были заложены родителями. И совершенно не случайно уже в четвертом классе

Чингиз написал свой первый интересный, именно патриотического характера рассказ о советском пограничнике, задержавшем нарушителей нашей государственной границы. Этот рассказ Чингиза преподаватели читали школьникам соответствующих классов. Нужно отметить, что учителя, которые работали в то время в Кировской и Покровской средних школах, были образованными, глубоко идейными, честными и чистыми преподавателями. И уже в те годы, они обращали особое внимание на ученика Чингиза Айтматова, предвидя в нем будущую выдающуюся личность. И хотя учителя знали, что он является сыном «врага народа», они видели в нем ученика, которому можно было доверять и доверяли проведение полезной воспитательной работы с трудными учащимися в классе.

Можно привести и другой пример глубокого патриотического духа школьников времен Великой Отечественной войны. Когда в 1941 году началась война, перед началом учебного года в августе месяце во дворе, где проживали семьи работников райуполкомзага, вдруг исчезли семеро мальчишек в возрасте от 11-12 до 15 лет. Среди них был и Чингиз. Лишь на третий день стало известно, что мальчишки двора решили уехать воевать с фашистами, чтобы защитить нашу Родину. Дети хотели уехать на войну на поездах, проходивших на фронт. Это был интернациональный состав детей – патриотов: здесь были и русские, и кыргызы, и немцы, и татары. Они просили солдат, проезжавших на фронт в поездах, взять их на войну, но их не взяли и родители успели детей задержать. Родители задержали детей на железнодорожном вокзале в Джамбуле (Казахстан).

И сегодня проведение в школах и в общественных кругах идейно – воспитательной работы по пропаганде передовых идей, изложенных в произведениях Чингиза Айтматова и других видных писателей стран СНГ и зарубежья, является крупной актуальной идеологической задачей нашего времени. Творчество Чингиза Айтматова еще в его молодые годы было в поле особого внимания у читателей не только Центрально азиатских республик, но и других тюркоязычных стран, расположенных за пределами региона. В частности, это относится к

Азербайджану (Кавказ) и Турции (Западная Азия, Южная Европа).

Как известно, 2008 год в Кыргызской Республике был объявлен Годом Чингиза Айтматова. В знак дружбы народов Кыргызстана и Азербайджана при содействии Фонда поддержки политики тюркоязычных государств, с 24 февраля по 1 марта 2008 года в Баку были проведены официальные мероприятия, посвящённые объявленному Году Чингиза Айтматова. В указанные дни Фондом была организована поездка Чингиза Айтматова в Баку. Сопровождавшую писателя делегацию из Кыргызстана возглавлял руководитель Фонда поддержки политики тюркоязычных государств Нусрет Мамедов. Члены делегации, журналисты Александр Тузов (газета “Вечерний Бишкек”) и Назира Ахметова (Кыргызское ТВ) вели репортажи из Баку в режиме реального времени.

При поддержке этого международного мероприятия администрацией главы Азербайджана, Президент республики Ильхам Алиев принял Чингиза Айтматова и руководителя Фонда Нусрета Мамедова. Итогом этой памятной встречи стало награждение Чингиза Торекуловича Президентом Алиевым Орденом “Достлуг” (“Дружба”) за порядковым номером 1.

Семья Айтматовых и родственники глубоко благодарна Президенту Азербайджана Ильхаму Алиеву за награждение Чингиза Айтматова высоким государственным орденом. Также Айтматовы благодарны Нусрету Мамедову за проведенные организационные мероприятия, которые были связаны с Годом Чингиза Айтматова.

“İnsanlar mənə onların adından danışmaq hüququ veriblər, mən də bütün həyatım boyu sübut etməliyəm ki, onlar yanlışdırlar. Yoxsa, mən kiməm, nəçiyəm?”

Çingiz AYTMATOV

ƏSƏRİMİ OXUCULAR SEVMƏDİ

SON MÜSAHİBƏ

- 10 illik susqunluğunuz nə ilə bağlı idi?

- Təəssüf ki, 1996-cı ildə çapdan çıxan "Kassandra damğası" adlı kitabım oxucular tərəfindən başqa kitablarımla müqayisədə yüksək qiymətləndirilmədi. Baxmayaraq ki, mən özüm onu olduqca yüksək qiymətləndirirəm. Əlbəttə, oxucu hər zaman seçimində haqlıdır. Bu da məni vadar etdi ki, ciddi düşüncüm və özümü analiz edim. Məni həmişə dostlarımla düşüncələrim kimi, oxucularımın düşüncəsi də maraqlandırır. Onlardan daim soruşuram: "Bu maraqlıdır, yoxsa yox". O ki qaldı, "Dağlar sürüşəndə, yaxud da əbədi gəlin" romanına, orada yenidənqurmadan sonrakı qloballaşmanın konkret insanların həyatına necə təsir etdiyini, bizi necə dəyişdiyini göstərməyə cəhd etmişəm.

MARKESDƏN BAŞQA HEÇ KİM YAZA BİLMƏZDİ

- Uzun illər dostluq etdiyiniz Qabriel Qarsiya Markes ilə indi görüşürsünüzmü? Siz onun son sensasion romanı olan "Mənim kədərli fahişələrimin xatirələri"ni necə qiymətləndirirsiniz?

- Markeslə mən 90-cı illərin əvvəllərində tanış olmuşam. Onda o hələ məşhurluğunu saxlaya bilməmiş Moskva Film Festivalına gəlmişdi. Sonra biz onunla müxtəlif ölkələrdə çox görüşdük və dostluğumuz yarandı. Təəssüf ki, indi Markes ağır xəstədir. Buna baxmayaraq, 80 yaşlı kişi həyatında olan bütün qadınları xatırlayır və yalnız bütün insanlığın yüksək dəyərləndirdiyi gözəl faktlardan söz açır.

Markesin anladığı və qələmə aldığı sevginin mahiyyətini, indiki dövrdə eyni gözəllik və incəliklə qələmə ala biləcək başqa bir yazıçı yoxdur.

- Lui Araqon ciddi şəkildə deyib ki, "Cəmilə" ən gözəl sevgi povestidir...

- Tələ mənə Sovet Rusiyasına bağlılığı olan Lui Araqonla dost olmaq şansı verdi. Yeri gəlmişkən, bu gün Fransa ziyalıları onun bu asılılığını bağışlaya bilmirlər. Guya ki, onun milyonlarla tirajlı kitablarının sponsoru SSRİ olub – bu tamamilə ağılsız iddiadır. Lui Araqon heç bir zülmə və mühafizəkarlığa dözməyən, mükəmməl bir insan idi. O mənim "Cəmilə" povestimi ilk dəfə fransız dilinə tərcümə edib və mənim yaradıcılığımın dünyaya açılmasına səbəbkar olub.

ÖZ XALQIMIN ÖVLADİYAM

- Rəsul Həməzətov sizi şeirində "yarıavropalı-yarıasiyalı" adlandırıb...

- Bəli, bu şeiri mənim köhnə dostum Rəsul Həməzətov 60 illiyimə yazıb. Mən iki dilli yazıçıyam. Yeri gəlmişkən, mən yeni romanım "Dağlar sürüşəndə, yaxud da əbədi gəlin"i rus dilində yazmışam və o sonradan qırğız dilinə tərcümə edilib. Həqiqətən də, fantastik roman olan "Kassandra damğası" çıxdıqdan sonra məni "kosmopolit" adlandırdılar ki, mən bunu çox böyük yumor kimi qəbul etdim.

Mənim kimi bir şəxsə kosmopolitlik nə gəzir? Hələ mənim dünyagörüşüm bir yana, Avropada yaşasam da, rusca yazsam da, əlbəttə, mən öz xalqımın övladiyam. Bir qırğız oğlu kimi, Avrasiyaya inteqrasiyanın tərəfdarıyam. Tarixən Rusiya və Asiya qonşu olublar. Əgər biz birləşsək, daha enerjili, daha canbərk olarıq və dünyada heç kim bizə bata bilməz. Bir sözlə, bir olsaq, əriyib yox olmaıq, güclü olarıq.

- Bioqrafik əsəriniz olan "Qırğızıstanda uşaqlıq" kitabında atanızın həbsi barədə yazmışınız.

- Bir alman yazıçısı hər zaman məndən uşaqlığım barədə soruşur, onları diktafona qeyd edir və sonra öz kitabında çap edir.

Beləliklə də, “Qırğızistanda uşaqlıq” ortaya çıxır, amma əvvəlcə Almaniyada. Atam fəal partiya rəhbərlərindən olub, Moskvaya “qırmızı professorlar” məktəbində təhsil almağa gəlib. Anam və mən də içlərdə olmaqla 4 uşaq da atamın dalınca SSRİ-nin paytaxtına gedirik və orada cəmiyi yarım il yaşaya bilirik. 1 sentyabr 1937-ci ildə atam bizi Kazan vəğzalına aparıb vəqona mindirdi və bizimlə sağollaşdı.. Ondan sonra bir daha onu görmədik. Biz ata yurdumuz olan aula qayıtdıq və yaşamağa davam etdik, onu isə 1938-ci ildə güllələdilər. Bütün varlığını qəbul etmədiyim stalinizmin bizim şüurumuza saldıdığı təhlükəni və bizə etdiklərini və bunların nə ilə nəticələna biləcəyini anlamaq üçün çox vaxt lazım idi.

- Doğrudurmu ki, Qorbaçovun beyninə yenidənqurmanı siz salmışınız?

- 1986-cı ildə biz İssik-Kul gölünün yanında dünyanın ən məşhur yazıçılarından iştirak etdiyi bir forum təşkil etmişdik. Qeyd edim ki, onların hər birinin SSRİ-yə gəlməsi üçün partiyağa icazə üçün müraciət etmişəm. Biz o qədər sadələvh idik ki... İnanırdıq ki, ölkələr arası inamsızlıq divarını təkcə “Gəlin, mehriban olaq!” çağırışı ilə uçura bilərik. Sən demə, bu bir utopiya idi. Lakin İssik-Kul forumunda ilk dəfə olaraq “əsas olan bəşəri dəyərlərdir, sinfi maraqlar yox” prinsipi səsləndirildi və daha sonra Qorbaçov buna sahib çıxdı. Onunla birlikdə də, “aşkarlıq”, “yeni planetar düşüncə” və “yenidənqurma” sözləri də yarandı..

QANDALLI GƏNCLƏRİ KONVOY APARIRDI

- “Körpü”də siz narkotika mövzunu heç gözlənilmədən global və hətta mənəvi səviyyədə qaldıran illərdən biri oldunuz...

- Mən “Körpü”nu yazanda SSRİ-də narkomaniya mövzusu hələ qadağan idi, narkotika isə təzə-təzə üzə çıxırdı. İndi isə narkomaniya özünə belə böyük miqyasda yer edib, bəzi ölkələrdə, məsələn, Əfqanıstanda onun istehsalı üçün əməlli-başlı laboratoriya-

lar və zavodlar qurulub, artıq mən bu haqda bədii yaradıcılığımda nəsə deyə bilmərəm. “Körpü”nün süjetini mənə həyatın özü nağil edib, daha dəqiq desəm – bir görüş. Qatarla gedirdim, diqqətimi obrazlı desəm, “Çayırılıq” stansiyalarından birində qolu qandallı gənclərdən ibarət bir qrupu milis konvoyunun aparması çəkdi. Dözmədim, vəqondan düşdüm və maraqlandım ki, cavan oğlanların təqsiri nədir. Demə, həmin cavanlar qatarla anaşa gətirməyə cəhd ediblər və yaxalanıblar. Bu hadisə mənə çox ciddi təsir etdi və cinayətkarlarla görüşüb, onların həyatlarını, hədəflərini və səbəbləri öyrəndim.

“Körpü”dən sonra mən çalışdım ki, geniş ictimai fikrə çatdırım ki, narkomaniya terrorizmin sağmal inəyidir. Onun qarşısını almaq və bununla da terrorizmə qalib gəlmək üçün yoxsulluğun qarşısını almalyıq. Yoxsa kəndliyə çatana bəcərmək qarğıdalıdan daha sərfəli görünəcək və nəticədə dünyanı narkotika, terrorizm, QİÇS və başqa bu kimi təhlükələrlə təhdid etməyə daha geniş zəmin yaranacaq.

Hazırladı: Vüqar Qurdqanlı

Мария Любимовна КОПЫЛЕНКО,
заслуженный журналист Украины

Это интервью Чингиз Торекулович Айтматов дал украинской журналистке Марии Копыленко давно, в 1997 году. По причинам, которые теперь не имеют значения, оно не было опубликовано. Мы публикуем его сейчас, когда Чингиз Торекуловича, увы, уже нет в живых, потому что уверены: всегда интересно заглянуть в собственную историю и узнать, что думал о тех или иных ее событиях, которые остро отзываются и в сегодняшней нашей жизни, такой выдающийся писатель, общественный деятель и мудрый человек, как он.

Мы встретились с Чингизом Айтматовым в гостинице, расположенной недалеко от вокзала “Виктория” и королевских конюшен, прилегающих к Букингемскому дворцу. Я тогда не догадалась спросить очень почитаемого мною писателя, был ли это его первый визит в британскую столицу. Для меня же это было одним из первых больших интервью в качестве штатного сотрудника украинской редакции Всемирной службы Би-би-си.

Конец 90-х годов — особый период в нашей общей недавней истории. Именно в это время на постсоветском пространстве происходила утрата демократических иллюзий и наивной веры в общечеловеческие ценности. На смену им уже шло весьма ощутимое наступление жестокого олигархического капитализма с его прагматизмом и откровенным динизмом. Не случайно значительную часть интервью Айтматов посвящает Исык-Кульскому форуму. Собственно, это и было условием нашей встречи. Ему хотелось оповестить широкую мировую общественность о том, что форум, который в свое время стал одним из проявлений духовной кульминации перестройки, продолжает существовать, его духовный заряд не иссяк, ценности не поблекли и могут положительно влиять на развитие человечества. Увы, теперь уже очевидно, насколько это было

иллюзорно. Высказанные Айтматовым опасения, к сожалению, оправдались и в полной мере ударили по всем, с той только разницей, что сейчас никакие деятели культуры не в состоянии предотвратить или хотя бы затормозить подобные процессы.

Айтматову суждено было не только стать свидетелем расцвета, заката и краха тоталитарной империи, но и в полной мере ощутить на себе все восторги и разочарования на пути становления нового независимого государства Киргизия, включая бурные события “тюльпановой революции” весной 2005 года.

В августе же 1997-го, когда мы беседовали с Чингизом Айтматовым в Лондоне, ему оставалось еще долгих 10 лет жизни (писатель скончался в мае 2008-го). Беседа наша касалась широкого спектра гуманитарных вопросов, хотя писательское чутье Айтматова уже подсказывало ему, какие “людоедские” времена ждут нас впереди.

Ч.А.: Было время, когда мы как бы оборонялись от русского языка, защищали свои языки, чтобы их сохранить, чтобы они не утратили своей значимости, полностью не исчезли. Ведь в официальных сферах они уже почти не использовались, наши языки. А сейчас другая, мне кажется, крайность. Сейчас надо, наоборот, русский язык защищать, чтобы сохранить его в той мере, в какой он нам необходим. Потерять с таким трудом найтвое историческое культурное достояние, мне кажется, тоже было бы неразумно. Поэтому у русского языка должен быть, мне кажется, особый статус в наших странах. Не потому, что мы тем самым якобы хотим подчеркнуть наше и без того положительное отношение к России, а для того, чтобы русский язык сохранился для нас самих как средство общения с остальным миром, как инструмент и как наше собственное культурное достояние, естественно.

М.К.: Чингиз Торекулович, вы, безусловно, были и остаетесь киргизским писателем, но пишете по-русски.

Ч.А.: Я писал и на киргизском, и на русском.

М.К.: А как вы себя ощущаете — киргизским писателем, гражданином мира или “Homo Sovieticus”? Как бы вы определили свою этническую принадлежность?

Ч.А.: Недавно “Независимая газета” брала у меня интервью, и первый вопрос был похожим — кем вы себя считаете: мусульманином, христианином, буддистом или еще кем-то? Я сказал: и тем, и другим, и третьим, и еще космополитом. То есть для меня многое в мире сейчас имеет общую сущность, общую основу. Поэтому я не очень терзаюсь раздумьями или комплексом: кто я, что я... Конечно, безусловно, у меня есть своя страна, своя родина, свой народ, свой язык. Это никем не отменяется и неотменяемо, но приобретать новые духовные гуманистические ценности — это только прибыль, только польза и для отдельной личности, и для культуры целого народа. Я всегда при случае напоминаю молодым: ваш родной, как у нас говорят, “материнский” язык, он бы и остается с вами навсегда, ради его сохранения мы многое пытались сделать, но не думайте, что он исчерпывает все наши потребности. Каждый новый приобретенный язык — это новое бесценное достояние любого человека.

М.К.: В этой связи вот такой вопрос: какой вы видите роль Центральной Азии вообще во взаимоотношениях с Россией на новом этапе?

Ч.А.: Ну, так в целом очень трудно сказать. Страны Центрально-Азиатского региона имеют свои политические и экономические взаимосвязи, существуют определенные межгосударственные структуры и таким образом создается некая цельность. Особенно это касается Узбекистана, Казахстана и Киргизстана — эти три республики имеют долгосрочные договоры, в которых оговорены положения, которые помогают нам сосуществовать и поддерживать друг друга в этот момент, чрезвычайно трудный, сложный в том плане, что новое, к чему стремимся, еще не достигнуто, не обретоно. Я имею в виду новый уровень жизни, производительности и прочая. И в то же время народам Центральной Азии, как и всем другим, надо оставаться самими собой и выживать, сохраняя не только свою независимость, но и культуру. В этом смысле необходимость

взаимодействия трех республик, которые я назвал, да и в целом Центральной Азии уже, как мне думается, достигнута и государственным лидерами, и политическими силами. Никто не подвергает ее никакому сомнению. Без взаимодействия невозможно. Так что в определенном смысле внутренняя цельность Центральной Азии существует.

А что касается России, мне думается, что, несмотря на некоторые высказывания отдельных политических фигур, в целом вся наша центрально-азиатская общность как была, так и остается к России в положительном расположении. Мы считаем, что без России невозможно сейчас что-либо осуществить так, как того хотелось бы. Можно, конечно, долго искать другие пути и связи, но зачем это надо, когда уже есть Россия. Несмотря на то что сама она переживает глубокий кризис, что перед ней стоит много новых проблем и задач, тем не менее, Россия — это мировой уровень, в частности и проблем даже. Поэтому те связи, которые у нас были с Россией, мне кажется, необходимо сохранять в наших же интересах. И в интересах России тоже, мне думается, чтобы прежние отношения сохранялись в необходимом объеме и нужном ракурсе.

М.К.: Но существует Китай, который проявляет сейчас очень большой интерес к Центральной Азии. Как вы считаете, есть ли какая-то перспектива в этом направлении?

Ч.А.: Если кто-то проявляет к тебе интерес, сам по себе этот факт надо приветствовать. Пусть проявляют.

М.К.: Но тут получается либо-либо. Каждый тянет Центральную Азию в свою сторону.

Ч.А.: Я бы не сказал. Почему мы должны быть раздраемы между двумя полюсами? Конечно, у нас с одной стороны Россия, с другой стороны Китай — это две мощные притягательные силы. Но это вовсе не значит, что надо целиком и полностью переходить на ту или на другую сторону. Надо иметь отношения и с той, и с другой сторонами — с каждой в своих сферах и, так сказать, своих измерениях. И все это должно исходить из сугубо цивилизованных побуждений. Я думаю, предполагать, что Китай будет особо благоволить к нам, не

стоит. Так не надо и рассчитывать, да этого и не должно быть, надо просто поддерживать цивилизованные и взаимовыгодные отношения.

М.К.: Существует тенденция — она наблюдается на всем постсоветском пространстве — отрицания прошлого и поисков какого-то совершенно нового будущего, которое совсем не похоже на прошлое. По крайней мере, надежда найти его.

Ч.А.: Это невозможно. Ничто, абсолютно отринуть прошлое невозможно. Даже если кто и задается такой целью. Прошлое продолжает жить в настоящем, и его истоки могут продолжать питать будущее. Все дело в том, в какой мере и что именно отрицать из прошлого. Разумеется, то, что и тогда, и сейчас было и остается для нас помехой, проблемой, то, что нам мешает быть самими собой. Совершенно разумно и логично, когда мы отказываемся от того, что является для нас обузой, путами и создает осложнения. Но многое ведь остается, многое из прошлого опыта нажито мудростью, страданиями, трудом, это же наше достояние. Почему мы должны от этого так просто отказываться, не обеспечив себе настоящего и будущего? Поэтому я думаю, что далеко не все надо отрицать.

М.К.: А что касается Исык-Кульского форума, который имел важное значение в горбачевское время, он ведь продолжается. Изменился ли его смысл сейчас?

Ч.А.: Да, я хотел бы об этом сказать, это мне особенно близко, потому что предыдущие вопросы — это вопросы общеполитические, а я не претендую на то, чтобы делать какие-то исключительные умозаключения в этой сфере. Исык-Кульский форум, конечно, был и остается сейчас большим событием в нашей общественной жизни. И тогда, десять, даже одиннадцать лет тому назад, осенью 1986 года, когда мы впервые собрались, он был, я бы сказал, весьма знаменательным событием. Почему? Потому что это было уже начало, или даже подъем перестроенной эпохи. И перестройка привлекала к нам большое внимание во всем мире. Не знаю, повторится ли когда-нибудь нечто подобное, чтобы мир был настолько вовлечен в

наши проблемы и проявлял такой интерес к нам, я имею в виду — ко всем нам тогдашним, к советским людям, к советскому обществу. Тогда, в ту пору, перестройка, что бы о ней ни говорили, как бы ее ни носили, явила собой перелом эпохи, я думаю, история еще не раз оценит это. Более того, если бы не перестройка, неизвестно, что было бы со всеми нами вместе взятыми, где бы мы сейчас находились и в каком состоянии.

М.К.: Вы имеете в виду, например, реки?

Ч.А.: Дело не в реках. Реки могли быть повернуты, могли быть не повернуты. Но то, что мы избежали третьей мировой войны, это гораздо серьезней, чем поворот рек. Я убежден, что перестройка явилась, может быть, свыше как средство, как способ избежания мировой катастрофы. Теперь мы можем спокойно рассуждать и даже иронизировать, но это было именно так. Я это подчеркиваю потому, что мне сейчас хочется сказать кое-что по поводу Исык-Кульского форума.

Исык-Кульский форум, естественно, лишь маленькое проявление перестроенного движения. До того мы не могли, например, без разрешения властей куда-то поехать, с кем-то встретиться, участвовать в каких-то конференциях или беседовать между собой как близкие люди. А вот тогда мы настолько почувствовали себя самими собой, что мне удалось собрать у нас, на периферии империи, круг людей, очень близких мне. Я и прежде с ними встречался, мы были знакомы, общались, обсуждали какие-то проблемы, но тут впервые произошла встреча на личном уровне, в частном порядке, эта встреча не курировалась никакими инстанциями. Поэтому-то тогда это было событием, уникальным событием. Вдруг кто-то кого-то пригласил, и спокойно эти люди смогли приехать, собраться, к нам было обращено внимание прессы, о нас знали все, и никто ни в чем нам тогда не препятствовал. И разговоры наши носили совершенно иной характер, тогда для нас очень нужный, актуальный, начиная с того, что есть борьба за мир, — то, о чем мы сейчас уже забыли, теперь это для нас сказка какая-то. Напрасно, кстати, напрасно. Один перевал взяли, но надо и другие перевалы брать.

И вот тогда мы собрались и обсудили многие вопросы, в том числе культурного свойства, проблемы литературы, искусства, проблемы религии тоже впервые мы затронули. А тогда это было настолько необычным, оглушительным даже, я бы сказал, что вся страна следила за горсткой людей, которые собрались поговорить искренне, на чистоту, что-то выразить самим фактом этой встречи.

Горбачев не только нас приветствовал, но и пригласил к себе. Он увидел необходимость встретиться именно с этими людьми, с участниками Исык-Кульского форума. И мы прибыли в Москву, встретились с ним, и впервые тогда, на нашей встрече, была провозглашена истина о том, что общечеловеческие ценности выше классовых, национальных и прочих. Сейчас это не удивляет, а тогда казалось невообразимым заявить подобную формулу.

Впоследствии, как вы знаете, перестройка познала свои высоты и падения. Потом стала пройденным этапом. Пошли новые исторические преобразования, к которым мы все имеем отношение, в том числе ваша Украина, великая Украина. Но я еще раз хочу сказать: пусть Украина знает себе цену, но пусть помнит, что без перестройки я не знаю, когда, в какие времена и каким другим образом она могла бы стать той Украиной, какой она является сейчас. Это мое убеждение, и оно касается не только Украины.

Более того, если взять в крупном историческом плане и в большом, общечеловеческом масштабе, я считаю, что, пожалуй, ничего подобного человечество не переживало, не достигало на пути своего развития. Великое счастье, дар небес, что без конфликтов, без войн, без кровопролития, почти исключительно на добром слове, да так оно и есть — на добром слове размежевались, образовались, стали независимыми. Если бы этого не произошло тогда, позже было бы, конечно, гораздо сложнее, труднее. А теперь достигнуто новое историческое состояние человечества. Оно проявляется в том, что можно, оказывается, можно без насилия, без столкновений физических, на основе цивилизованного взаимопонимания достичь вели-

чайших исторических изменений в судьбах народов, в судьбах мира. Пользуясь случаем, хочу сказать, что испытываю глубочайшее удовлетворение от того, что и Украина стала сегодняшней Украиной именно на этом пути.

М.А.: Вернемся к Исык-Кульскому форуму...

Ч.А.: Да, к нынешнему Исык-Кульскому форуму. Меня, видите, все заносит к воспоминаниям. Нынешний Исык-Кульский форум это продолжение, “продукт” того, что было прежде. Если раньше, в ту пору, в пору еще холодной войны, противостояний, блоковых разделений мира мы могли только обозначить, наметить некоторые важнейшие проблемы, то сейчас мы увидели, что они стали исключительно актуальной для нас жизненной реальностью. Опять мы съехались с разных сторон — американцы, европейцы и наши азиаты, жалько, что от Украины никого не было. Но у нас все происходит на личностной основе — кто-то не хочет приехать, кто-то не может. Тут нет никаких обязательств, точного распределения: вот такие, мол, страны непременно должны участвовать, такого нет.

Так вот, на нынешнем форуме мы затронули, мне кажется, очень важную, великую тему — национальные и глобальные аспекты культур XXI века. Ведь XXI век это уже завтра, Бог даст — доживем. Эта тема особенно важна сейчас для бывших советских республик, для народов, обретших национальное самосознание, им сейчас очень важно понять, в чем сила, в чем жизнеспособность национальных культур и в чем необходимость глобализации общечеловеческого культурного процесса. Это огромная тема.

Мы пытались проследить, например, и проанализировать, что являет собой нынешняя цивилизация в этом смысле, что означает тот факт, что мы столкнулись с так называемой массовой культурой, которая не знает границ, не ведет пощады ни к кому и ни к чему. Наверное, вы тоже чувствуете это у себя на Украине. Массовая культура безлика и в то же время всемогуща. Как быть? Остановить невозможно. Отрицать невозможно. Запретить невозможно. А национальные культуры

могут быть погребены под шквалом этой массовой культуры. Вот об этом мы и пытались рассуждать.

Но, с другой стороны, ограничиваться только пределами национальной культуры, возвеличить ее до такой степени, чтобы противопоставлять ее всему окружающему миру и другим национальным культурам, нельзя, это тоже ведет к страшным бедствиям. Это в конечном итоге может привести к кровопролитию. Мне кажется, многое из того, что произошло на Балканах, на Кавказе, происходило именно потому, что люди не могут совместить свои культурные национальные ценности с ценностями соседей, и в результате начинаются бедствия. Мы много об этом говорили.

Наконец, мы затронули вопросы, касающиеся современных религий, их функций, их роли и предназначения. И опять мы увидели, что и религии тоже должны быть именно духовным отобранием человечества, а не политическим средством и инструментом политической борьбы. Как только религия вступает в политическую сферу и действует как политическая сила, она утрачивают свою божественную предназначенность, и это тоже может, увы, привести опять же к кровопролитию. У нас под боком это творится в Таджикистане. Гражданская война. Никто — ни сверху, ни снизу, ни сбоку — не вторгался, никто не трогал их. Такое происходит даже в пределах одной религии, одной конфессии: разные течения, разные страсти, а недалеко-видные люди используют это в своих интересах, и в целом весь народ оказывается втянутым и несет крест страшной, неутраченной войны внутри себя, внутри своей страны. В значительной мере это все происходит оттого, что интеллигенция с самого начала не может должным образом твердо обозначить позицию: недопустимо, чтобы народ втягивали в междоусобицы, разделяли на разные лагеря. Об этом тоже у нас шла речь.

И наконец, новая действительность. Появились “новые русские”, у вас, видимо, — “новые украинцы” и так далее. Дай им бог, пусть они процветают. Но если они эгоистично будут думать только о собственном капитале, куда-то его уводить для

сохранности, не думая о том, что будет внутри страны, это чревато большими бедствиями.

Сейчас повсюду у нас уровень образования падает, потому что оно становится далеко не всем доступно. А человек, не получивший хотя бы определенный минимум образования, это уже по-своему опасный человек для общества, он всегда легко подвержен влиянию массовой информации и массовой культуры. Вот почему мы призываем новую прослойку людей, тех, у кого сосредоточены капиталы и кто может влиять на средства массовой информации, чтобы они подумали о том, как сделать, чтобы молодежь имела возможность учиться. Образование не должно быть исключительной привилегией, данной одному, а другому — нет, потому что это опасным бумерангом вернется к ним же.

Вот такие примерные выводы мы сделали. Обсуждали мы много чего и другого, и не только обсуждали. Все это делалось достоянием общественности через средства массовой информации. Многие президенты проявили к нам исключительное внимание и приветствовали нас, а также генеральный директор ЮНЕСКО Федерико Майор. Он, кстати, участник еще первого Исык-Кульского форума.

М.К.: Каким по счету был нынешний форум?

Ч.А.: Уже пятым. Но мы считаем его вторым. Тот, перестроечный период — одно, нынешний, постперестроечный, — другое. Но преэминентность сохраняется, и, кстати, что очень показательно, на нынешнем форуме был Михаил Сергеевич Горбачев. Видимо, для него Исык-Кульский форум оказался настолько важным моментом его былой жизни, его судьбы, что он и сейчас принял в нем участие. Многие тревожились: как отнесется к нему общественность. Должен сказать, что принимали его исключительно тепло. Люди уже понимают, что прошлое есть прошлое и что он имеет величайшие заслуги.

Был еще, специально прилетел, поскольку придает этому какое-то свое особенное, видимо, значение, президент Турции Демирель. Видите, какие разные персоны находят нечто общее

на почве Иссык-Кульского форума. Теперь мы будем обобщать материал и, думаю, издадим сборник.

М.К.: Еще один актуальнейший вопрос. Так называемые “горячие точки” прожигают все постсоветское пространство. Какими видятся вам перспективы разрешения породивших их проблем? Как мы можем избавиться от этих конфликтов и можем ли?

Ч.А.: Вряд ли я скажу что-нибудь новое. Но поскольку Таджикистан у нас под боком, а дальше, тоже практически под боком, — Афганистан, то этот конфликт мне “ближе”. Здесь, мне кажется, единственный путь — это путь, который был бы способен уменьшить, а в идеале — исключить, активные непосредственные вторжения религиозных деятелей и самой религии как политического фактора. Без этого никакого усмирения духа, мне кажется, не получится. Нужен компромисс. Надо понять, что религия значальна. Только отказ религий от светской борьбы за власть может помочь усмирить подобные конфликты. Религия должна отойти от борьбы за светскую власть, остальное, мне думается, должно происходить на демократической основе, через референдумы, например. Но я не знаю, как это сделать.

М.К.: Сейчас много говорят об исламском фундаментализме. Некоторые нынешние конфликты — его проявление?

Ч.А.: Может и так, но дело тут не в самом исламе. Ислам, как и любая другая религия, предназначен для того, чтобы содействовать духу человеческому, его приближению к божественным началам. Вот главное, и ислам этому служит. Но любую религию, в том числе христианскую, можно исказить и превратить в нечто иное, спекулируя на этих же идеях. Поэтому, конечно, есть свои сложности и у нас, я имею в виду Узбекистан, Казахстан, Киргизию, да и Туркмению в какой-то степени, но у нас, мне думается, все-таки есть иммунитет, чувство самосохранения в этом смысле, в основном мы воспринимаем религию так, как ее следует воспринимать.

М.К.: Все эти современные проблемы отражаются в вашем творчестве. Работаете ли вы сейчас над чем-то новым?

Ч.А.: Ну конечно, все, что я вижу и переживаю, все, с чем сталкиваюсь, неизбежно включается в мое мышление, в видение, в творчество. Если не впряжусь, то косвенным образом. Есть разные замыслы, но что успеется, что не успеется — одному Богу ведомо. Надеюсь, что напишу еще что-нибудь, быть может, интересное. Хотя, увы, литература сейчас — думаю, и на Украине — переживает не лучшие времена. Она вдруг оказалась невостребованной: другие интересы, другие заботы, другие страсти поглощают наших бывших читателей, а новые, может быть, вообще не знают, какая радость и какая пища для ума по-настоящему большое чтение. Компьютер и прочие технические устройства их всецело поглощают и полностью устраивают. Поэтому надо думать, как быть, и думать надо всем вместе, что дальше будет с книгой?

М.К.: Это не только наша проблема.

Ч.А.: Да, это общемировая проблема, но у нас она наиболее сильно, резко проявилась, потому что до недавней поры мы были действительно читающим обществом. Чтение возмещало, компенсировало нам очень многое из того, чего жаждала наша душа в тоталитарных условиях. Сейчас другое положение.

М.К.: У вас есть какие-то официальные функции в Киргизии?

Ч.А.: Есть, конечно. Я, как у нас говорят, как груженный верблюд. Он идет по пустыне, а на нем груз везут. Так и я. В-первых, я член парламента. Но кроме этого у нас возникла Ассамблея культур народов Центральной Азии. Штаб-квартира в Ташкенте. Я президент этой ассамблеи. Диапазон деятельности этой ассамблеи не поддается измерению, все проблемы культурного порядка так или иначе касаются назначения нашей ассамблеи, и это требует, в том числе от меня, большой затраты времени и сил. Мы, например, летом собрались в Ташкенте и обсуждали проблемы новых национальных поэзий, потому что

поэзия сейчас тоже находится в загоне. Каждый поэт вдруг оказался наедине с собой. В начале октября мы соберемся в Алма-Ате и будем рассматривать очень актуальную проблему — проблему современной творческой молодежи, потому что, с одной стороны, она оказалась забыта, не пользуется вниманием и заботой, а с другой — некоторые представители этой творческой молодежи решили опровергнуть все прошлое скопом и начать нечто совершенно новое и невообразимое. Вот все это вместе взятое и требует большого напряжения сил, внимания и времени много съедает.

Лондон, август 1997 г.

Борис МИНАЕВ,
корреспондент

Автор: Чингиз Торекулович, если позволите, начну с вопроса из области фантазий и предположений: если бы ваш мальчик из "Белого парохода" остался жив, кем бы он стал сейчас?

Чингиз Айтматов: Мне и придумывать ничего не надо, не надо фантазировать. У этой истории есть конец, придуманный самой жизнью. Как вы помните, мальчик из "Белого парохода" в конце книги уплыл по реке. Уплыл навсегда. Ну, так вот, где-то в конце 80-х я в составе советской делегации, вместе с М.С.Горбачевым, впервые был в Китае. Кстати, примерно в то время, когда в Пекине случились эти всемирно известные события на площади Тяньаньмынь. Кстати, случились тоже ведь под влиянием перестройки. И вот из Пекинского аэропорта нас привезли в какие-то коттеджи, чтобы мы отдохнули с дороги. Я вхожу в свой коттедж, и вдруг сразу раздается звонок. Молодой парень, говорит на киргизском. Ну, это уже удивительно... "Здравствуй, отец! ("Ата" по-киргизски). С приездом. Это я, твой сын". Ну, я онемел, конечно. Но отвечаю ему в тон, шутиливо: "Здорово, сынок. Ты кто? Откуда взялся?" - "А я тот самый мальчик, который уплыл по реке... А выплыл здесь, в Китае". Потом оказалось, что это один из студентов-киргизов, которые тут, в Китае, учатся. Эти ребята заранее узнали, что я приеду в составе горбачевской делегации, добыли телефонный номер.

АВ: Эмигранты?

Ч.А.: Нет. Это киргизы из приграничных районов. Китайские граждане. Просто так прошла граница, что часть казахского и киргизского населения осталась в Китае. Казахстан там один миллион живет, наших тысяч триста... Ну, я подошел к Горбачеву: "Михаил Сергеевич, вот только приехал, уже сын у

меня объявился". Он был, конечно, поражен - какой сын, откуда? Я объяснил ему, в чем дело, посмеялись вместе. Потом была очень хорошая встреча с этими студентами-киргизами, много вопросов задавали. Встретил я и того парня, что представился мальчиком из "Белого парохода". "Это ты мой сынок?" Улыбается... "Извините меня, Чингиз Торекулович". Да. Вот такая странная встреча. Сейчас это поколение тридцатилетних. Кстати, наиболее мобильное, динамичное. Они уже многое прошли, многое поняли, у них есть опыт. И с другой стороны, они готовы ко всем вызовам нового века. Они сейчас ведут историю за уздечку.

АВ: А куда ведут?

Ч.А.: А вот это большой вопрос... Вы же живете в России, видите, как много сейчас дискуссий о путях развития мира, сколько политических платформ, идеологических. Все предлагают разные пути. А выбрать надо один.

АВ: В романе "И дольше века длится день" вы нарисовали довольно мрачный образ нового мирового порядка - "паритет" между СССР и США, некую жесткую военно-политическую систему. Паритет рухнул? И нужен ли он сейчас?

Ч.А.: Конечно, в "Буранном полустанке" паритет выглядит мрачновато, но ведь эта вещь писалась на пике холодной войны. Человечеством владел страх атомной угрозы. Сегодня все по-другому. Я думаю, что "паритет" не просто возможность, а жизненная необходимость. Для всего мирового сообщества. И Россия как раз находится в центре этого процесса. И географически, и геополитически. Китай, вы сами это знаете, за последнее время накопил тоже огромную мощь. Запад - само собой. Между всеми этими центрами нужно находить способы взаимодействия. Любым путем. Так что паритет нужен. И возможен.

АВ: Чингиз Торекулович, а как вы относитесь к антиглобализму? Он ведь сейчас в большой моде у писателей...

Ч.А.: Я к глобализму отношусь хорошо. К антиглобализму, соответственно, плохо. Глобализм много возможностей открывает перед нами. Но и много трудностей создает. В

области культуры, в области нравственности он несет людям нового века огромные испытания. Но в целом, повторяю, я положительно отношусь к глобализму. Без него развитие человечества просто невозможно. Человечество - взаимосвязанная система. Просто в силу современных технологий, в силу того, как наш мир сейчас устроен. От этого никуда не денешься.

АВ: И все же - испытание глобализмом. Вы сами так формулируете. В чем оно, прежде всего?

Ч.А.: Как раз накануне нашей беседы я выступал в Москве, на медиафоруме. Речь шла о мировом терроризме. Откуда на нас прет эта сила, что с ней делать? Конечно, мировой глобализм дает тенденцию и мировому терроризму, это факт. Лет двадцать назад все было еще по-другому. Предположим, произошло нападение на мирных жителей где-то в горах, в степях, ну кто бы о нем узнал? Даже такая трагедия, как Беслан, осталась бы трагедией Кавказа, а не более того. Сегодня террористы рассчитывают, прежде всего, на мировую информационную сеть. Им не важен итог этой схватки, потерпят они поражение или нет. Важно, чтобы весь мир содрогнулся. Вот это и есть испытание глобализмом. И мы говорили как раз о том, что мировое информационное сообщество должно если не ставить информационные перегородки, заслоны, то хотя бы вводить какие-то общие правила, некие законы, общие для борьбы с терроризмом. Чтобы не было так, что в одних странах это событие освещается так, в других иначе. Чтобы отношение к этим событиям было общим. Чтобы не создавать эту волну ужаса, страха.

АВ: Информационный паритет?

Ч.А.: В общем-то, да.

АВ: Все ваши книги связаны с родной Киргизией, с ее людьми и природой. Но ведь и Москва для вас - родной город. По крайней мере, вы иногда об этом говорите...

Ч.А.: Да, ранние мои годы прошли в Москве. На улице Воровского, 5. Этот дом и сейчас там стоит. В нем находилось общежитие Института красной профессуры, где учился мой отец Торекул Айтматов. Слушателями института были партийные

работники из Средней Азии, с Кавказа, из разных мест. Им преподавали марксизм-ленинизм в основном. Но в конце тридцатых начались репрессии среди слушателей. Многих арестовали. Отец заранее все предчувствовал. И в сентябре 1937-го он посадил нас на поезд с Казанского вокзала, я очень хорошо это помню, и отправил в родные места. Куда нам было возвращаться? Во Фрунзе тоже было небезопасно. Наша судьба сама собой связалась с единственной точкой на земле, где мы могли переждать надвигающуюся беду. Этой точкой был Маймак, а точнее, родина отца село Шекер. Маймак - это станция, где останавливаются поезда. Там же в Маймаке заканчивается равнина, земля постепенно становится холмистой, начинается предгорье. Ехали пять суток. Нас было четверо детей и мама. Я самый старший. Младшей сестренке Розе было всего полгода, мама была с младенцем на руках. Ночью вышли на нашей станции. Ночевали на улице. Утром нас кто-то обнаружил. Никакого телеграфа, телефона в тех местах не было, конечно, поэтому позвонить и предупредить мы не могли. Для родственников это была полная неожиданность. Тем более что родной аил отца, Шекер, находился километрах в двадцати от того места, куда мы приехали, от станции Маймак. Ну, наконец, нас забрали, посадили на телегу. И мы оказались у родных людей... Поселили нас. В первые же дни нам принесли самые необходимые вещи, одеяла, что-то еще. Потом кто-то пригнал несколько овец, кто-то дал корову. И вот мы, благодаря помощи родственников, благодаря отцовской семье, стали жить.

АВ: А что было потом?

Ч.А.: Когда после ареста отца мы вернулись из Москвы, все заботы о нас взял на себя младший брат отца Рыскулбек. А ведь тогда ему было всего двадцать пять лет. Он был очень способным и глубоко образованным для того времени человеком. Рассказывали, что своим именем "Чингиз" я обязан именно ему. Для нас, детей старшего брата, он сделал все, что было в его силах. Я помню, как часто его вызывали на допросы в район, не давали работать. В одну из ночей глубокой осени 1937 года приехали трое людей из органов и забрали его. Той

ночью я, словно предчувствуя неладное, несколько раз просыпался в испуге. Помню ласковый голос дяди: "Спи, не бойся, я рядом". Дядю Рыскулбека мы больше так и не увидели, он исчез. Позже до нас дошла весть, что он умер в одном из лагерей в Бурятии. Но жизнь продолжалась. Я ходил в русскую школу. В четырнадцать лет, когда всех забрали на фронт, стал секретарем сельсовета. Поступил учиться на зоотехника. Позже стал писать...

АВ: Вы, как и другие представители поколения шестидесятников - Аксенов, Окуджава, например, - пережили в раннем детстве арест отца. Мне кажется, это определило главный поворот советской литературы в 60-е годы. Весь ее внутренний дух протеста. Это так?

Ч.А.: Не знаю, как именно это сказалось на литературе. Но нашу человеческую судьбу это определило совершенно точно.

АВ: Вы сейчас видите с Горбачевым?

Ч.А.: Не часто, но вижу. И перезваниваюсь. Да вот недавно виделся, в Милане, на всемирной конференции, которая была посвящена двадцатилетию перестройки. Он там делал большой доклад.

АВ: Он не испытывает сейчас разочарование в том, что сделал?

Ч.А.: Разочарование? Напротив. Перестройка оказала громадное влияние не только на наши страны. Она на весь мир оказала влияние. Мир стал совершенно другим после перестройки. Стал развиваться в ином направлении. Это сейчас общепризнанный факт. В чем же ему разочаровываться?

АВ: Раз уж мы заговорили о перестройке, не могу не задать вам один болезненный вопрос. Хрущевские реформы начались с разоблачений сталинизма. Перестройка подхватила эту эстафету - статьи в "Огоньке" о репрессиях, о зверствах сталинских палачей. А может быть, здесь невольной произошла некая подмена понятий? Причем еще во времена Хрущева... Ведь сложно поверить, что внутри генералитета, внутри партийной элиты не вызревал реальный заговор против Сталина. Возможно, что страх перед разговором имел под собой реальную

основу? Что это была не просто паранойя вояждя, не просто панический страх Сталина.

Ч.А.: Вы знаете, это действительно самый болезненный вопрос нашей эпохи. У меня есть в этом смысле одно непоколебимое убеждение: величайшая заслуга Хрущева (обо всем остальном, что он делал, я не берусь судить) в том, что он первым поднял руку на культ Сталина. Никто не смел даже думать вопреки этому культу. Даже в мыслях никто из тогдашней элиты, как вы говорите, такого не держал... А он первый открыл эту возможность. И мир перевернулся. Эпоха перевернулась, все человечество. Поэтому я всю жизнь благодарен Хрущеву.

АВ: И тем не менее некоторые историки сейчас уже открыто говорят о том, что Тухачевский реально мог представлять угрозу Сталину...

Ч.А.: Ну, хорошо, а сейчас, в нынешней политике, ведь тоже кто-то для кого-то представляет угрозу, или, скажем иначе, составляет конкуренцию. Вот, например, сейчас Касьянов якобы желает вернуться в большую политику, так что, его надо убивать теперь?

АВ: Ну, сейчас уже другая эпоха...

Ч.А.: Вот именно. А тогда без суда и следствия, причем просто по указанию людей, по доносу не одного человека, не двух - миллионами уничтожали! Вот такая была эпоха.

АВ: Чингиз Торекулович, но ведь шла Гражданская война. Официально она продолжалась до 1921 года, но фактически-то дольше... Народ продолжал сопротивляться большевикам. Вот вашего отца, насколько я знаю, арестовали по обвинению в принадлежности к так называемой Джамбульской партии. Но ведь такая партия реально была. У нее же были какие-то цели и задачи?

Ч.А.: Я не думаю, что причина репрессий - Гражданская война. Или какие-то ее последствия. Положение вещей было совсем другим, и в Киргизии в том числе. Никто открыто не сопротивлялся советской власти, и уж тем более народ, никто не шел вопреки истории, но сами власти все время выискивали

пути, выискивали повод, возможность уничтожить как можно больше людей.

АВ: Вы стали дипломатом при Горбачеве. А как это случилось?

Ч.А.: Я при Горбачеве четыре года был членом Президентского совета. Это очень ответственная работа. Я стал буквально задыхаться, времени для литературы совсем не оставалось. Однажды встретился с ним и буквально взмолился: "Михаил Сергеевич, отпустите! Хочу писать, заниматься творчеством!" Он подумал и говорит: знаешь что, мы тебе поможем. Надо тебе поехать послом в какую-нибудь страну. Вот так через некоторое время я стал послом СССР, потом России в Люксембурге, послом Киргизии в странах Бенилюкса. Снова появилось время писать.

АВ: Как ваша повесть "Джамиля" оказалась во Франции, у Луи Арагона? Через переводчика (кажется, это был Ревич)? Или по каким-то другим каналам? Ведь именно с нее началась ваша всемирная известность.

Ч.А.: Да очень просто оказалась. Она ведь была опубликована в "Новом мире". Вот и все.

АВ: Вы открыли для себя в литературе за последние годы какие-то новые имена?

Ч.А.: Да нет, что-то никого в последнее время для себя не открыл. Если по большому счету. Ни у нас, ни на Востоке, ни на Западе.

АВ: Чингиз Торекулович, одновременно с вами, в 50-е и 60-е годы, в мировой литературе появилось множество ярких имен: Маркес, Сэлинджер, Воннегут, Фаулз, Апдайк, да всех и не перечислить. Получается, время титанов кончилось? Роман как жанр перестал нести людям откровение, истину о мире? Может быть, это связано с тем, что в мире больше нечего осмыслять? И главные испытания для человечества позади?

Ч.А.: Да, безусловно. Сакральное, философское значение романа, да и вообще литературы, сейчас потеряно. На время ли, навсегда? Кто знает... Да это и по тиражам видно. Раньше мои книги издавались тиражом три миллиона экземпляров. Сейчас

количество читателей серьезной литературы стало значительно меньше. Наступит ли для романа новый золотой век? Время покажет.

АВ: Кто из западных писателей на вас оказал наибольшее влияние?

Ч.А.: Когда-то я был близок Хемингуэю. Когда-то, в самом начале. Позднее уже не чувствовал такой привязанности. Я вообще так читаю книги: читаю и сразу делаю свой внутренний анализ, что-то мне близко, что-то не подходит. Но привязанности такой ни к кому уже не чувствую. А Хемингуэя я очень в свое время любил.

АВ: Вы перечитываете свои старые вещи? Не хочется что-то изменить, исправить?

Ч.А.: Нет времени перечитывать. Что касается исправлений, дополнений - все, что можно, я уже переделал, исправил. Вот, например, повесть "Лицом к лицу", о дезертире, одна из первых моих повестей. В годы перестройки я ее заново дописал. Там появился новый эпизод, когда хоронят его мать, мать дезертира, он где-то на окраине кладбища прячется в кустах, боится появиться. Для него это страшная трагедия. Мать хоронят, а он не может подойти, потому что его схватят. Потом, когда ее похоронили, когда все ушли, он кинулся на могилу и плакал, и взывал, просил Бога его простить. Вот этот кусок раньше не мог появиться. Хотя идея была, но это было бы... слишком вызывающе для тех лет.

АВ: Не опубликовали бы?

Ч.А.: Не опубликовали бы, потому что сострадание читателя на его стороне. А с этой вещью в свое время, когда я ее только опубликовал, была целая история. Состоялся партком союза писателей Киргизии, где я подвергся жесточайшему разносу: как это так, героем повести является дезертир, что это вообще за герой, то есть меня критиковали уже за то, что я решил писать о дезертире, а не о герое. Потом через двадцать лет появилась повесть Распутина на ту же тему, о дезертире. В газетах были такие истории: человек спрятался в джунглях во время японской войны, а вышел к людям через сорок лет.

Представляете? А я уже тогда, в конце пятидесятых, поставил перед читателем эту проблему - должен ли быть у человека выбор, воевать ему или не воевать?

АВ: Первые повести вы написали на киргизском. А потом писали сразу на русском. На каком языке труднее писать?

Ч.А.: Да на обоих трудно. Писать вообще очень трудно.

АВ: Чингиз Торекулович, вы часто бываете в своих родных местах, в Шекере?

Ч.А.: Конечно, бываю. Последние лет пять, правда, не был, но поеду обязательно.

АВ: Там что-то осталось из того, что вы помните еще по детству?

Ч.А.: Конечно, осталось. Но в целом изменений очень много: дома другие, дороги, электричество, машины... Тогда ездил больше на лошадаках, на ослах.

АВ: А вообще, как меняется психология человека, который каждый день видит горы?

Ч.А.: Горы... Ну, что вам сказать? Конечно, человек, который каждый день видит горы, по-другому воспринимает мир: ведь у него перед глазами постоянно что-то огромное. Вечность перед глазами. Но горы - не просто горы, это же целый образ жизни. Я помню, когда еще был корреспондентом газеты "Правда", ко мне в гости приехал индийский журналист, я повез ему показывать свою деревню. И вот мы вышли на станции, и вдруг он говорит: "Чингиз, я хочу туда". - "Куда?" - "Вон туда, где снег. Хочу его потрогать..." Представляете, он ни разу не видел снега! А вы знаете, что такое снег в горах? Снег - это жизнь. Вот сейчас в киргизских горах бурно идет золотодобыча. Это разрешено на государственном уровне, и золотодобывающие компании, и наши, и иностранные, активно ведут разработку. А что такое разработка? Это взрывы. Сходят ледники, тает снег. А снег в горах - это наши реки, это вода для пастбищ, это жизнь, это дорожка золота! Нельзя так с природой! И вот сейчас пишу книгу, она так и называется - "Снег и золото". Пока, правда, написал только половину.

АВ: Вы долго жили в Европе. Чем, на ваш взгляд, европейский человек отличается от, скажем так, евразийского? Если брать главное - его философию, психологию...

Ч.А.: Вы знаете, по большому счету, ничем. Благодаря образованию, науке, культуре, университетам, телевидению, интернету все эти различия сглаживаются. Но естественно, главной проблемой таких стран, как Киргизия, остается бедность. И здесь можно полагаться только на рыночную экономику, только она может помочь преодолеть этот барьер.

АВ: Раньше полагались на Советский Союз. Он выполнял эту миссию - все республики, все народы старались жить по единому советскому стандарту, подтягиваться до него. А теперь кто подтягивает?

Ч.А.: Я уже сказал: а теперь подтягивает мировая глобальная система. Только она. Только на нее можно надеяться.

АВ: Чингиз Торекулович, но ведь тогда получается, что одни страны и народы всегда будут опережать другие... Равенство невозможно?

Ч.А.: Равенство невозможно. Все не могут жить одинаково. Но стремиться к этой вершине нужно всегда.

АВ: Вы рассказали про "золотой" киргизский снег, снег в горах. Существует идея, что такие страны, как Киргизия, Россия и другие, в будущем будут торговать с Западом чистой водой, чистым воздухом. Чистым снегом. Что вы об этом думаете?

Ч.А.: Все возможно. Понять бы еще, как им торговать.

АВ: Почти во всех ваших повестях и романах есть одна особенность: главными героями там всегда являются не только люди, но и животные. Вы о них пишете, как о людях. Почему так? Что это для вас значит?

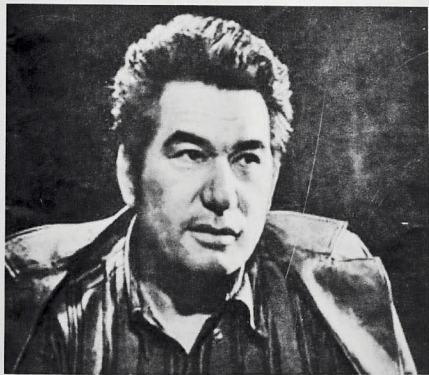
Ч.А.: Не знаю почему, но это действительно так. Это мое правда. Пока перед глазами не возникнет какой-то зверь, какой-то образ - не могу писать. Вот сейчас я пишу новый роман, там тоже в конце и в начале обязательно будет один зверь. Обязательно...

Интервью было взято в 2005 году Борисом Минаевым для книги "Автограф века"

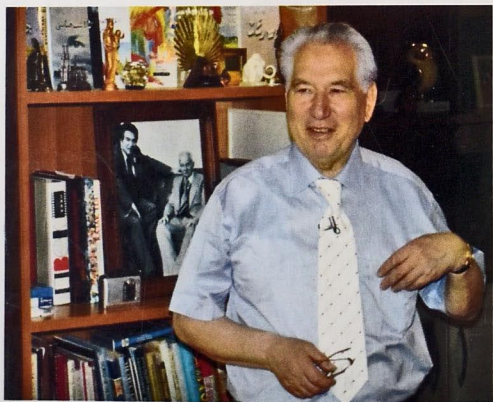
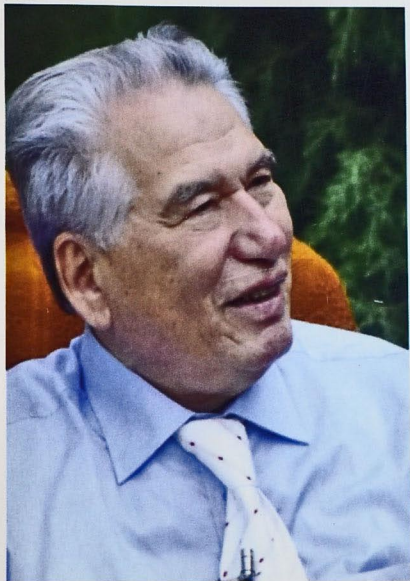

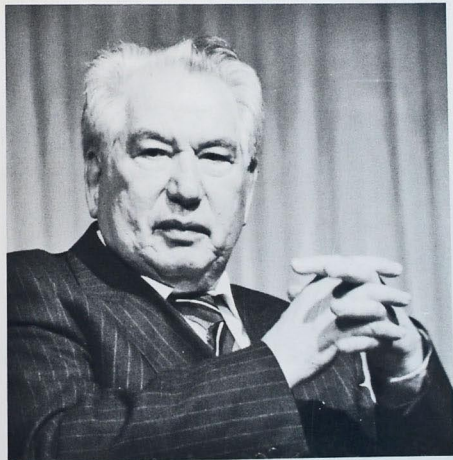
Əslində hər insan
bir romandır və
bir az qəhrəmandır.
Gün gələr anlar ki,
xərclədiyi tək şey
xəyalları deyil, zamandır.

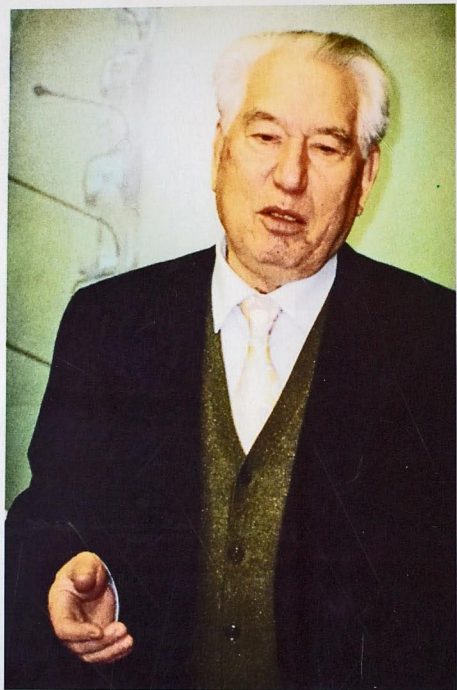
Çingiz AYTMATOV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev
Çingiz Aytmatovu "Dostluq"
ordeni ilə təltif edərkən

Çingiz Aytmatov, Anar və Oljas Süleymenovla

Yazıçının Bakı səfərinin görüntüləri

Çingiz Aytmatovla xoş anlar

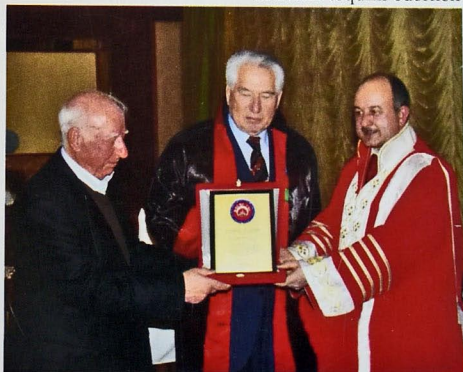
Çingiz Aytmatov və Hüseynbala Mirələmov

Çingiz Aytmatov Södabə Sərvi ilə

Elçin İsgəndərzadə Çingiz Aytmatova
mükafat təqdim edərkən

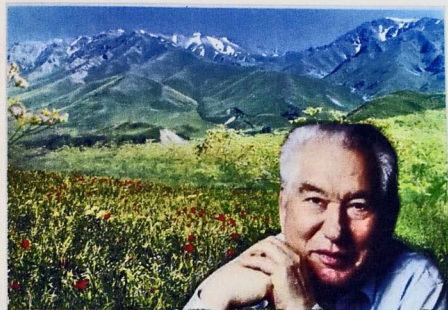
Çingiz Aytmatov və Adil Cəmil

МПА СНГ

ЖОГОРКУ КЕНЕШ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

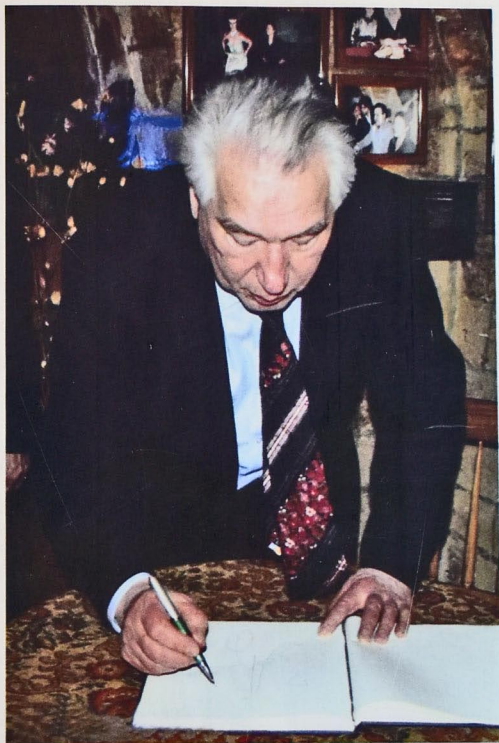
МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

«МИР ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА:
ИНТЕГРАЦИЯ И ДИАЛОГ КУЛЬТУР»

ОРГАНИЗАТОРЫ:

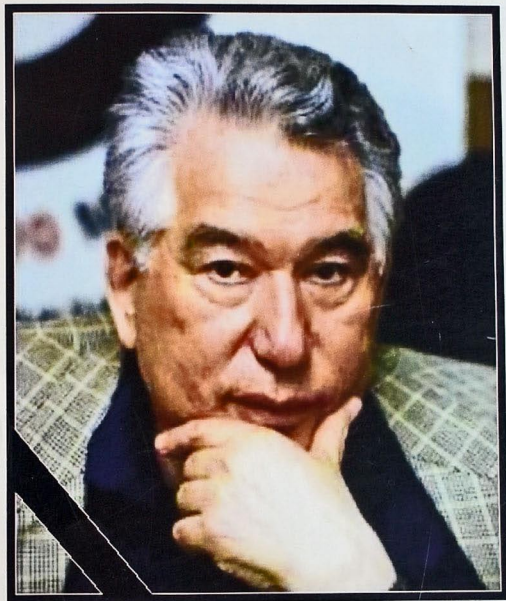
МЕЖПАРЛАМЕНТАРСКАЯ АССАМБЛЕЯ ГОСУДАРСТВ - УЧАСТНИКОВ СНГ
ЖОГОРКУ КЕНЕШ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
РОССИЙСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА

22-23 ноября 2012 года
Санкт-Петербург

Çingiz Aytmatov və Leyla Gərayzadə

Mən ümumiyyətlə həyatı bir
faciə kimi hiss edirəm.
Həyat təsdiqedicə sonuclu
bir faciə kimi...

Çingiz AYTMATOV

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Ömürdən səhifələr.....	12
Hidayət Orucov. Zamandan uca yazıçı-mütəfəkkir.....	17
Anar. Onunla biz də fəxr edirik.....	30
İsa Həbibbəyli. Qırğız ruhunun ədəbiyyat heykəli.....	35
İmamverdi Əbilov. Narahatlığın epopeyası.....	42
Şahmar Əkbərzadə. Çingiz Aytmatov türk ruhunun tanrı dağdır.....	45
Cəmil Əlibəyov. Mən necə "Çingizləşdim".....	47
Oljas Süleymenov. Fenomen.....	48
Nizami Cəfərov. Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası.....	50
Kamil Vəli Nərimanoğlu. Böyük sözün övladı.....	55
Azər Turan. Çingiz Aytmatovun ağ buludu.....	58
Hüseynbala Mirələmov. Ruhunu gözlərindən gördüm.....	65
Elçin İsgəndərzadə. Çingiz Aytmatov: "Türk Birliyinin formalaşmasının ən gözəl modeli Türkiyə-Azərbaycan münasibətləridir".....	72
Adil Cəmil. Türk təfəkkürünün danılmaz dühası.....	76
Azər Abdulla. Şəhərimi maraqlıdır, yoxsa insanlar?.....	79
Nərgiz Cabbarlı. Dünyanı təsirə salmaq bacarığı.....	85
Südəbə Sarvi. Çingiz Aytmatov fenomenini.....	87
Fəxrəddin Meydanlı. Çingiz, sən yenidən doğulasan!.....	96
Zərdüşt Şəfi. "Madonna qar üstündə" qalıb.....	106
Айдоc Саримов.....	111
İlgiz Aytmatov. Yazıçı Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı və cəmiyyət həyatında müasir ideoloji problemlər.....	114
Arif Məmmədov. Ç. Aytmatov nəsrində kosmos və xaos.....	119
Nizami Tağısoy. «Öldürməli, ölməli».....	130

Fərrux Məmmədov. "İnsan həm ovçudur, həm də şikardir"	135
Salidə Şərifova. Çingiz Aytmatovun postsovet ədəbi irsi: Problematika və janr konstruksiyasının xüsusiyyətləri	145
Leyla Gərayzadə. Çingiz Aytmatov və Azərbaycan.	149
Ülviyyə Hüseynova. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında türk təfəkkürünün bədii inikası	154
Владимир Огнев. "Неоконченный" человек	161
Евгений Сидоров	171
Г.Т. Ботоканова. О некоторых философских идеях в творчестве Чингиза Айтматова	175
Дидар Амантай. Чингиз Айтматов и современная проза	180
Вячеслав Тимирбаев. И жизнь, и слезы, и любовь.	184
Елена Белванцева. "Вечная невеста» Чингиза Айтматова.	192
Евгений Шаблювский. Слово о Чингизе Айтматове. ..	196
Андрей Золотов. Чингиз Айтматов - строки жизни.	210
И.Т. Айтматов. Творчество писателя Чингиза Айтматова и современные идеологические проблемы в жизни общества	223
Мария Любимовна Копыленко	234
Борис Минаев	247

Elnarə Akimova

ÇİNGİZ AYTMATOV-
TÜRK RUHUNUN QƏLƏBƏSİ

Nəşriyyat redaktoru
Ələddin Əsədzadə

Dizayner və
kompüter operatoru
Aybəniz Osmanova

Korrektor
Səkinə Umar qızı

Kitab
“Nağıl Evi” nəşriyyatında nəşrə
hazırlanmış və ofset üsulu ilə
çap olunmuşdur.

Çapa imzalanmışdır: 01.11.2013
Formatı 60x84/16. Həcmi 17.75 ç.v.
Tirajı: 500 nüsxə.

Asf-276992

Elnarə Akimova

1978-ci ildə Sumqayıt şəhərində anadan olub. 1995-99-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində bakalavr, 1999-2001-ci illərdə isə magistr təhsili alıb, 2001-2004-cü illərdə AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirib. 2006-cı ildə "Müstəqillik dövründə Azərbaycanda ədəbi tənqid (90-cı illər)" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi və doktorantıdır.

2012-ci ildə AYB-nin gənc istedadlar üçün nəzərdə tutulmuş Prezident təqaüdünə, 2013-cü ildə Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nairliyi tərəfindən "Qızıl Kəlmə" mükafatı çərçivəsində "Şans" ödülinə layiq görülüb.